

ЖИВУЧИ В МОДЕРНОМУ МІСТІ: Київ кінця XIX - середини XX століть

ЖИВУЧИ В МОДЕРНОМУ МІСТІ:

Київ кінця XIX –
середини XX століть

ЖИВУЧИ В МОДЕРНОМУ МІСТІ

Київ кінця ХІХ — середини ХХ століть

УДК 947.7-25»18/19»

Представництво фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні

Центр польських та європейських студій

Національного університету «Києво-Могилянська Академія»

Ж677 Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX — середини XX століть / Упор. О. Бетлій, К. Диса, О. Мартинюк. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. — 328 с.

ISBN 978-966-378-501-1

У збірнику представлено напрацювання українських і зарубіжних дослідників/ць, які запропонували нові підходи до вивчення історії Києва кінця XIX – першої половини XX ст. Завданням авторів/ок було показати місто як живий організм і динамічний простір у процесі активної модернізації та урбанізації. Тематика статей охоплює історію повсякденного життя, гендерний аналіз історії, конструювання образів міста, міжетнічні відносини, трансформації пізньоімперського й ранньорадянського суспільства, екологічні та транспортні аспекти історії Києва.

Видавці: Костянтин Сігов,
Леонід Фінберг

Наукова редакція: Олена Бетлій, Катерина Диса,
Ольга Мартинюк

Літературна редакція: Марія Семашина

Коректура: Марія Литвин

Комп'ютерна верстка: Іоан Залевський

Художнє оформлення: Євгенія Полосіна

Відповідальний за випуск: Олексій Сігов

Видання цього збірника уможливила фінансова підтримка

Представництва фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні

**■■■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
KIEV**

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2016

© Центр польських та

європейських студій НаУКМА

ISBN 978-966-378-501-1

ЗМІСТ

Інформація про авторів(ок) 5

Вступ 9
Олена Бетлій, Катерина Диса, Ольга Мартинюк

Історія одного парку: просторові та соціальні
трансформації парку Шевченка в Києві 22
Світлана Шліпченко

Київские антологии:
к истории городского поэтического канона 52
Інна Булкіна

Формування міського уявного:
київські міфологеми зламу сторіч 66
Євгенія Сарапіна

Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX-XX ст. . . . 86
Катерина Диса

Роль громадського транспорту в дореволюційному Києві 100
Стефан Машкевич

Модерне місто як символ свята: простір дозвілля киян(ок)
у другій половині XIX – на початку XX ст. 116
Анастасія Боженко

Київ у карикатурах 1907–1912 рр.: образи модерного міста 128
Станіслав Могильний

Жіноче студентство в Києві кінця XIX – початку XX ст.:
сторінки соціальної топографії 151
Катерина Кобченко

Електоральні зібрання у Києві 1906-1912 рр. як практика демократії	170
<i>Ольга Мартинюк</i>	
Київ та «образ Києва» у житті та ментальному просторі В'ячеслава Липинського	185
<i>Віталій Масненко</i>	
Революція та повинь: рівнобіжні процеси у Києві навесні 1917 року	201
<i>Віталій Скальський</i>	
Київ у Лютневій революції: переусвідомлення унікальності міста та кристалізація українськості	216
<i>Ольга Скороход</i>	
Поляки в культурному житті Києва в роки Першої світової війни.	233
<i>Маріуш Коженювський</i>	
Політична діяльність польського націонал-демократичного табору в Києві 1917 року.	244
<i>Даріуш Тарасюк, Маріуш Коженювський</i>	
«С самого раннього віку виховувала я свого сина в комуністическом и революционном духе»: київські обивателі в лещатах радянської держави	257
<i>Тетяна Шевченко</i>	
«Це також було дитинство»: Дитячі спогади про маму і життя в Києві після 1943 року.	285
<i>Ольга Гнидюк</i>	
«Люба сестронько, милий братику»: Хто, як і для чого відбудовував Хрещатик у повоєнні роки	303
<i>Сергій Єкельчик</i>	
Abstracts.	316

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ/ОК

Олена БЕТЛІЙ — к. і. н., викладачка кафедри історії НаУКМА. Тематика наукових досліджень: соціальна історія Києва в роки Першої світової війни та революції; дискурсивні практики європейського простору, політика ідентичностей у контексті євроінтеграційних процесів. Читає курси з міських студій, про ментальні мапи європейського простору та історію країн Центрально–Східної Європи 1989–2007 рр.

Анастасія БОЖЕНКО — аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Досліджує проблеми повсякденного життя мешканців/ок Харкова у другій половині XIX — на початку XX ст. Тема дисертаційної роботи — «Формування урбаністичного стилю життя в м. Харкові у другій половині XIX — на початку XX століття».

Інна БУЛКІНА — PhD Тартуського університету, Естонія (дисертація: «Київ в русской литературе первой трети XIX века»). Публіцистка, авторка численних статей для видань «Знамя», «Новое литературное обозрение», ЕЖ, Polit.ua тощо.

Ольга ГНИДЮК — студентка PhD програми European University Institute (Флоренція, Італія). Досліджує проблеми реабілітації, піклування і переселення дітей українського походження, які опинились у Європі після Другої світової війни та якими опікувалася Міжнародна організація з питань біженців.

Катерина ДИСА — PhD, к. і. н., доцентка кафедри історії НаУКМА. Директорка Центру польських та європейських студій НаУКМА. Перекладачка. Авторка монографії «Історія з відьмами» (2008), а також статей з історії подорожей і подорожньої літератури про Київ.

Сергій ЄКЕЛЬЧИК — PhD, к. і. н., професор Університету Вікторії (Канада). Автор монографій «Stalin's Citizens: Everyday Politics in the

Wake of Total War» (2014), «The Conflict in Ukraine. What Everyone Needs to Know» (2015) тощо.

Катерина КОБЧЕНКО — к. і. н., наукова співробітниця Центру українознавства філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка, членка Української асоціації дослідників жіночої історії. Авторка монографії «“Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів» (2007).

Маріуш КОЖЕНЬОВСЬКИЙ — dr hab., profesor nadzwyczajny. Историк, співробітник Інституту історії Університету Марії Склодовської-Кюрі в Любліні. Дослідник історії поляків у Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Автор монографії «За Золотими ворітьми: Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 рр.» (2015) та численних статей із цієї теми.

Ольга МАРТИНЮК — магістр історії, MA in History. Викладачка кафедри історії Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського». Авторка ідеї та кураторка виставки «Київський велобум 1890-х». Перекладачка, документалістка, розробниця навчальних ігор. Сфера зацікавлень: історія націоналізму у Східній Європі, урбаністика, екологічна історія та гендерні студії.

Віталій МАСНЕНКО — д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Очолює осередок НТШ у Черкасах. Автор монографій «Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років» (2000), «Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.)» (2001).

Стефан МАШКЕВИЧ — доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова, НАН України, Київ. Дослідник історії Києва. Автор монографій «Два дня из истории Киева» (2010), «Улицы Киева: ретропутешествие» (2015), співавтор монографії «Київський тролейбус / Kiev Trolleybus» (2009).

Станіслав МОГИЛЬНИЙ — бакалавр історії, студент магістерської програми з історії Центральноєвропейського університету (Будапешт). Сфера наукових зацікавлень: історія поміщицьких маєтків у Російській імперії XIX — поч. XX ст., історія повсякденного життя XIX — поч. XX ст., історія тварин.

Євгенія САРАПІНА — студентка PhD програми університету Sorbonne Paris IV, Франція. Досліджує місця колективної пам'яті в мультикультурних історичних містах України. Закінчила магістерську програму з культурології НаУКМА. Наукові зацікавлення: студії пам'яті, урбанізм, дослідження культурного спадку, французькі теорії постструктуралізму.

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ — к. і. н. (дисертація: «Українська Центральна Рада: суспільні очікування та сприйняття (березень 1917 — квітень 1918 рр.)»), науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Автор численних статей з історії Української революції 1917 р.

Ольга СКОРОХОД — історикиня та журналістка. Завершила магістерську програму (2008 р.) і аспірантуру (2011 р.) при кафедрі історії НаУКМА. Нині пише дисертацію на здобуття кандидатського ступеня на тему «Сприйняття населенням змін влади у Києві у лютому 1917 — листопаді 1918 року».

Даріуш ТАРАСЮК — dr hab., историк, співробітник Інституту історії Університету Марії Склодовської-Кюрі в Любліні. Автор численних праць (зокрема монографії), присвячених діяльності поляків у Російській імперії в XIX — на початку XX ст., а також історії Білорусі.

Тетяна ШЕВЧЕНКО — к. і. н., старша наукова співробітниця Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України. Авторка монографії «Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст.» (2005).

Світлана ШЛІПЧЕНКО — к. ф. н., за фахом — архітекторка, директорка наукових програм Центру урбаністичних студій НаУКМА,

членка Ради громадських експертів Міжнародного конкурсу «Територія Гідності». Авторка монографій «Архітектурні принципи постмодернізму» та «Записано в камені», упорядниці збірок «Анатомія міста» та «Місто й оновлення». Запрошена лекторка НаУКМА. Сфера наукових зацікавлень: урбаністичні студії, філософія мистецтва й архітектури, урбаністична антропологія.

ЖИВУЧИ В МОДЕРНОМУ МІСТІ ВСТУП

Олена Бетлій, Катерина Диса, Ольга Мартинюк

Пізноімперський Київ, про який ітиметься в цьому збірнику, був частиною загальноєвропейської історії урбанізації. Місто та його мешканці/ки переживали процеси, подібні до тих, які супроводжували розвиток інших європейських міст протягом XIX — початку XX ст. Серед них — чітке регламентування міського планування та правил поведіння в публічному просторі, поява принада цивілізації (водопостачання, каналізації, освітлення, опалення), громадського транспорту, розширення мережі навчальних закладів для різних прошарків населення, урізноманітнення дозвілля, боротьба з антисанітарією, збільшення кількості медичних закладів тощо. Поза тим Київ, як і інші європейські міста, не був гомогенним. Він приваблював представників/ць різних етнічних груп, а тому на початку XX ст. тут поряд з українською й російською можна було почути польську, їдиш, чеську, німецьку та інші мови. Якщо в 1874 р. кількість населення міста сягала 127 251 особи¹, то за переписом 1897 р. вона становила вже 247 723. За мовним принципом киян(к)и поділялися на три основні групи: великороси (134 277), малороси (55 064) та поляки (16 579). За віровизнанням виокремлювалася ще одна група — юдеї (31 801)². Міська дума кінцевою метою своєї діяльності вбачала перетворення Києва на третій найбільший культурний, просвітницький і прогресивний центр Російської імперії³. При цьому наголос робили на необхідності

¹ Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923) // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / За ред. М. Грушевського. — К., 1926. — С. 434.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб., 1904. — Т. XVI: Киевская губерния. — СПб., 1904. — С. 3.

³ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие 1906–1910 гг. — К., 1910. — С. 5–6; 96–97.

розвивати навчальні заклади й комерцію, які б і мали збільшити вплив нового населення з провінції та інших міст імперії.

Сучасний Київ, у якому публікується цей збірник, значною мірою орієнтується на тенденції, закладені ще сто років тому. Він ще більше змаргіналізувався в масштабах Європи і відстав від урбанізаційних процесів сучасного світу. Сьогодні міста змагаються за участь у глобальній економіці й культурі. Світові та глобальні міста нині перерозподіляють грошові потоки та транспортні маршрути, кшталтують інтелектуальну думку, саме вони є центрами ухвалення багатьох рішень світового масштабу⁴. Цей процес також ставить на порядку денному питання про особливості конкретно взятого міста, завдяки яким воно може виокремитися серед інших і запропонувати щось транснаціональній міській мережі. Пошук цих особливостей завжди вимагає відповіді на запитання: чим Київ відрізняється від інших / що він може запропонувати на світовому ринку / що може стати його брендом? Якщо сто років тому візія Києва була чітко окреслена і позиціонування міста як центру освіти й комерції було загальноприйнятним, то яким є образ сучасного Києва? Якщо завдяки копіткій роботі Міської думи та Київської міської управи, Київського міського статистичного бюро, звітам численних київських установ і товариств ми можемо сьогодні охарактеризувати пізньоімперський Київ, реконструювати його соціальний та етнічний портрет, то розібратися з портретом сьогоденного Києва майбутнім дослідникам буде набагато складніше з огляду на брак відповідних опрацювань. Натомість сучасникам/цям без цього знання неможливо визначити особливості міста й перейти до його якісного брендування, а отже, і вивести його на орбіту впливових міських осередків сучасного світу.

На цій орбіті вже закріпилися ті міста, де розмістили свої офіси транснаціональні корпорації. Ці нові «користувачі міста» перегортають сторінку модерного міста й пишуть історію міста постіндустріального, неоліберального. Вони надають нового сенсу стратегічному міському просторові: аеропортам, офісним центрам, комунікаційній інфраструктурі; вони також перевизначають мережу зв'язків усередині самого міста, змінюючи способи використання міського простору,

⁴ Florida R. The Rise of Global Startup Cities. — January 26, 2016 / Режим доступу: <http://www.citylab.com/tech/2016/01/the-rise-of-global-startup-cities/426780>, відвідано 24.11.2016.

посилюючи процес джентрифікації та зонування. Прихід транснаціональних компаній до міста вказує й на те, що воно є на мапі світової ділової культури. Водночас він вводить у дискусію неодмінне питання, що супроводжує розвиток міських студій ось уже понад сто років: «Кому належить місто?»⁵ Поставлене в такий спосіб, воно знову актуалізує потребу ґрунтового знання про особливості міста. Зокрема, намагаючись пояснити топ-позиції Нью-Йорка в рейтингу глобальних міст, відзначають, що «місто великого яблука» є одним із найвідкритіших і найрізноманітніших серед великих світових міст. Завдяки цьому йому вдається приваблювати найкращих і найяскравіших осіб світового масштабу. За словами його колишнього мера Майкла Блумберга, «найкреативніші особистості хочуть жити в місцях, де захищають особисті свободи, плекають різноманіття та пропонують багато культурних можливостей»⁶. Тож якщо сучасний Нью-Йорк може бути орієнтиром для міської влади, котра визначає розвиток сучасного Києва, то питання, які ставлять, вивчаючи міський простір, американські урбаніст(к)и, можуть бути орієнтиром для їхніх українських колег і колежанок.

Американська урбаністика була й залишається провідною в методологічних та історичних дослідженнях міського простору. Не маючи за амбіцію охарактеризувати тут усі напрями, в яких працювали американські колеги, звернемо увагу тільки на ті, що відповідають часові, коли створювався досліджений у цій збірці статей Київ. Це насамперед напрацювання Чиказької школи урбаністики. Відомо, що київські урбаністи контактували з чиказькими. Зокрема, на прохання професора Чиказького університету Мак-Кена професор Київського університету св. Володимира Воблий у 1915 р. готував вичерпну інформацію про Київ: зокрема, про топографію міста, склад населення, шляхи транспортного сполучення, підприємства, народну освіту, санітарно-медичні заклади, міські фінанси, внутрішню організацію міського управління тощо⁷. Того самого 1915 р. Роберт Парк, один із основоположників

⁵ Детальніше див.: Sassen S. Global Cities: A Challenge for Urban Scholarship / Режим доступу: <http://www.columbia.edu/cu/21stC/issue-2.4/sassen.html>, відвідано 24.11.2016.

⁶ Цит. за: Florida R. What is the World's Most Economically Powerful City? — May 8, 2012 / Режим доступу: <http://www.theatlantic.com/business/archive/2012/05/what-is-the-worlds-most-economically-powerful-city/256841>, відвідано 24.11.2016.

⁷ Изучение г. Киева в Чикагском университете // Известия Киевской городской думы (далі — ИКГД). — К., 1915. — № 2. — С. 162–163.

школи, опублікував статтю «The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment», де окреслив не тільки розуміння міста як живого ростючого організму, але й запропонував перелік питань, котрі можуть допомогти його дослідити й пояснити. Для Парка, як і для його колег, важливо було подивитися на місто як на плетиво людських зв'язків, контактів, емоцій, сентиментів, традицій і звичок, завдяки яким воно набуває вітальності. Для них місто було чимсь більшим, аніж набір інституцій, судів, шкіл, поліції, трамвайних колій, електричних стовпів, міських планів і мап із накресленими у вигляді ліній вулицями⁸. Чиказьким дослідникам важливо було пояснити, як географічна територія отримує власну історію, стає окремим районом зі своєю специфікою. Перелік їхніх дослідницьких питань покривав різні блоки. Наприклад, ішлося про розуміння руху людності в місті, для чого треба було встановити, хто її поповнює; про з'ясування, що зумовлює зростання міста: народжуваність чи міграція (внутрішня/зовнішня); що впливає на розселення містян: економічні чинники, вартість землі, сентиментальне ставлення чи покликання; у яких частинах міста населення зникає, а де зосереджується тощо⁹. Інтерв'юючи різні категорії мешканців/ок, дослідники перетворили Чикаго на складанку мап, кожна з яких була візуальним відбитком соціальних стосунків між городян(к)ами й містом. Завдяки цим напрацюванням можна зрозуміти логіку проживання людей, трудові відносини, роль інформаційних агентств у соціалізації містян/ок та перетворенні міста на окрему уявну спільноту, дізнатися про контроль над містом — правовий і моральний, пояснити наявність криміногенних зон, передбачити мобільність мешканців/ок і, що головне, подивитися на місто як на лабораторію колективної поведінки¹⁰.

Київські урбаністи початку ХХ ст. теж розуміли, що ключ до ефективного керування містом лежить у ґрунтовній обізнаності з його внутрішнім життям і соціальним складом його населення. На сторінках «Известий Киевской городской думы» після реорганізації видання у вересні 1914 р. можна знайти чимало статей, присвячених

⁸ Park R. The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment // American Journal of Sociology. — 1915, Vol. 20, No. 5. — P. 577–612.

⁹ Там само.

¹⁰ Social Scientists Map Chicago / Режим доступу: <http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/chisoc>, відвідано 24.11.2016.

проблемам тогочасної урбаністики, багато дискусій про розвиток Києва та критики бездіяльності міської влади (зокрема закиди гласним думи, котрі зволікали з проведенням необхідного перепису населення в місті, без чого, як вважалося, годі було дати раду новим викликам, які Перша світова війна внесла в міське життя)¹¹. На думку київських статистів, місто потребувало якомога детальнішої інформації про його мешканців, а не тільки метеорологічних даних, інформації про рух населення, захворюваність, санітарні огляди, продаж послуг, пожежі, ціни, бойні та про кількість тих, ким місто опікується. Тому вони також наполягали на потребі максимально індивідуалізувати дані про населення, проводячи перепис: встановлювати час прибуття до міста, фах, фіксувати детальну інформацію про тих, хто ночували у місті, визначити розподіл населення за районами, встановити заселеність квартир тощо¹². Така інформація мала дати розуміння, як було влаштоване міське життя в Києві. Передбачено було також згодом представити отримані дані у вигляді мап і діаграм. Тож не буде перебільшенням сказати, що київська урбаністика контекстуально розвивалася синхронно з американською.

Що також важливо, питання, які ставили й на які прагнули відповісти київські урбаністи, мали допомогти краще керувати містом. Деякі з тогочасних спостережень залишаються актуальними й сьогодні: «Київ перебуває на порозі нової доби свого існування — перед ним два шляхи: або жадібне втамування квартирного голоду з хаотичним розвитком фабричних підприємств, загромождження міста хмарочосами, фабричними забудовами та димарями, розташованими й на тих вільних площах, які, можливо, заслуговують на кращу долю; або місцеве самоврядування силою своїх постанов спрямує в правильне річище ту багатоскладову життєву течію, яка занесе Київ до складу міст-мільйонників, що з величчю й багатством поєднують і блага культури, які роблять життя містян гарним і щасливим»¹³. Отже, ці спостереження також важливі

¹¹ От редакции // ИКГД. — К., 1914. — № 9. — С. 3–5; Можевитинов В. Движение населения г. Киева за последнее десятилетие (1905–1914) // ИКГД. — К., 1915. — № 8. — С. 34–68.

¹² Наумов Г. Организация и задачи городской статистики // ИКГД. — К., 1915. — № 10. — С. 3–41; Наумов Г. Население Киева по ноябрьской регистрации // ИКГД. — К., 1916. — № 11–12. — С. 56–58.

¹³ Ковалевский Г. К вопросу о благоустройстве Киева // КГИ. — К., 1917. — № 9. — С. 4.

й для сучасних дослідників історії Києва, оскільки допомагають ґрунтовніше зрозуміти проблеми міста, де жили та творили киян(к)и, про яких ідеться на сторінках цього збірника.

Контекстуалізувати напрацювання київських урбаністів важливо й тому, що це допомагає вписати місцеву проблематику в загальний досвід модерності. Для нього були характерні раціональне планування та впорядкованість міського простору, сегрегація міського населення й культурний плюралізм, увага до внутрішнього світу міських мешканців і одночасне посилення контролю за соціальним життям у місті, розростання міста та технологічні зміни, що спричинилися до змін у сприйнятті простору й часу, розривання попередніх традицій і заміщення їх новими¹⁴. Цей період був сповнений суперечностей, котрі найкраще, певно, відбилися в текстах Вальтера Беньяміна¹⁵. Модерність була неймовірно строкатим явищем, що гралося з формою й матеріалом, словом і образом, і про це свідчать збережені залишки архітектурного обличчя київського центру. Це був також період шоку від швидких змін і різної глибини адаптації до цих змін, котра, безперечно, мала наслідком творення нових ідентичностей і переосмислення минулого в цьому процесі, культурне досвідчення модерності та реорганізацію міського простору відповідно до нових потреб суспільства, перетворення міста на об'єкт літературних і картографічних зацікавлень, урізноманітнення підходів до репрезентацій міста тощо¹⁶.

Модернізація міського простору збільшувала кількість учасників/ць — не тільки залучених до управлінських проектів і насадження контролю в місті, але також і тих, які пропускали міське життя крізь свою творчість. Звідси й багатство джерельної бази, котра зазвичай охоплює тексти урбаністів, циркуляри й кореспонденцію міської влади, архітектурні проекти й рисунки, протоколи засідань міської влади, накази поліції, матеріали судів, звіти про діяльність різноманітних міських

¹⁴ Dennis R. *Modern London* // *The Cambridge Urban History of Britain* / Edited by Martin Daunton. — Cambridge, 2008. — Vol. 3: 1840–1950. — P. 99–101.

¹⁵ Див.: Ермоленко В. Оповідач і філософ. Вальтер Беньямін та його час. — К., 2011.

¹⁶ Ґрунтовне дослідження модернізації міського простору й культурного досвіду модерності запропонував у своїй монографії Ричард Денніс: Dennis R. *Cities in Modernity: Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840–1930*. — Cambridge, 2008.

осередків, газети, художню літературу, статистичні дані, розклади руху транспорту, театральні афіші, рекламні оголошення, путівники — годі перелічити всі різновиди джерел, які можуть висвітлити міське життя сторічної давнини. Різноманіття голосів, котрі можна реконструювати на основі таких джерел, часто є справжнім викликом для істориків. Адже їхнє впорядкування вимагає методологічної вправності та вміння майстерно поводитися з матеріалом — для цього треба володіти методологією міських досліджень і набором питань, за допомогою яких вдасться розговорити потрібні джерела й не потонути в них. Тож один із варіантів, як не загубитися в безлічі джерел, — це використати питальники, котрі розробила чиказька школа (незважаючи на всю наявну критику її доробку). Ще один варіант — це звернути увагу на вже класичні на сьогодні дослідження з історії окремих міст. Серед них — монографія Карла Шорске «Віденський *fin-de-siecle*. Політика і культура»; недописана книжка Вальтера Беньяміна про Париж, що стала колекцією нотаток, цитат і роздумів про європейську столицю XIX ст.; а також дописана монографія Девіда Гарві про той-таки Париж — «Париж, столиця модерності» (2003)¹⁷. Проблему, яка постає перед дослідниками великих пластів XIX ст., Гарві влучно охарактеризував як потребу осягнути тотальність міста при фрагментарності нашого знання про нього. Спробу написати тотальну історію міста знаходимо також у праці Роджера Чікерінга «Велика війна та міське життя в Німеччині: Фрайбург, 1914–1918»¹⁸.

Ці праці можуть стати прикладом моделі дослідження для створення ширшої синтези з історії Києва. Адже, як влучно відзначив американський історик Натан Меїр, Київ досі є містом без історії¹⁹.

¹⁷ Шорске К. Е. *Віденський fin-de-siecle. Політика і культура*. — Львів, 2003; Benjamin W. *The Arcades Project*. — Cambridge, MA, 2004; Harvey D. *Paris: Capital of Modernity*. — New York, 2006. Тут ми згадуємо лише ті класичні тексти, які стосуються хронологічного періоду нашого збірника. Звісно, що загальна бібліографія вдалих праць набагато ширша. Українські дослідники/ці, безперечно, не могли не звернути увагу на кількість праць, присвячених, наприклад, історії Львова, котрі вийшли друком протягом останніх двох років.

¹⁸ Checkering R. *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg, 1914–1918*. — Cambridge, NY, 2007. Детальніше див.: Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ // *Історія, пам'ять, політика: Збірник наукових праць*. — К., 2016. — С. 53–72.

¹⁹ Меїр Н. *Євреї в Києві, 1859–1914*. — К., 2016. — С. 20–21.

Справді, єдиною опублікованою монографією з історії Києва XIX — початку XX ст. лишається книжка американського історика Майкла Гемма, котра описує імперську політику щодо розвитку міста, висвітлює історію різних етнічних груп і характеризує урбанізаційні й модернізаційні процеси²⁰. Інша американська дослідниця, Фейт Гіллс, дослідила переплетення міської політики й життя міської спільноти в Києві 1863–1907 рр.²¹ Разом з тим щороку збільшується кількість досліджень українських істориків/инь про Київ. Зокрема, можна згадати дисертаційне дослідження Юрія Глизи «Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.)»²². Чимало праць, які містять ґрунтовний фактографічний матеріал, написали киевознавці/чині. Доробок Михайла Кальницького, Дмитра Малакова, Віталія Ковалинського — це добрий орієнтир у міській проблематиці для всіх дослідників/ць, котрі наважаться запропонувати світові власну комплексну історію пізньоімперського Києва²³. Новаторські роботи цих науковців зробили київський простір живим, заповнивши його іменами, назвами, пікантними історіями, подробицями щодо забудови та власників будівель. А завданням для істориків/инь є проаналізувати багатий на деталі матеріал, доповнити його свідченнями з досі не опрацьованих джерел із київських архівів і розглянути весь цей джерельний масив під кутом зору не краєзнавства, а історичної урбаністики.

Загалом погоджуючись із вердиктом американського колеги, у 2015 р. ми поставили перед собою інше запитання: «А що якщо

²⁰ Hamm M. *Kiev: A Portrait, 1800–1917*. — Princeton, 1995.

²¹ Hillis F. *Between Empire and Nation: Urban Politics and Community in Late Imperial Kiev, 1863–1907* / Ph.D. diss. / Yale University. — New Haven, 2009.

²² Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.) / Дис. канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. — К., 2016. — 234 с.

²³ Зокрема див.: *Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським* / За заг. ред. М. Б. Кальницького, Н. М. Кондель-Пермінової. — К., 2012; Кальницький М. *Еврейские адреса Киева: Путеводитель по культурно-историческим местам*. — К., 2012; книжки із серії «Київські історії» для видавництва «Варто»; Малаков Д. *Прибуткові будинки Києва*. — К., 2009; Малаков Д., Друг О. *Особняки Києва*. — К., 2004; Ковалинський В. *Київські мініатюри: 11 книг*. — К., 2002–2016. Детальніше див.: Віталій Ковалинський: бібліогр. покажчик / Упор. С. С. Артамонова, Г. К. Волкотруб. — К., 2016 / Режим доступу: <http://www.calendar.interestny.kiev.ua/KOVALINSKIY.pdf>, відвідано 24.11.2016.

Київ — це місто, що має історію?» Щоб довести його слушність і показати, які проблеми з історії Києва опрацьовують історики/ні сьогодні, ми вирішили провести конференцію. Вона відбулася у грудні 2015 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» за підтримки Представництва Фонду імені Гайнріха Бюлля в Україні. Більшість доповідей, котрі були представлені на конференції, увійшли до цього збірника. Деякі інші, як-от загальна характеристика історії Києва в XIX ст. Сергія Біленького й нариси історії київської опери Остапа Середи, невдовзі вийдуть у світ як окремі монографії. Тож ми маємо скромне сподівання, що і цим збірником, і самим фактом проведення конференції ми також долучилися до заповнення окремих лакун, на які багата українська історіографія, та показали напрями, якими можуть розвиватися міські студії й історичні дослідження Києва в Україні.

Статті, представлені у збірнику, висвітлюють різні аспекти життя в модерному Києві, звертаючись до різноманітних практик і трансформацій міського простору. Матеріали хронологічно охоплюють період від пізньоімперських часів до кінця 1940-х рр. Велику увагу приділено часам політичних зрушень і перетворень 1910-х — 1920-х рр.

Світлана Шліпченко у своєму дослідженні розглядає тривалу історію просторових і соціальних трансформацій, пов'язаних з одним місцем на київській мапі — парком Шевченка. На прикладі біографії парку, котрий за час свого існування змінив багато назв, авторка простежує зміну в символічному сприйнятті цього простору: від ідилічного, хоча й соціально сегрегованого острівця зелені посеред міста — до потужного політичного місця пам'яті не лише Києва, а й усєї країни.

Темою декількох статей є образ Києва, яким він постає в поетичних антологіях і путівниках. Зокрема, до київських поетичних антологій звертається у своїй розвідці Інна Булкіна. Вона розглядає еволюцію мотивів, пов'язаних із Києвом, у поетичних творах, з яких склалися нечисленні київські антології: від першої, що побачила світ 1878 р., й до останніх, виданих на початку XXI ст. Якщо провідним мотивом творів із першої антології був «прочанський канон», що відсилав до «єрусалимського топосу» Києва й перегукувався з першими путівниками по Києву для прочан, то поезії з новіших антологій не об'єднані єдиною наскрізною ідеєю. Натомість у них можна знайти низку нових тем: від «травматичного трамваю» до язичницького минулого міста

й топосу «Києва-Вія». Євгенія Сарапіна у своїй статті звертається до трьох міфологем, які можна простежити в київських путівниках від другої половини XIX ст. до 1918 р.: «Єрусалим землі руської», «матір міст руських» і «осердя української державності». Катерина Діса висвітлює переорієнтацію київських путівників межі XIX–XX ст. на зображення Києва як модерного міста: на противагу традиційній схемі прочанських путівників, котрі наголошували лише на «свято-сті та старовині», у нових подорожниках на передній план вийшли принади модерного міста. Водночас модернізовано було й сам формат путівників, автори яких відтепер переймалися комфортом туристів, пропонували їм корисну інформацію й вибудовували для них зручні й логічні маршрути.

Модернізація й повсякденне життя є темою кількох статей збірника. Чи не найяскравішим символом модерного Києва був новий різновид громадського транспорту — трамвай, який розглядає у своїй статті Стефан Машкевич. Він представляє історію запровадження цього транспортного засобу в межах трикутника «підприємство — місто — пасажир». Одним з аспектів цієї взаємодії був затяжний конфлікт між містом і «Товариством Київської міської залізниці», в основі якого лежала невизначеність меж громадської (міської) та приватної сфер впливів. Інший аспект, котрий висвітлено у статті, — це зміни, які трамвай приніс у життя киян. Серед цих змін були як позитивні, адже містяни отримали дешевший і зручніший громадський транспорт, так і негативні, оскільки новий публічний простір провокував нові типи конфліктів: між пасажир(к)ами й кондуктор(к)ами чи вагоноводами, та між самими пасажирами; ба більше, оскільки городян(к)и не усвідомлювали потенційної небезпеки, яку становили трамваї, у місті почастішали нещасні випадки. Анастасія Боженко у своїй розвідці простежує, як модернізація позначилася на дозвіллі киян(ок) на зламі XIX–XX ст. Зокрема, прикметними змінами, на яких наголошує авторка, були трансформація традиційних та поява нових різновидів дозвілля, а також певна демократизація цієї сфери. Причому, побільшало народних бібліотек-читалень, завдяки яким розширювалася читачька аудиторія. Зросла також кількість періодичних друкованих видань, що орієнтувалися на конкретні групи читачів/ок, як-от на жінок. Другим яскравим прикладом, розглянутим у статті, є кінематограф — абсолютно новий різновид дозвілля, від самого по-

чатку орієнтований на масову публіку. До відбиття деяких аспектів київського життя в періодичних виданнях початку XX ст. звертається у своїй статті Станіслав Могильний, аналізуючи карикатури, вміщені в таких газетах, як «Киевская мысль», «Киевлянин» і «Киевская искра». Зазвичай карикатури швидко реагували на динамічні процеси модернізації в місті, тож тематикою зображень були нові течії в повсякденному житті та благоустрої міста, його небезпеки, приміром холера, а також критика міської влади.

Катерина Кобченко відстежує зміни гендерного порядку в місті на прикладі київського жіночого студентства кінця XIX — початку XX ст. Авторка аналізує мотивацію жінок, котрі прагнули отримати вищу та професійну освіту, таким чином окреслюючи соціальний портрет цієї групи жіноцтва, а також описує виклики, з якими вони могли зіткнутися, та тиск, який на них чинила громадськість. Завдяки цій гендерній трансформації вищої освіти Київ на початку XX ст. став одним із найважливіших освітніх центрів Російської імперії.

Такий суто чоловічий досвід, як практика демократії, розглядає Ольга Мартинюк у статті про електоральні зібрання 1912 р. У суспільстві, що великою мірою залишалося неписьменним, електоральні публічні зібрання стали важливим каналом масової комунікації та яскравим явищем політичної культури після Революції 1905 року і запровадження Державної думи. Загальноімперський скандал, що спалахнув у 1912 р. після того, як місцева адміністрація спробувала спочатку заборонити зібрання поступових кандидатів, а потім закрила ці зібрання вже під час проведення, яскраво ілюструє межі громадянського суспільства, способи інструменталізації антисемітизму й виклики в пошуку суспільного консенсусу в пізньоімперському Києві.

Декілька статей у збірнику присвячені уявленням про Київ і різним аспектам київського життя у кризові часи зрушень і соціальних та політичних трансформацій. Віталій Масненко розглядає роль, яку в становленні В'ячеслава Липинського (зокрема в період 1918–1919 рр.) відіграло це місто, а також окреслює місце Києва на ментальних мапах цього інтелектуала й «українця польської культури». Стаття Віталія Скальського сфокусована на природному катаклізмі — повені в Києві навесні 1917 р., що збіглася в часі зі збуренням політичної стихії — революції. Автор зіставляє перебіг цих двох катаклізмів, зауважуючи, що повинь стала для суспільства у стані кризи справжнім випробуван-

ням на зрілість і готовність долати виклики. Прикметно, що повинь, котра серйозно пошкодила шляхи сполучення, не завадила делегатам прибути до Києва на Всеукраїнський національний конгрес, котрий скликала Центральна Рада, й заявити про свою політичну позицію. До періоду перших місяців революції 1917 р. звертається у своїй статті також Ольга Скороход, яка простежує появу дискурсу, альтернативного тому, що описував Київ як питомо російське місто-форпост і домінував до кінця Першої світової війни. Київ на початку 1917 р. поступово ставав центральним містом для українського національного руху: українська присутність у міському публічному просторі ставала помітною, а український рух заявив про себе нарівні з іншими національними рухами. Ключовою в цьому процесі стала участь активістів українських організацій у маніфестації до Дня Революції, у Святі Свободи та в Українському національному конгресі.

Доля польської меншини Києва в буремні роки Першої світової війни та революції 1917 р. є предметом розгляду у статтях Маріуша Коженювського й Даріуша Тарасюка. Маріуш Коженювський у своїй розвідці звертається до активізації польської громади на київській культурній сцені під час Першої світової війни, представляючи різноманітні культурні ініціативи поляків, зокрема в театральному й літературному житті, а також у сфері періодичних видань. Серед іншого, ці ініціативи не лише виопуклювали польську присутність у культурному просторі міста, а й забезпечували матеріальну підтримку полякам-біженцям, котрі прибули до Києва в перші роки війни з Царства Польського й Галичини. У фокусі другої статті, яку Маріуш Коженювський підготував у співавторстві з Даріушем Тарасюком, перебувають політичні потуги польських націонал-демократів у Києві навесні 1917 р. Автори показують, як поставав і розгортався цей рух, а також як він взаємодіяв з іншими політичними силами польської меншини, Тимчасовим урядом і Центральною Радою.

Стресовими для мешканців/ок Києва виявилися 1920–1930-ті — роки становлення радянської влади, як демонструє це Тетяна Шевченко у своїй статті на прикладі київської родини Міловських. Її представники/ці, так звані «колишні» люди з походження, виявили дивовижну здатність до виживання й адаптації перед лицем класового терору, який зачепив одного з членів родини — Григорія Міловського. Досліджуючи матеріали карних справ проти нього, авторка рекон-

струє стратегії виживання подібних родин, що передбачали гнучке ставлення до власної становой/класової/національної ідентичності.

Завершують збірник дві статті, котрі описують життя в Києві в перші роки після звільнення міста під час Другої світової війни. Ольга Гнидюк, розглядаючи пам'ять про матерів і дитинство в Києві після німецької окупації, порівнює спогади дітей, яких виховували самотні матері в перші повоєнні роки, з тогочасною офіційною радянською політикою щодо опіки й піклування про дітей. Зі спогадів випливає, що система соціальної допомоги в умовах зруйнованого війною ладу була неефективною. Самотні матері в місті змушені були тяжко працювати, щоби прогодувати дітей, через що в них майже не лишалося часу, який вони могли би провести разом зі своїми дітьми. Та попри це у спогадах дітей вони залишаються «добрими» матерями. Прикметно також, що хоча київські діти цього періоду й ходили до школи, цей епізод дитинства не відклався в їхній пам'яті, на відміну від спогадів дітей, що виростили в Києві в 1950-ті рр. Тему розбіжності між радянською риторикою й реальністю продовжує Сергій Єкельчик у своєму дослідженні, присвяченому повоєнній відбудові зруйнованого Хрещатика. Попри риторику радянського керівництва, яке говорило про «народне будівництво» й очікувало сплеску ентузіазму щодо цієї ініціативи, розчищення головної вулиці столиці, яке розпочалося 1944 р., та подальша забудова просувалися важко й без натхнення, оскільки селян(к)и, робітники/ці, школярі/ки, студент(к)и й домогосподарки, котрі мали бути залучені до робіт на добровільній основі, мали інші, нагальніші завдання. Тож у результаті добровольче «народне будівництво» вже з осені 1944 р. відбувалося здебільшого силами німецьких полонених. А коли після розчищення вулиці від завалів дійшло до власне будівництва, робота пішла ще повільніше, а задіяні підприємства шукали шляхів отримати з нього зиск — наприклад, у вигляді будівель чи приміщень для себе.

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПАРКУ: ПРОСТОРОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРКУ ШЕВЧЕНКА В КИЄВІ¹

Світлана Шліпченко

Англійську повну версію статті опубліковано в журналі CENTROPA (Svitlana Shlipchenko, «The story of a city park: Spatial and Social Transformations of Shevchenko Park in Kyiv», Centropa (journal of Central European architecture and related arts), vol. 15 # 1, Jan 2015. 64–77).

Університетський парк, Миколаївський сквер, Червоний парк, парк Воровського, парк Шевченка... Будь-хто може заплутатися, дивлячись на цю приголомшливу зміну назв, що вказують і на зміну історичних часів і періодів в історії самого парку. Водночас варто звернути увагу й на взаємозамінність і паралельне вживання слів «парк» і «сквер». Але чи є нам тут сенс перейматися «термінологічною проблемою»?

Звісно, якщо додержуватися суворих визначень, то в нашому випадку йдеться радше про таку планувальну одиницю й урбаністичну форму, як міський сквер. Тобто з формального боку — це засаджений деревами відкритий простір посеред щільної забудови. Такі простори можна побачити у фешенебельних районах міст (як от Рассел-сквер, Гордон-сквер чи Бедфорд-сквер у лондонському Блумзбері чи Пляс де Вож / площа Вож у Парижі)². Або ж вони могли утворюватися «за залишковим принципом», як результат тодішньої планувальної політики в дусі *laissez-faireism*'у: незабудована ділянка, що постала під час активного перепланування міста, як це масово й повсюдно відбува-

¹ Хочу висловити щире подяку Михайлові Кальницькому за дружню допомогу в написанні цієї статті.

² Тут варто зацентрувати два моменти. По-перше, і сади на площах у районі Блумзбері та Пляс де Вож є результатом планувальних зусиль: їх розпланували свідомо. Однак сади площ Блумзбері довго були приватним володінням, тимчасом як паризьку ренесансну Пляс де Вож одразу планували як міську площу, місце для вигадливих видовищ — тобто як публічний простір.

лося у другій половині XIX ст. Проте головна функція скверів — бути не лише «легенями міста», але й відкритим публічним простором, поряд із такими ж традиційними й архетипними міськими публічними просторами, як вулиця, площа чи плаза.

Парк ім. Тараса Шевченка, панорама
(фото Дмитра Следюка, ресурс Skyscrapercity)

Взагалі можна було б і не зважати на таку «термінологічну проблему» (називати простір сквером чи парком), хоча «парк» донині фігурує і в офіційній, і в популярній назві цього місця. Проте слід зауважити, що в радянські часи, особливо в спеціальній літературі, полюбляли «наукові дефініції»³. Скверами називали невеликі зелені зони в місті, котрі виникали при розплануванні вулиць, натомість поруч із ландшафтними парками (Софіївка, Тростянець) додатково виокремлювали *парки культури та відпочинку*, де було передбачено спеціальну програму для розвитку фізичної культури й масового культурного відпочинку трудящих (пор. англійський Біркенгед парк

³ Липа О. Заповідники та пам'ятки природи України. — К., 1969. — С. 7, 75; Рубцов Л. И. Садово-парковий ландшафт. — К., 1956; Косаревський І. О. Парки України. — К., 1961.

(1847), який запроєктував Джозеф Пакстон). Окрім того, в деяких парках розміщували і квазіосвітні споруди (планетарії, лекторії) — адже справа «просвітництва мас» була важливою складовою державної політики. У певному сенсі це можна назвати продовженням традиції *Volksgarten* (народного саду) — німецької концепції пізнього XVIII ст., що підкреслювала роль парку як середовища публічної освіти та місця, де можуть змішуватися різні соціальні класи⁴.

Отже, назва «*парк*» для об'єкту нашого зацікавлення — це радше данина міській філологічній традиції. Від 1920-х вона стійко фігурує в офіційній назві, у документах, у пресі, в численних путівниках і серед мешканців міста.

Історія, міф і місто

До початку XVIII ст. в самому Києві не було спеціально розпланованих публічних парків чи садів. Не можна стверджувати, що й «органічне» планування або ж «напівдика природа» тодішніх садів були результатом свідомого вибору мешканців або планувальників. «Озеленення» забезпечували сади при монастирях і садибах, а також столітні гаї київських урочищ. Саме підбір порід дерев дав назву київським садам — «сади Сералю»: тут росли переважно шовковиці, виноград, абрикоси, волоський горіх. Мандрівник Павло Алеппський ще 1653 р. писав про «*серальські сади в садибах київлян*»⁵.

⁴ Тоталітарні режими, і тут СРСР аж ніяк не є винятком, фізичній культурі та спорту приділяли особливу увагу. Сьогоднішнє гасло *stay fit* у ті часи позначало передовсім підготовку свого тіла до «праці та оборони на благо Вітчизни»: 1931 р. було запроваджено так звані «норми ГТО» — аббревіатура, що розшифровується як «*готов к труду и обороне*» (і тут наче не постає проблем із дотриманням гендерної рівності). Саме для цього в «парках культури та відпочинку» облаштовували численні спортивні майданчики. Проте режим потребував не тільки здорових «дисциплінованих тіл» безстатевих працівників і солдатів, але і дбав про їхню репродукцію — звідси рясні образи та пропаганда «здорового материнства», повсюдно втілювані в так званій парковій скульптурі — тиражованих гіпсових фігурах спортивного вигляду дівчат і жінок із дітьми. Про традицію *Volksgarten* детальніше див.: Kostof S. *The City Assembled*. — Boston, Toronto, London, 1992. — Р. 164–172; Toman R., Zugmann G., Bednorz A. *Vienna: Art and Architecture*. — Cologne, 1999.

⁵ Першим київським загальноміським садом був регулярний сад, що увійшов до історії під назвою Государевого, а пізніше був названий Міським садом. Його висадили в першій половині XVIII ст. за наказом російського імператора Петра I. Див., зокрема, Барановський Є. Сади і парки Києва // *Архітектура Радянської України*. — 1939, № 10. — С. 25–30.

Сквер як порівняно невелика зелена зона з'являється в Києві у другій половині XIX ст., саме коли почали розростатися Індустріальне місто і, відповідно, супутній будівельний бум. Хоч у більшості випадків ми не побачимо суттєвих відмінностей між парком і сквером. Можна навіть послатися на визначного київського садівника й науковця, члена міської Садової комісії Олександра Осипова (Вченого Садівника, як він сам себе титулував)⁶, котрий, мабуть, і сам плутався в цих дефініціях і називав тодішній Університетський парк то парком, то сквером. Парками тоді в Києві називали великі, набагато більші за масштабом зони рекреації з розважальними закладами (ресторанами, кафе, оркестрами та іншими принадами великого міста), натомість сквери були меншими й без відповідного спектру «розваг».

У XIX ст. в Києві сквери загалом виникали стихійно, їх не розплановували спеціально. Це були засаджені деревами ділянки землі посеред щільної забудови, що утворювалися при розплануванні вулиць. Це могли бути й зовсім мало облаштовані пустирі, де гуляли хмари пилуки. Аж до 1887 р., коли місто зобов'язало Садову комісію опікуватися публічними парками, «проблеми озеленення» не було на порядку денному міської влади⁷.

Місто більшою мірою складала садибна забудова — невеликі будиночки із садом і городом, були також і громадські садиби із садами. І взагалі про «ландшафт рідкісної краси», про «зелені пагорби, поцятковані золотими й зеленими банями» та про «чарівне розташування Києва, що викликало захват у відвідувачів» і його буколічні ландшафти писали не тільки садівник Олександр Осипов та історик Ніколай Закревський, це був загалом у тодішніх путівниках⁸. Власне, так формувався один із

⁶ Див. Осипов А. *Очерк истории древесных насаждений и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897*. — К., 1897. — С. 10.

⁷ У 1887 р. було засновано Садову комісію, на яку було покладено відповідальність за розвиток і утримання міських парків і садів. До неї увійшли відомі в місті фігури, зокрема «цукрові барони» Микола Терещенко та Лазар Бродський, професори університету Євгеній Афанасьєв і Олександр Яценко, вже згадуваний Олександр Осипов і один зі стовпів тодішнього архітектурного істеблішменту Володимир Ніколаєв, якого обрали Головою Комісії. Детальніше див.: Кальницький М. *Приказано зеленеть / Режим доступу: <http://www.interesny.kiev.ua/articles/prikazano-zelenet/>, відвідано 10.05.2016; *Забудова Києва доби класичного капіталізму* / Ред. М. Кальницький. — К., 2012. — С. 172.*

⁸ Бублик В. *Путеводитель по Киеву*. — К., 1890; Захарченко М. *Київ тепер і прежде*. — К., 1888.

найживучіших київських міфів — міф про Київ як «зелене місто». Однак іще від 1840-х рр. шарм «міста садів» починає поступово розвіюватися⁹.

Київ, подібно до інших міст Європи й Північної Америки, переживав часи, коли зростала промисловість, до міста приєднувалися колишні села й поселення на околицях, і досить радикально зростала кількість населення: на 1888 р., за даними статистики, в Києві мешкало вже близько 170 тис. осіб¹⁰. Це більш-менш укладається в тенденції зростання промислових міст за Індустріальної доби, але в нашому випадку маємо все ж набагато менші масштаби, а на додачу ще й специфіку промислових галузей¹¹. Експансія «Індустріального міста» дає початок будівельному буму, і саме цей бум, уже в часи незалежності, після 1991 р., породжує ще один київський міф — міф про «другу золоту добу».

Взагалі у випадку Києва можна говорити про два «взірцеві періоди», котрі відповідають міфіві про золоту добу міста. Перший — це легендарні часи Київської Русі як частини загальнонаціонального нарративу. Матеріальними свідками цього часу постають архітектурні споруди та рештки X–XII ст.: фундаменти Десятинної церкви, Ротонди, відбудовані в барокові часи Софійський собор і Кирилівська церква або ж намертво зацементовані під новоствореними репліками Золоті ворота, церква Богородиці Пирогощі, Михайлівський Золотоверхий собор тощо. Натомість другий такий *cause célèbre* — це вже локальний міф про економічне зростання й будівельний бум другої половини XIX ст. У сьогоднішній ситуації переформатування символічних ландшафтів обидва міфи шукають ту важливу точку опертя в минулому, за допомогою якої можна формулювати й легітимізувати візії майбутнього для міста та ідентичність його мешканців. Міська міфологія працює одночасно і як офіційна версія історичної пам'яті, поєднаної з уявною географією, і як те, що авторизує, скеровує й визначає наші способи апропріювати простір, «одомашнюючи» його. Тобто така міфологія

⁹ Осипов А. Очерк истории древесных насаждений и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897. — К., 1897; Закревский Н. Описание Киева: у 2-х томах, 2-е видання. — М., 1868.

¹⁰ 1875 р. в Києві було 127 251, а 1864 р. — 68 000 осіб; у 1835 р. — 36 500 мешканців. Див.: Справочная книга Киевской губернии / Под ред. В. Мозгового. — К., 1888. — С. 70–71.

¹¹ Незважаючи на появу численних заводів і фабрик, структура промисловості в Києві дещо відрізнялася від інших індустріальних міст, де перед вела «важка» промисловість; тут це були передовсім цукрова, пивоварна й будівельна галузі. Тому Київ і за радянської влади утримував свій «буколічний» образ і вважався не зовсім «пролетарським», а таким собі «бюргерським» містом.

працює на створення ситуацій, коли «поетична географія» накладається на «географію буквального»¹².

Натомість у другій половині XIX ст. місто доволі агресивно наступає на колишні пасторальні околиці: тут споруджують нові багатоповерхові прибуткові будинки, прокладають нові вулиці, розплановують нові райони, зокрема Нове Строеніє (коли було прокладено й активно забудовано одну з артерій міста, вулицю Володимирську, поза мурами історичного ядра «міста Ярослава») ¹³. Тоді ж питання благоустрою та облаштування «зелених зон» як легень міста стають гарячою темою і професійних дебатів, і обговорень у локальній пресі¹⁴. Київський університет св. Володимира, заснований у 1834 р., а згодом і парк, розташовані саме на вулиці Володимирській, стають осердям району, відомого під назвою «Київського Латинського кварталу».

Краєвид з вул. Хрещатик на Університет Св. Володимира та Університетський сквер. Київ. 1872. (Фото: Дмитрій Біркін). З колекції Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В. Заболотного (ДНАББ). Надруковано з дозволу ДНАББ.

¹² De Certeau M. The Practice of Everyday Life. — Berkeley, LA, London, 1988. — P. 105.

¹³ Сьгодні їхнім контуром проходить вулиця Ярославів вал; власне, все це відбудується значно пізніше, однак у загальному річищі з розширенням і розростанням європейських міст, коли на місці колишніх фортифікацій було прокладено кільцеві вулиці й бульвари (пор. Віденський Ринг, Париж Османна).

¹⁴ Див., приміром, Осипов А. Очерк истории древесных насаждений и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897; міські газети «Киевлянин», «Киевские губернские ведомости», «Киевский телеграф» від 1887–1890-х рр.

І однаково: «...у 1850-х університет ще був кінцевою міською будівлею в тій місцевості, за ним починались поля, вкриті чагарниками, які тяглися до річки Либідь»¹⁵. Хоча площу перед будівлею університету було передбачено ще в генеральному плані 1837 р., і вона мала гонорову назву Університетська, проте, за свідченнями сучасників, виглядала вона радше як величезний «неоковирний пустир, де бродять корови і свині, прямо напроти красивої будівлі університету»¹⁶.

Саме мілітарні претензії російської імперської влади надали місце його *raison d'être*. Площу використовували як «київське Марсове поле»: тут проводили паради-огляди київського війська і імператор Ніколай I, і генерал-губернатор Анненков¹⁷, адже це була найбільша площа-плац у місті, до того ж обсаджена по периметру пірамідальними тополями. Ще й сапери проводили тут свої випробування¹⁸, а студенти прогулювались у позалекційний час. Іншими словами, ця площа являла собою величезний неупорядкований, вкритий пилюкою простір, а до того ж мала репутацію небезпечного місця й розсадника злочинності.

Після жорстких для Києва наслідків правління Єкатеріни II та Ніколая I, коли фактично було остаточно знищено маґдебурзьке («німецьке») право¹⁹, 1870 р. в Російській імперії було нарешті проведено реформу міського самоврядування. У результаті з'явилася можливість обирати нові Міську думу й управи. Це означало, окрім усього іншого,

¹⁵ Барановський Є. Сади і парки Києва. — С. 28.

¹⁶ Там само. — С. 28.

¹⁷ У 1862 р., щоб залякати студентів-поляків (вважаючи, що вони готуються до повстання), генерал-губернатор Анненков влаштував тут навчання двох драгунських полків. Див., зокрема: Ревностно служил империи / Режим доступу: http://kiev-history.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=457:2013-10-10-07-23-19&catid=81:2013-10-10-06-34-53&Itemid=103, відвідано 13.05.2016.

¹⁸ «Саперська складова» знову з'явилася в парку в березні 2001 та у вересні 2006 рр., коли при виконанні робіт із благоустрою й озеленення було знайдено артилерійські гармати, міни та бомби часів Другої світової війни. Див.: Снаряды в парке Шевченко / Режим доступу: <http://lifekiev.com/snaryadyi-v-parke-im-shevchenko-kievskiy-dom-futbola-sgorel-shulyavskiy-sekond-hend/>, відвідано 31.03.2014; Парк Шевченко мог взлететь на воздух / Режим доступу: <http://kiyany.obozrevatel.com/news/2006/9/21/22622.htm>, відвідано 13.05.2016.

¹⁹ Див. зокрема: Друг О., Ковалинський В., Мельник О. Від війта до мера. — К., 2003; Щербина В. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / За ред. М. Грушевського. — К., 1926. — Т. XXII. — С. 207–216; Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997. — С. 182–232.

ще й право міської влади розпоряджатися землею (питання землекористування, парцеляції, розпланування й будівництва), зокрема продавати її у приватні руки. Однією з перших таких приватизаційних акцій став розпродаж ділянок Університетської площі. Гроші від продажу землі мали піти на спорудження будинку Думи на Хрещатику. Тож уже в 1871 р. було підготовлено нове розпланування площі, де частину, розбивши на ділянки, покладали продати під забудову, а частина — територія теперішнього парку — залишалася «під сквер».

Тобто у випадку парку йдеться про «залишковий» планувальний принцип. Хоча й без «авторської інтенції», але в результаті вийшло щось подібне до вільних від забудови, порожніх просторів, як у барона Османна: коли при переплануванні Парижа виникали такі відкриті простори в місті, доти не концептуалізовані в містоплануванні — їх залишали для «вентиляції, циркуляції повітря та покращення санітарних умов», щоби згодом засадити «зеленню».

З Османном ми пов'язуємо запровадження поняття відкритого простору (Freiflach), чинне й дотепер — ідеться про відкриті простори, розплановані не з метою досягти візуального чи церемоніального ефекту, як то було в барокові часи, а просто для того, щоб нічим їх не заповнювати. А дотичною до цієї ідеї відкритих просторів була ідея озеленення/озеленого простору, яка дуже відрізняється від старої [концепції] публічного парку тим, що втратила все своє семіотичне багатство»²⁰.

Натомість позитивним боком «Османнаної хірургії» (як називає це Франсуаз Шоай) стала ієрархізація засаджених ділянок і площ зокрема. Власне, Наполеон III повернувся з Лондона та, натхненний парками в районі Блумзбері, запропонував Османнові застосувати подібний інноваційний хід²¹.

Із заснуванням Університетського скверу пов'язаний іще один популярний міф про місто. Ідеться про візит до Києва імператора Бразилії Педро II в 1876 р., коли він, визирнувши з вікна університетської аудиторії, зауважив імператорові Александру II, що пустир справляє

²⁰ Див.: Choay F. The Modern City: Planning in the 19th Century. — London, 1969. — P. 18.

²¹ Там само. — P. 19; у зв'язку з цим див. також: Jordan D. Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussman. — New York, 1995; Giedion S. Space, Time and Architecture: The Growth of a New Tradition. — Cambridge, 1970. — P. 740–777.

дуже неприємне враження²². «Й лише після того, як це підкреслив якийсь чужоземний принц, вони заходилися облаштовувати тут парк», — читаємо у статті з архітектурного журналу радянських часів²³.

Ще одну згадку про «причину» появи парку можна знайти в мемуарах Максима Славинського/Славинського, визначного політичного діяча й літератора: «До перетворення цього смітника в парк, хоч і як це не дивно, спричинився ніхто інший, як останній бразильський імператор дон Педро II. Мені свого часу оповідав про це професор О. Ейхельман, що вже тоді був професором і одночасно радним Київської міської думи. Як відомо, дон Педро був не тільки імператором, але й видатним ученим-ботаніком»²⁴.

А вже тоді, вочевидь, російський імператор «нагально порадив» Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові Александру Безаку розпланувати на цьому місці парк, де студенти й викладачі у вільний від роботи та навчання час могли би прогулюватись алеями.

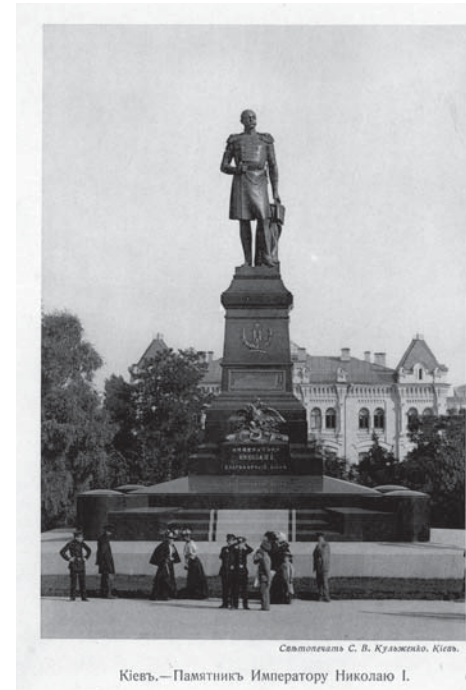
Розробляв проект парку знаний київський садівник Карл Крістіані. Завдання стало серйозним викликом фахівцеві: на невеликій території (цей парк вважається найменшим у місті — 5,4 га) створити «парковий комплекс» — «ансамбль» — поруч із класицистичним комплексом університету, збудованим ще 1834 р. за проектом Вікентія Беретті. Парк було відкрито в 1890 р., він отримав назву Університетського. За проектом його було задумано як симетричний і поділено на дві частини двома перпендикулярними осьовими алеями й додатковими діагональними, до яких по всьому периметру додали обхідну дорогу.

²² Мені не вдалося знайти бодай якесь документальне підтвердження цієї історії. Але цей сюжет наявний у нарисах істориків міста (Кальницького, Малакова), і паралельно міф активно формують численні туристичні путівники-довідники, київська преса та інтернет-ресурси. Багато хто чомусь посилається на працю професора Івана Линниченка (див.: Линниченко И. Исторический путь и музей г. Киева. — Одесса, 1912; Лист-відповідь Беяшевському // Киевская Мысль. — К., 1912. — № 322. Це перша стаття Линниченка: Линниченко И., Маркевич А. Биографическія воспоминанія и списокъ трудовъ. — Одесса, 1904. — С. 1–23), але там немає жодної згадки про це. Єдине, що можна твердити з певністю — це те, що візит Педро II до Києва відбувся 1876 р. і що обидві короновані особи, Педро II і Александр II, відвідували Київський університет. Тож, очевидно, цей апокриф з'явився завдяки репортерові якоїсь із тодішніх міських газет.

²³ Барановський Є. Сади і парки Києва. — С. 28.

²⁴ Славинський М. Заховаю в серці Україну (поезія, публіцистика, спогади) / За ред. Д. Славинського, Б. Славинського. — К., 2002. — С. 218–219.

Але тут немає паралелі з Пакстоном (Джозеф Пакстон, Біркенгед парк) — бо жодним чином не йшлося про розподіл категорій руху: парк був задуманий як своєрідний «додаток» та «екстенція» класицистичного університету і від початку був розрахований на пішоходів. Інша відмінність від Пакстонової та Ольмстедової (Фредерік Ольмстед, Центральний парк у Нью Йорку) концепцій «публічного парку» — доволі серйозні обмеження публічного доступу.

Пам'ятник імператору
Ніколаю I. Київ. 1896.
Скульптор Матвей
Чижов, архітектор Вла-
димир Николаєв. (Види
Києва. Під ред. Сергія
Кульженка). Друкується
з дозволу ДНАББ.

Алеї обсадили кущами, і в кожному з боків парку облаштували своєрідні «зелені кімнати». Цей розпланувальний хід у певному сенсі перегукується з ідеєю *салону/salón* — ранньою фазою форми паркової площі початку XIX ст. Головні алеї перетинаються в центрі, тим самим утворюючи чудовий «композиційний центр» (пор. «церемоніальний планувальний принцип» / *ceremonial form in planning* у Франсуаз Шоай²⁵ — коли за основу планувального рішення взято «красиву картинку»

²⁵ Choay F. The Modern City: Planning in the 19th Century. — P. 11–12.

плану). А за законами цього жанру, в такому місці напрошувався якийсь монументальний акцент, що підкреслив би центр симетричної композиції та служив би не лише візуальним фокусом, але і значущим центром. Цим акцентом стає пам'ятник: у 1896 р. на місці центральної клумби встановлюють монумент Ніколаю I («батькові-засновнику» Київського університету), а парк перейменовують на Николаївський сквер.

Можна навіть твердити, що саме довкола цієї постаті формувалася основний масив тодішнього імперського дискурсу щодо Києва:

Таким быстрым возрастанием своим Киев более всего обязан государям и государыням нашим, которые, высоко чтя святыню Киева, непрестанно посещают его и никогда не оставляют своими царскими милостями, отпуская щедрою рукою средства, как на разного рода учреждения в городе... Благодарные киевляне, желая сохранить память о таких царских милостях и в отдаленном потомстве, начинают уже ныне заботиться о сооружении посильных памятников державным Венценосам России. Так, уже собрана значительная часть необходимых средств на сооружение и выработан проект памятника Императору Николаю Павловичу... Памятник этот предполагается воздвигнуть против Университета св. Владимира, который также обязан своим существованием императору Николаю Павловичу²⁶.

Цікава деталь і ще одна міська історія, ретрансльована згодом у путівниках²⁷: у парку було споруджено досить незвичний фонтан, який дістав назву «Чорне море», бо міні-ставок і справді наче відтворював контури Чорного й Азовського морів, між якими, згідно з географією, розмістився півострів Крим. Утім, неможливо знайти докази спеціального планувального задуму, інтенції або якогось «підступного злого жарту» з боку планувальника. Цей планувальний жест виглядав досить двозначно й дав поживу для численних київських жартів, адже пам'ятник Ніколаю I стояв зовсім поруч, а як відомо, Кримську війну 1853–1856 рр. Росія ганебно програла²⁸.

²⁶ Захарченко М. Киев теперь и прежде. — К., 1888. — С. 18–19; Осипов А. Очерк истории древесных насаждений и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897. — С. 6.

²⁷ Touring Kyiv (guidebook) / За ред. Михайла Кальницького. — К., 2002.

²⁸ Не можу втриматися, щоб не сказати, що писала ці рядки якраз у дні, коли Росія окупувала Крим у березні 2014.

Гіпсова скульптура хлопця-рибалки. Поч. 1960-х.
Масова продукція «художнього комбінату». (Фото авторки [2014])

Уже в 1960-х рр. цей фонтан прикрашали гіпсові фігури хлопця-рибалки й напівоголеної дівчини, яка замріяно розплітала довгу косу — що не зовсім вкладається в репрезентаційні конвенції позірної «цнотливості» тих часів. Фігури було виконано в кічовому стилі радянських гіпсових паркових скульптур масового виробництва, котрі зазвичай робили художні комбінати як своєрідні виробничі підрозділи Спілки художників. Тодішній владі фривольність гіпсової дівчини не сподобалася, її назвали «розплідником безсоромності /рос. пошлости/» та зруйнували в запалі подальшої боротьби «с архитектурными излишествами»²⁹. Фігуру хлопця-рибалки в процесі реконструкції скверу (2000 р.) відновили.

У розмові Михайло Кальницький зауважив мені, що, вочевидь, «форма» (Чорне море) з'явилася у відповідь на круглу дату — століття чергового «повернення» Криму «до лона імперії», тож, найімовірніше, не йшлося про жодний «зловорожий замисел» із боку планувальника.

²⁹ Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 4 ноября 1955 года № 1871 «Об устранении излишеств в проектировании и строительстве» / Режим доступа: <http://www.sovarch.ru/postanovlenie55/>, відвідано 10.05.2016.

Центральну площадку з пам'ятником спочатку було обсаджено пірамідальними італійськими тополями (*Populus dilatata*). Це дерево, як і каштан (*Aesculus hippocastanum*), котрий навіть був зображений на гербі радянського Києва, також є частиною образу міста й міського міфу, поєднуючи «історії та легенди, які нав'язливо з'являються в урбаністичному просторі, подібно до “зайвих” чи “непотрібних” мешканців»³⁰. Обидві породи дерев здавна росли в монастирських садах і садибах міщан. Силуети тополь, дуже схожі на кипариси, часто траплялися на іконах з євангельськими сюжетами, а Київ наділявся славою і поставав у вигляді «російського Єрусалиму» — звідси й увесь відповідний символізм³¹.

Але, за однією з київських міських історій, каштани стають популярними лише після 1842 р., коли, як влучно формулює Анатолій Макаров, «розділяються ботанічні смаки містян та імперської влади»³². Саме тоді, за легендою, Ніколай I наказав викинути каштани, котрими були засадили Бульварне шосе (теперішній бульвар Шевченка), і посадити замість них пірамідальні тополі. А саджанці каштанів містяни розібрали й розсадили в місті.

Річ у тім, що пірамідальні тополі в 1830–40-х рр. стали символом царської влади, котра користувалась ідеологічною конструкцією тріади «православ'я, самодержав'я, народність» («*Православие, Самодержавие, Народность*»)³³. Натомість каштан у міській міфології постає як символ спротиву міського самоуправління, протиставленого імперській ідеології, яку уособлювали в очах мешканців пірамідальні тополі. І, зважаючи на особливу прихильність імператора Ніколая I до послідовного впровадження згаданої ідеологічної тріади, можна навіть говорити про намагання насадити своєрідний «культ тополь»

³⁰ «...the stories and legends that haunt urban space like superfluous or additional inhabitants» (De Certeau M. *The Practice of Everyday Life*. — P. 106).

³¹ Барановський Є. Сади і парки Києва. — С. 26; Осипов А. Очерк истории древесных насаждений и деятельности городской садовой комиссии 1887–1897. — С. 9, 19.

³² Макаров А. *Малая энциклопедия киевской старины*. — К., 2005. — С. 168. Щодо історії київських каштанів і тополь див. також: Івченко С. Книга о деревьях. — Москва, 1973. — С. 182–185.

³³ «*Православие, Самодержавие, Народность*» були панівною ідеологічною доктриною правління Ніколая I. Детальніше див., приміром: Riasanovsky N. *Russian Identities: A Historical Survey*. — New York, 2005. — P. 132–146.

у Києві. Інакше кажучи, на міській сцені тополям як «офіційному» символів автократії протистояли каштани як символ «фронди» та міської демократії³⁴.

Під час Другої світової війни багато дерев у парку Шевченка було знищено або пошкоджено. Було заплановано велику й помпезну реконструкцію парку в манері сталінського неокласицизму з кованими решітками огорож, парковими скульптурами та гранітними тумбами з барельєфами. Це було абсолютно в дусі «гранд-манери» барокових чи класицистичних планувальних схем, які є амбівалентними щодо місця й контексту та передбачають створення ретельно опрацьованої композиції — величного, помпезного «ансамблю» — оперуючи позачасовими абстрактними формами. І якщо цю «гранд-манеру» ми зазвичай асоціюємо з потугою централізованої влади, то зрозуміло, що розмах і масштабність запланованого передбачають безперешкодний процес ухвалення рішень і волю за будь-яку ціну здійснити задумане. Утім, коли такі «залізна воля» чи «необмежений ресурс» відсутні, грандіозні плани так і залишаються на папері. У випадку парку Шевченка проект не було виконано в повному обсязі. Мабуть, це був не той об'єкт, що і в ідеологічному, і в суто прагматичному плані вимагав особливих надзусиль. Вочевидь, «волі» в ті часи не бракувало, натомість бракувало «ресурсу», який концентрували передовсім на іншому мегапроекті — відбудові-реконструкції головної парадної та церемоніальної вісі (*magistrale*) й артерії міста — Хрещатику.

Із часом зелені насадження, що зберігали структуру парку, застаріли, втратили форму або були знищені, фонтани не функціонували, покриття доріжок потріскалося. У 2000 р. відбулася наступна велика реконструкція, яка, за словами архітектора проекту Юрія Мельничука, мала за мету «*возродить исторический и архитектурный дух парка, сделать его уютным местом отдыха*» («*Ведь сейчас для многих он — всего лишь скопление дорожек для перехода с Бульвара Шевченко на улицу Толстого*»)³⁵.

³⁴ Хоча варто зазначити, що «перемозі» каштанів наприкінці XIX ст. сприяла позиція міської Садової комісії (Осипов), яка обґрунтовувала свої рішення абсолютно практичними міркуваннями.

³⁵ Деркач В. Нынешняя реконструкция столичного парка возродит его исторический и архитектурный дух // Факты. — 2000. — 16 сепня. Або режим доступу: <http://fakty.ua/107624-nyneshnyaya-rekonstrukciya-stolichnogo-parka-imeni-tarasa-shevchenko-vozrodit-ego-istoricheskij-i-arhitekturnyj-duh>, відвідано 10.05.2016.

Де символічне зустрічається з повсякденням

У середині XIX ст., у часи, коли територія ще не була «парком», а просто частиною невпорядкованої Університетської площі (може, радше навіть плацу), окрім тренувань військових, на ній влаштовували народні гуляння, особливо велелюдні на Великдень. Надзвичайно популярними були «рататуйки», а з початком осені відвідувачів розважали циркові вистави: встановлювали велике шатро (на той час місто ще не мало стаціонарної будівлі цирку), де виступав суперпопулярний у Російській імперії цирк братів Нікітіних³⁶.

Після розміщення парку повсякдення цього місця має два — «світлий» і «темний» — вельми символічні цикли активності. Удень тут чемно прогулюється поважна кївська публіка: бонни з дітьми, професори та студенти; а вночі на сцену виходить «невидиме місто», парк перетворюється на авантюрне місце, де шукають специфічних пригод: куховарки й покоївки заводять романи з пожежниками та солдатами, на п'ятачку під пам'ятником Ніколаю I, біля ліхтарів, у пошуках клієнтів кружляють повії, на своє «полювання» також виходять «нічні художники» (так називали гоп-стопників) і жебраки³⁷.

Популярні й дещо специфічні розваги «нижчих класів» були головним боєм для муніципалітету й не зовсім вписувалися в образ «міського скверу» — такого, яким його прагнула бачити Садова комісія. До того ж народні забави часом більше провокували конфлікти між

³⁶ «Рататуйки» — лялькові комедії. Назва цих забав походить від імені головного героя дійства — Івана Рататуй («вояка», від старослов. *рать*). Детальніше див., зокрема: Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. — С. 26–29, 400. Стосовно інших народних розваг і цирку див.: Паталеев А. Старый Киев (Из воспоминаний старого грешника 1860–1880) / Под ред. О. Друг. — К., 2008. — С. 181–183; Анисимов А. Скорбное бесчувствие. — К., 1992. — С. 21.

³⁷ Немає якоїсь узагальненої картинки, спеціального дослідження тогочасних «кївських соціальних типів» (на зразок, скажімо, такої об'ємної праці, як нариси Генрі Мей'ю — Henry Mayhew, *London Labour and the London Poor*). Збирати ці типи можна, висмикуючи з різноманітних літературних творів і додаючи до якогось «каталогу», в Івана Нечуя-Левицького, Александра Купріна, Ніколая Лескова, Сергія Єфремова, Віктора Петрова-Домонтовича, Константина Паустовського та ін.; інша опція — кілька збірок газетних статей тих часів: Макаров А. Киевская старина в лицах. — К., 2005; Паталеев А. Старый Киев (Из воспоминаний старого грешника 1860–1880) / Под ред. О. Друг. — К., 2008; Анисимов А. Киев и киевляне. В 2-х томах. — К., 2002.

класами та соціальними групами, ніж сприяли «досягненню позитивного впливу на здоров'я та мораль нижчих класів», як писав соціальний реформатор Едвін Чедвік у своїй доповіді про санітарний стан і умови життя робітничого класу у вікторіанській Британії³⁸.

А відвідувачі перших кївських скверів, за словами одного з тодішніх провідників паркобудування О. Осипова, не усвідомлювали відмінності між просто пустирем та упорядкованим сквером. Невиховані відвідувачі, представники «нижчих класів»,

... вражески и по-варварски относятся к общественным зеленым насаждениям. Эта невоспитанность населения заставила... просить содействия полиции, чтобы привлечь виновных к ответственности. ... Несмотря на это, публика в большинстве своем все еще смотрит на сторожа как на своего личного врага... сторож должен спать прямо в сквере, и даже тогда они умудряются красть цветы. ... Особенно много краж случается на Троицу³⁹.

Очевидно, саме через подібні скарги було введено низку жорстких обмежувальних правил для відвідувачів. Окрім більш-менш зрозумілих — як-от закриття о 9-й вечора, заборони ходити по траві, псувати зелені насадження й парковий інвентар та смітити⁴⁰ — були й дещо

³⁸ Пор. Chadwick E., "The Effect of Public Walks and Gardens on the Health and Morals of the Lower Classes". Детальніше див.: Chadwick E. Report on the Sanitary Condition of the Labouring Poor of Great Britain / Ed. M. Flinn. — Edinburgh, 1965.

³⁹ Осипов А. Очерк истории древесных насаждений. — С. 12, 10–13.

⁴⁰ У Звіті Садової комісії читаємо: «Многолетний опыт работы заставил Комиссию выработать следующие обязательные для следования им правила, которые вывешены во всех садах и скверах:

- сад поручается защите публике, которая там прогуливается;
- пребывание в парках и садах (за распоряжением городской Думы) разрешено от 7 утра и до 9 вечера;

- запрещается гулять в мокрую погоду, чтобы не повредить гравий». Див.: Осипов А. Очерк истории древесных насаждений. — С. 13.

Водночас Міське Положення про заходи з дотримання чистоти в міських садах, скверах і бульварах (статті 103–106) містило, зокрема, такі правила й положення: визначені відповідно до пори року години відвідування для публіки; заборону «ходити по траві, ламати дерева та рослини, водити до саду собак, псувати доріжки, паркані та лавки, лежати на лавках і траві та продукувати нечистоти»; заборону на вхід для крамарів-розносників і жебраків; заборону «проходити через

екзотичні: через парк не можна було ходити групами робітникам, прочанам і нижнім чинам, було заборонено вхід крамарам-розносникам і жебракам, а домогосподаркам, за свідченням сучасників, доводилося робити величезний гак, обходячи парк, коли вони поверталися додому із закупів на Бессарабському ринку, бо «заборонялося гуляти в Університетському сквері з кошиками». При вході можна було побачити таке оголошення: «Вхід до парку собакам і нижнім чинам суворо заборонено»⁴¹.

Тобто ми бачимо серйозні обмеження доступності й «публічності», досить жорстку спробу муніципальної влади регулювати просторові практики та політику простору⁴². Іншими словами, йдеться про досвід регламентації «публічного», про апропріацію публічного простору владою, якщо скористатися термінологією Клода Лефорта⁴³.

Тож виглядає на те, що міська влада не просто прагнула контролювати публічний простір, а недвозначно артикулювала у відповідних

сад партіями: робітникам, прочанам і нижчим чинам. За порушення цих правил наступала карна чи адміністративна відповідальність.

Див.: Розпорядження Київської міської думи (на підставі Міського Положення про заходи з дотримання чистоти в міських садах, скверах та бульварах) від 24 січня 1889 (статті 103–106), опубліковано в «Київських Губернських Відомостях» № 34 від 1889.

Гадаю, варто говорити ще й про відсутність відшліфованої роками, сталої урбаністичної традиції — відповідних «урбаністичних навичок» і «способів» переживання-перебування в просторі міста, оскільки зростання міського населення відбувалося завдяки процесам урбанізації — переселенню до міста вчорашніх селян, які масово прибували туди в пошуках роботи на нових фабриках і заводах.

⁴¹ Стаття Олександра Муратова: Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/znamenitye-kievlyane/pisateli-i-poety/gashek-na-yugo-zapadnom-fronte-i-v-kiieve-19151918-gody-1/>, відвідано 1.04.2014.

⁴² Проте треба зауважити, що в тогочасній пресі все ж таки дискутували щодо питання «справедливості» та «публічного доступу»: «На практиці і в местной прессе не единожды поднимался вопрос о несправедливости закрытия скверов от паломников, которые движутся целыми толпами. С точки зрения, так сказать, гуманитарной, скверы — это такое достояние, которым любоваться имеют право все. Комиссия также одно время разделяла подобные взгляды, но опыт показал, что паломников в жару привлекают не красота растений, а зеленая травка газонов, на которой удобно отдыхать, группы растений и кусты служат для отправления разнообразных природных надобностей, и раньше, когда сады еще не охранялись от этих нашествий, они были клоачными местами». Див. Осипов А. Очерк истории древесных насаждений. — С. 14.

⁴³ Lefort C. The Question of Democracy // Lefort C. Democracy and the Political Theory. — Minneapolis, 1989. — P. 11–12.

документах своє бажання бачити в ролі головних користувачів парку представників аристократії, професорів університету та студентів⁴⁴.

Проте були і прогресивні нововведення — як-от облаштування майданчиків для дитячих ігор у кожному сквері й парку міста на муніципальні кошти. У Звіті Садової комісії (1887) читаємо:

Используя позитивный опыт г. Одессы, приступая к организации садов и скверов, и придавая большое значение детским играм в деле воспитания и оздоровления детей, Садовая Комиссия с особым вниманием отнеслась к предложениям г-на Осипова на счет обустройства в парках детских игр на свежем воздухе. Именно эти соображения и соблюдение интересов городских детей должны стать основой при разработке планов. Городские дети обречены проводить много времени во дворах многолюдных домов, которые зачастую лишены даже элементарных санитарных условий. С этой целью в каждом сквере должна быть отведена специальная небольшая площадка для детей, куда ежегодно следует завозить свежий песок»⁴⁵.

У радянські часи розмір парку не давав широких можливостей перетворити його на повномасштабний «парк культури та відпочинку трудящих» з усіма відповідними атрибутами й репертуаром: атракціонами, «просвітницькими» приміщеннями для лекторіїв, гуртків, спортивних секцій тощо. Окрім спорту (троп «здорового тіла» у пропаганді), тоталітарні режими також надавали ваги питанню «підтримання чистоти свого тіла» (троп «гігієни»). 1933 р. в парку Воровського (тодішня назва парку Шевченка) комунальні служби спорудили душовий павільйон («враховуючи гігієнічні потреби трудящих, щоб працівники могли економити час і не йти до громадської лазні»), адже далеко не всі радянські люди могли собі дозволити мати в помешканнях власні ванни⁴⁶. До сьогодні в парку можна побачити споруду досить химерної архітектури — це найстаріший у місті, більш

⁴⁴ Див.: Розпорядження Київської міської думи (на підставі Міського Положення про заходи з дотримання чистоти в міських садах, скверах та бульварах) від 24 січня 1889 (статті 103–106), опубліковано в «Київських Губернських Відомостях» № 34 від 1889 р.

⁴⁵ Див. Осипов А. Очерк истории древесных насаждений. — С. 32.

⁴⁶ Между Николаем и Шевченко / Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/priroda-kieva/parki-i-sady-kieva/mezhdru-nikolaem-i-shevchenko/>, відвідано 26.05.2014.

ніж столітній, публічний туалет, який разом із територією довкола нього за радянських часів був відомий як місце зустрічі та знайомств гомосексуалів — тобто був одним із альтернативних просторів міста⁴⁷.

Перша громадська вбиральня в Києві. 1898-9. (Фото авторки [2014])

Так поступово складається поділ парку на кілька зон активності, де кожен фрагмент простору характеризують специфічні просторові й соціальні практики. Перша така зона, центральна, утворюється довкола пам'ятника Тарасові Шевченку (який постав на місці знесеного пам'ятника Ніколаю І). Тут співіснують повсякденний та «офіційний», «парадний» реєстр і простір політичного спротиву, що «оживляється» в певні моменти: під час політичних мітингів (приміром, кількасоттисячні мітинги протесту 24 листопада та 1 грудня 2013, мітинг вшанування пам'яті жертв депортації кримських татар 18 травня 2014), покладань квітів, офіційних церемоній вшанування пам'яті поета, офіційних святкувань річниць і дат, пов'язаних із незалежністю України. Заради справедливості треба сказати, що традиція «політичного спротиву» в парку не є «новонайденою традицією» доби української незалежності. «Майдан між Червоним парком та будинком ІНО [Будинок Інституту народної

⁴⁷ В СРСР за гомосексуальність переслідували, у кримінальному кодексі була відповідна стаття, хоча щодо цього місця зустрічі «все місто» було в курсі.

освіти — так у 1930-ті рр. називали Університет — С. Ш.] був свідком численних революційних демонстрацій 1905, 1911, 1914 та ін. років»⁴⁸.

Мітинг 1 грудня 2013. (Фото авторки [2013])

У реєстрі повсякдення центральну зону парку радо використовують діти, студенти, пенсіонери, ролери, туристи; а пам'ятник із політичного символу перетворюється на позначку в просторі, маркер місця для призначення зустрічей і побачень ще від днів його спорудження⁴⁹. Тяглість традиції бачимо й у присутності студентів у парку — він постає як своєрідний *campus-extension*, не тільки самі студенти, але й численні путівники називають його «зеленим корпусом». Далі — «дитяча зона»: ігровий майданчик, міні-атракціони, прогулянки на поні та прокат дитячих авто, під Різдво тут відкривається хатка св. Миколая, встановлюють ялинку, влаштовують дитячі конкурси. Наступна — так звана «зона дозвілля». Це місце, де розташовані літні кафе й ресторани;

⁴⁸ Ернст Ф. Провідник. — К., 1930. — С. 250.

⁴⁹ Про це, зокрема, свідчать спогади Ірини Коваленко, дружини українського поета-дисидента Івана Коваленка, де вона згадує їхнє спільне з чоловіком навчання в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (1938–1939 рр.): Спогади про навчання поета-дисидента Івана Коваленка в Київському університеті імені Т. Г. Шевченка / Режим доступу: <http://ivan-kovalenko.info/pro-ivana-kovalenka/spogady-vidguky/spogady/456-spagadi-pro-navchannya-poeta-disidenta-vana-kovalenka-v-kiyivskomu-universitet-men-tgshvchenka.html>, відвідано 10.05.2016.

Повсякдення парку. (Фото авторки [2014])

Book-crossing box.
Інсталяція (акрил, метал).
Володимир Падун, Лариса
Роздобудько-Падун.
Проект «Вільна бібліотека».
Липень 2014.
(Фото авторки [2014])

тут досить активно проводять різні заходи з набору стратегій «креативного міста» (пор. *creative city* Р. Флорида)⁵⁰: фотовиставки, заняття з йоги, танц-класи, виставки квітів, садових скульптур та інсталяцій, функціонує паркова бібліотека/бук-кросинг, прокат велосипедів тощо. Проте варто зауважити, що останнім часом бачимо виразний перебір із подібного роду «креативними активностями»: парк наче перетворюється на своєрідну вітрину «декоративного урбанізму»; до цього можна додати ще й у буквальному сенсі засміченість кіосками та «дизайнерськими лавками» різних форм і сумнівної якості виконання.

Окремо слід сказати про шахістів, адже вони є не лише «символічним атрибутом» парку (такою собі специфічною «символічною протипагою» до Шевченка), але й однією з найбільш упізнаваних і сталих місцевих спільнот, що не змінювала свого місця в буквальному сенсі — їх не зачепила навіть масштабна реконструкція 2000 р.: просто облаштували нові столи та лавки й додали дашки від дощу.

Шахісти – «символічний атрибут» парку, одна з найбільш упізнаваних та сталих локальних спільнот. (Фото авторки [2014])

⁵⁰ Florida R. *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life.* — New York, 2002.

Тож бачимо, що, попри присутність «політичного» та «офіційного», в парку не йдеться про *спротив* владному дискурсові через повсякдення, радше можна говорити про їхнє комплементарне існування. Водночас традиційні й нові просторові практики та типи дозвілля (навіть попри їхній здебільшого конс'юмеристсько-орієнтований характер) дають початок ідентичностям, породженим і пов'язаним із певним місцем (*place-based identities*), сприяють появі й закріпленню урбаністичної традиції, вибудові сенсу «громадянськості» — почуття належності до міської спільноти (*civility*) — та появі нових форм міського життя.

Монумент у Парку

Урочисто відкритий 21 серпня 1896 р. пам'ятник імператору Ніколаю I став «композиційним центром» парку. Цій події передував усеросійський конкурс, котрий Санкт-Петербурзька спілка архітекторів оголосила 1887 р. (у березні 1887 р. конкурс було завершено). Першу премію дістав Матвій Чижов, поважний академік скульптури й архітектури. Однак міська влада Києва одразу заявила, що проект недостатньо годиться для міста, бо не вписується в міський бюджет. Утім, невдовзі обіцянки вшанувати «батька-засновника» та «щедрого патрона» університету все ж було дотримано, хоч і новий конкурс довелось оголошувати від імені Імператорської академії мистецтв. (Гроші на спорудження монументу надходили від купців і промисловців міста та Міської думи.) У другому конкурсі 1891 р. знову переміг Чижов — дива не сталося. Архітектором проекту був чільний представник київського архітектурного істеблішменту — Володимир Ніколаєв⁵¹.

Пам'ятник було виконано у відповідній тодішній манері — тобто за всіма канонами репрезентаційної моделі й іконографії Російської імперії: фігура царя на повний зріст, у парадному мундирі, спиралася на тумбу з Планом розвитку Києва (котрий затвердив сам монарх) і була звернена обличчям до Університету св. Володимира. На постаменті був напис: «Споруджено в часи царювання Ніколая II». А його царювання закінчилось у лютому 1917 р.

⁵¹ Див.: Анисимов А. Скорбное бесчувствие. — С. 112–114; Кальницький М. Зодчество и зодчие. — К., 2012. — С. 32.

23 квітня 1918 р. в доповіді Раді Народних Міністрів Михайло Ткаченко, тодішній міністр внутрішніх і судових справ Центральної Ради УНР, запропонував демонтувати деякі, на його думку, найодіозніші написи й пам'ятники царської доби, обґрунтовуючи це ідеологічними резонами. Він посилався на висновки й рекомендації комісії, яку утворила Рада Відділу Охорони пам'яток старовини і мистецтва (протокол засідання). Рада, зокрема, постановила: «Пам'ятник Миколі I бажано перенести з Університетського скверу в район Печерської фортеці. ... Усі усунені пам'ятники бажано заховати і передати до музеїв, коли б здійснити се в цілому було б неможливим, то бажано заховати бюсти, одпиливши їх від статуй»⁵².

Паралельно в Росії більшовики також оголосили війну пам'ятникам попередніх епох ленінським «Планом монументальної пропаганди»⁵³.

Не секрет, що пам'ятники є специфічним інструментом архітектури та постають як репрезентації й носії пам'яті про особу чи подію, буквально втілюючи прагнення громади або суспільства увічнити цю пам'ять і представити/репрезентувати в такий спосіб свою систему цінностей. Пам'ятники як «представники» та носії колективної пам'яті (і нав'язаної чи офіційної пам'яті зокрема) є потужними символами політизованих міських ландшафтів. Вони ж стають і першими жертвами революційного імпульсу народних мас (пор. — Жорж Батай про штурм Бастилії)⁵⁴. Зрозуміло, що у вирі революцій навряд чи хто особливо переймається міркуваннями «збереження» чи питаннями «вікової цінності» (*age value*), котрі свого часу концептуалізував Алоїз Рігль⁵⁵. Тож, з одного боку, російська комісія більшовиків визначила

⁵² Витяг з протоколу засідання Ради Відділу Охорони пам'яток старовини і мистецтва. Справа про пам'ятники м. Києва (Цитовано за: Анисимов А. Скорбное бесчувствие. — 24–25, 131. ДАК, ф. 1787, оп. 7, д. 16, лл. 24–25).

⁵³ Декрет Совнаркому (Рада Народних Комісарів) від 12 квітня 1918 р. «Про пам'ятники Республіки» за підписом Леніна. Режим доступу: http://ru.wikisource.org/wiki/Декрет_СНК_РСФСР_от_12.04.1918_О_памятниках_Республики, відвідано 11.05.2016.

⁵⁴ Див. Bataille G. Architecture / Leach N., ed. Rethinking Architecture. — New York and London, 1997. — P. 21.

⁵⁵ Див.: Riegl A. The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin (1903) // *Oppositions*. — 1982, vol. 25. — P. 21–50 / MIT Press, 2000. — P. 621–650; Шліпченко С. Деякі міркування з приводу есея Алоїза Рігля «До питання про теперішній культ пам'ятників...» // *Студії мистецтвознавчі*. — 2009, № 1 (25). — С. 7–16.

перелік пам'ятників («найнеоковирніших істуканів»), що мали бути в терміновому порядку (до 1 травня) зняті з площ та вулиць («Пам'ятники, воздвигнутые в честь царей и их слуг и не представляющие интереса ни с исторической, ни с художественной стороны, подлежат снятию с площадей и улиц и частью перенесению в склады, частью использованию утилитарного характера»)⁵⁶.

Водночас було оприлюднено і список осіб, «гідних та обов'язкових до вшанування». Серед них бачимо постать українського поета-романтика Тараса Шевченка (без перебільшення — національного символу), якого більшовицька пропаганда надовго наділила характеристиками «поета-революціонера», «богоборця» й «борця з царизмом» — таким він поставав в офіційному дискурсі. (Тут, правда, не треба забувати, що і творчість, і погляди, і біографія Шевченка за часів СРСР підлягали жорсткій цензурі.)

«Народний поет був невтомним революціонером-борцем проти царизму і кріпосництва. ... Тому він зазнав переслідування, знуцання від царської влади»⁵⁷. Маємо абсолютно романтичну (в сенсі ідеології романтизму) диспозицію: суперником поета Шевченка (символічним і реальним) у боротьбі із «царизмом» поставав саме тиран Микола І, чий пам'ятник і пропонували знести й замінити на пам'ятник поетові.

Тут важливо пригадати, що комісар уряду російських більшовиків Анатолій Луначарський наполягав, щоб церемоніям відкриття нових пам'ятників було приділено особливу увагу⁵⁸. Вочевидь, цілком слушна вимога — адже створення й облаштування «місць пам'яті» (пор. П'єр Нора)⁵⁹ є невід'ємною частиною політики створення офіційної пам'яті спільноти. Більше того, залучення мас до церемоній вшанування, розгортання дійства у просторі і створює умови для того, щоби «пам'ятати спільно»⁶⁰.

⁵⁶ Декрет Совнаркому (Рада Народних Комісарів) від 12 квітня 1918 р. «Про пам'ятники Республіки».

⁵⁷ Гонтаренко П. Пам'ятники Т. Г. Шевченкові // Архітектура Радянської України. — 1940, № 5. — С. 38–41.

⁵⁸ Див. Луначарский А. Ленин и искусство. Воспоминания, — Собрание сочинений. — М., 1967. — Т. 7. — С. 401–406.

⁵⁹ Див. Les Lieux de Mémoire / Ed. P. Nora. — Paris, 1984–1992.

⁶⁰ Див. Canetti E. The Conscience of Words. — New York, 1979. — P. 145–153; Connerton P. How Societies Remember. — Cambridge, UK, 1989. — P. 41–71.

Дещо пізніше, але абсолютно аналогічні декрети ухвалює й Раднарком УРСР (7 травня 1919 р. — «Про знесення з площ та вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та царських прислужників»). Зрозуміло, що першочерговому знесенню підлягав пам'ятник Ніколаю І, а до списку «обов'язкових до увічнення» постатей другим після Карла Маркса потрапив Тарас Шевченко⁶¹.

Навесні 1939, перед від'їздом кращих синів [чомусь завжди забувають про «дочок» — С. Ш.] партії і народу на 18-й з'їзд ВКП(б), на очах 200-тисячного мітингу трудящих столиці квітучої України — Києва, 6 березня впало полотно з великого пам'ятника-монументу народному співцеві... Пам'ятник непримиренному борцеві проти самодержавства споруджено на тому самому місці, де колись стояв чорний пам'ятник жандармові і тюремщикам народів колишньої Росії, «неудобозабиваємому тормозу» Миколі І⁶².

Автором пам'ятника Шевченкові був Матвій Манізер (архітектор Євген Левінсон), російський скульптор, якому влада в особі Сталіна «довіряла» й «дозволяла» увічнювати Леніна та інших «вождів» і «видатних постатей»⁶³. 1938 р. Манізер представив партійним чиновникам варіант, про який Лазар Каганович, член сталінського Політбюро, сказав, що «цей Шевченко буде закликати до повалення колгоспного ладу». Більше того, партійні функціонери — Лазар Каганович і Микита

⁶¹ Історія спорудження пам'ятника Шевченку в Києві варта окремої розмови, бо то ціла сага. Починалося все зі збору коштів/пожертв іще наприкінці ХІХ ст., планували кілька місць. Лише 1919 р. недовговічний пам'ятник скульптора Ф. Балавенського було спочатку встановлено замість фігури Александра ІІ (решту фігур композиції просто прикрили фанерою), але незабаром той розсипався. Далі новий бюст Шевченка роботи Б. Кратко встановили замість знесеного пам'ятника княгині Ользі скульптора І. Кавалерідзе, а решту фігур композиції вже звично прикрили фанерою. Але й цей бюст мав короткий вік, бо був виконаний із недовговічних матеріалів із міркувань економії коштів, котрої вимагали обидва декрети 1918 і 1919 рр.: «Перші пам'ятники Тарасу Григоровичу хоч і скромні, проте відіграли величезну роль як знаряддя «монументальної пропаганди»...» (Гонтаренко П. Пам'ятники Т. Г. Шевченкові. — С. 38–41).

У цьому зв'язку див. також: Стригалева А. За ленінським планом. Монументальна пропаганда на Україні в перші роки радянської влади. — К., 1969.

⁶² Гонтаренко П. Пам'ятники Т. Г. Шевченкові. — С. 41. Орфографію збережено.

⁶³ М. Манізер є автором іще двох пам'ятників Шевченку в Україні — у Харкові (1935 р.) та в Каневі, на могилі поета (1939 р.).

Хрущов, які спеціально приїхали до Ленінграда, щоби проінспектувати роботу Манізера — вдалися до варварської акції: просто в майстерні вони вщент розтрошили ескізний проект. Ситуація ставала дедалі небезпечнішою, тож авторові довелося терміново виготовляти нову скульптуру, яка б відповідала тогочасним ідеологічним запитам та уявленням і радянській «концепції» образу поета як похмурої, наспуленої постаті з похиленою, а не гордо піднятою, як в ескізному варіанті, головою⁶⁴.

Бронзовий монумент
Тарасові Шевченку. 1939.
Матвій Манізер.

З колекції Державної
наукової архітектурно-
будівельної бібліотеки ім.
В. Заболотного (ДНАББ).

Фото 1950-их.

Друкується з дозволу
ДНАББ.

Відтоді пам'ятник стає ідеологічним і символічним осердям парку. Але специфіка постаті Шевченка полягає в тому, що він був присутній в офіційному радянському пантеоні й каноні як «поет-революціонер»

⁶⁴ Цю історію розповів Леонід Молодожанин, канадський скульптор українського походження, автор пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, який у 1930-х рр. був студентом Матвія Манізера в класі скульптури Ленінградської Академії Мистецтв (Інтерв'ю Молодожанина з Дмитром Степовиком. Див.: Степовик Д. Скульптор Лео Мол: Життя і творчість. — К., 1995. — С. 17–24).

і «богоборець» (при тому вилучити його звідти ніхто не наважувався), водночас залишаючись потужним національним символом визвольного руху.

Офіційними датами «дозволеного», санкціонованого владою й організованого «меморіального паломництва» (пор. *memorial pilgrimage* у Пола Коннертона)⁶⁵ були дати 9 та 10 березня (день народження й день смерті). «Неофіційною» та небезпечною датою для вшанування поетової пам'яті в парку було 22 травня (день перепоховання Шевченка в Україні) — лише за покладання квітів до монумента цього дня можна було надовго потрапити за ґрати за політичною статтею. Іншими словами, пам'ятник Шевченкові втілює офіційний політичний символізм і спротив йому водночас. Важливість цієї постаті та «Шевченко-центричність» сучасного літературного канону й національно-визвольного пантеону постає з романтичних уявлень про «поета» як «батька нації», і значення цієї постаті для українців можна порівняти хіба що зі значенням постаті Міцкевича для поляків.

Від кінця 1980-х рр. саме біля пам'ятника як політизованого символу спротиву збираються мітинги національно-демократичних сил, Руху зокрема. І звідти ж, від пам'ятника, розпочинаються ледь не всі політичні мітинги: він стає одним із ключових, панівних політичних маркерів на ментальній мапі мешканців міста і країни, подібно до Майдану Незалежності.

Відомо, що в місті існують такі специфічні публічні простори, де політична присутність моментально стає «видимою» й «почутою». До них належить і центральний майданчик у київському парку Шевченка біля пам'ятника⁶⁶. Не можна сказати, що «ваги» чи «видимості» для мешканців чи відвідувачів і туристів надає статус парку як пам'ятки ландшафтного мистецтва, не можна цього сказати і про якусь його специфічну архітектурно-планувальну особливість, і зовсім не це виокремлює парк із-посеред інших.

⁶⁵ Connerton P. How Modernity Forgets. — Cambridge, UK, 2009. — P. 10–18.

⁶⁶ Пор. у Дона Мітчелла: «Публічний простір — це місце, де політичні рухи можуть заявити свої права на [певну] територію, що дозволяє їм стати видимими (і почутими)»; «Якщо право на місто є криком і вимогою, то цей крик буде почутим, а вимога матиме силу лише за умови, що існуватиме [фізичне] місце, де цей крик і вимога будуть видимими/побаченими». Див.: Mitchell D. The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space. — New York and London, 2003. — P. 129.

Присутність пам'ятника в парку позначає «публічність» цього місця у ключі, відмінному від дозволеної, жорстко регламентованої й контрольованої публічності часів СРСР. Не можна заперечити, що й тоді парк мав статус «публічного простору» — у тих межах і в тому сенсі, як розуміли «публічність» у ті часи — тобто місця «громадського користування». Проте сьогоднішня його «природа» як публічного простору продукується через соціальні та просторові практики, котрі цей простір породжує й регламентує, через використання й апропріацію (в Лефєвровому сенсі) цього місця саме як публічного простору⁶⁷.

Також можна твердити, що в парку не конфліктують і не перегинаються, а *співіснують*, доповнюючи один одного, два просторові реєстри: рівень повсякдення та рівень офіційний і політичний. І, мабуть, саме це поєднання зумовлює одночасну присутність тут двох типів пам'яті місця — меморіальної та локальної⁶⁸.

Більше того, саме присутність пам'ятника в парку не дає можливості повної «пацифікації» цього публічного простору за допомогою капучіно⁶⁹. Тут бачимо «діалектику публічного простору», як формулює це Дон Мітчелл⁷⁰, між: 1) упорядкованим, організованим, передбачуваним, приписаним (і зокрема — за «проектом» чи ідеєю *парку* як такого — усі відповідні функціональні можливості та способи використовувати цей простір як рекреаційний і розважальний, плюс елементи стратегій «креативного міста» — як намагання «підживити» й осучаснити «традиційні» паркові функції) та 2) апропрійованим (у Лефєвровому трактуванні) — *приспосовуваним* до потреб чи побажань відвідувачів (тих-хто-там-перебуває), а тому — непередбачуваним, незапланованим, подеколи навіть небезпечним місцем опозиційної, у більшості випадків не санкціонованої офіційно політичної активності й невідконтрольної соціальної взаємодії.

Попри всі намагання надати цьому місцю «фестивального характеру», можна твердити, що саме присутність пам'ятника в парку стала

⁶⁷ Пор. Lefebvre H. *The Production of Space*. — Oxford, UK, Cambridge, USA, 1991. — P. 33–34, 142–146, 163–168.

⁶⁸ Пор. «*memorial as a memory place and the locus as a site of cultural memory*» у Пола Коннертона (див.: Connerton P. *How Modernity Forgets*. — P. 27–35).

⁶⁹ Я «запозичую» цей термін у Шерон Зукін — див.: Zukin S. *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places*. — New York, 2010. — P. 4.

⁷⁰ Mitchell D. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. — P. 128–130.

запорукою того, що він є «видимим» на ментальній мапі мешканців (на відміну від багатьох інших парків міста), активним публічним простором, який сприяє розвитку та становленню «цивільності», міської солідарності та традиції, виробленню спільних цінностей і нових видів міського життя.

Незважаючи на всі зміни, котрі несли із собою буремні часи чи трансформації урбаністичної форми, парк залишається місцем дивовижної семіотичної стабільності: тут, з одного боку, досить успішно утримується його «первинна», традиційна функція публічного парку — місця без точно заданої, обумовленої чи обмеженої функції, острівця природи в середмісті, де б хотілося просто побути; і водночас, з іншого боку — парк постає як одне з важливих місць пам'яті не лише міста, але й усієї країни — потужним символічним маркером нашого політизованого міського ландшафту.

КИЕВСКИЕ АНТОЛОГИИ: К ИСТОРИИ ГОРОДСКОГО ПОЭТИЧЕСКОГО КАНОНА^{1*}

Инна Булкина

Антология с некоторых пор стала одним из самых востребованных издательских жанров. Автор основательной, теоретической и, кажется, даже чрезмерно теоретизирующей монографии о литературных антологиях Олена Галета², подступаясь к теме, перефразирует Германа Гессе и предлагает называть наше время не «фельетонной эпохой», но «эпохой антологий», коль скоро «антология ощутимо вытеснила все остальные способы представлять литературу».

Есть условия, которые диктует антологическая история, творчески переосмысленная в антологическую теорию: антология неизменно являет некую *отобранную коллекцию* текстов, и это *вторичные* тексты, иными словами, они отобраны из неких рядов и множеств, с тем, чтобы предъявить новый ряд и новое множество. Они отобраны из каких угодно других контекстов, чтобы создать новый контекст. В этом смысле антология уподобляется журналу и альманаху, и для нее актуальны соответствующие наблюдения формалистов над «большой литературной формой», над ее структурой и приемами композиции, только там, где Виктор Шкловский³ писал о «монтаже», Олена Галета со ссылкой на Клода Леви-Стросса и *collection studies* говорит о «бриколаже»⁴.

^{1*} Стихотворные цитаты приводятся по антологиям: Киев в русской поэзии / Сост. Ст. Пономарев. К., 1878; Киев в русской поэзии / Сост. И. Булкина. — К., 2012.

Также в статье проанализирован материал антологий: Дом с химерами. Поэтический сборник. — К., 2000; Киев: Русская поэзия. XX век. Поэтическая антология / Сост. Ю. Каплан. — К., 2003; Сто русских поэтов о Киеве / Сост. Р. Заславский. — К., 2001; Поэтический атлас Киева / Сост. П. Лаврова, Ю. Ковальский, В. Каденко. — К., 2012.

² Олена Галета. Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури кінця XIX — початку XXI століття. — К., 2015: Смолоскип.

³ Шкловский В. Журнал как литературная форма. О журналах «толстых» и «тонких» // Журналист. — 1924, № 11. — С. 125–386.

⁴ Олена Галета. Від антології до онтології. — С.101.

Прежде чем говорить о поэтическом каноне Киева на основании антологий, выделим те непереносимые свойства антологии, благодаря которым «отобранные» тексты представляют некую литературную идею:

- это могут быть «образцовые тексты», т. е. канон и «классика», — таково, собственно, одно из первых назначений антологии;
- это может быть поколенческий или локальный срез, — литературная история с географией;
- это может быть антология одной темы или одного литературного рода: антология эпиграммы, антология малой прозы, антология стихов о любви или стихов о городе.

Коль скоро под текстами каноническими мы подразумеваем тексты «школьно-хрестоматийные» и «антологические», заметим, что в «городских канонах», по крайней мере, в киевском каноне эти «подмножества» не совпадают. В тематических антологиях инерционных массивов заведомо больше, но на такого рода массивах легко увидеть, как работает канон, как он фиксируется, как возникает тематическая инерция. В тематические антологии входит больше текстов, чем в школьные хрестоматии. Обычно при составлении таких антологий преобладает идея собирательства и некоторые соображения субъективного порядка, которыми руководствуется тот или иной издатель. Но зачастую, именно по причине этих «третьих соображений» в киевские антологии подчас не попадали тексты хрестоматийные. В тех случаях, когда за «несовпадением» антологии и хрестоматии стоит некая городская идея, а не одна лишь невнимательность «постороннего взгляда», это «несовпадение» или «непопадание» тоже становится фактом истории городского текста.

В киевских антологиях не так уж много «школьных» текстов. Первый и главный, безусловно, «Киев» Алексея Хомякова. Во второй половине XIX в. «Киев» воспроизводится не менее чем в полутора десятках учебных пособий. За ним выстраивается определенная городская традиция, к его интонациям и к его риторике отсылают более поздние тексты; эта хореическая здравица, в буквальном смысле, задает тон в первой киевской антологии (1878)⁵. Стремительная канонизация стихотворения Хомякова была обусловлена самой историей

⁵ Киев в русской поэзии / Сост. Ст. Пономарев. — К., 1878.

его создания и публикации. Оно было написано по заказу Михаила Максимовича для первого киевского журнала «Киевлянин», должно было открывать первый его номер и служить своего рода программой. Основной идеей стихотворения комментаторы зачастую называют известные строки из «сопроводительного» письма Хомякова Максимовичу: «Пора Киеву отзываться русским языком и русской жизнью. Я уверен, что слово и мысль лучше завоевывают, чем сабля и порох; а Киев может действовать во многих отношениях сильнее Питера и Москвы. Он город пограничный между двумя стихиями, двумя просвещениями»⁶. Это несколько откорректированная идея николаевского официоза: идея превращения польского города в православную столицу и город русского духа.

Однако стихотворная программа несколько шире эпистолярно-прозаической, доминанту в стихах задает ритмический энергичный Х4, в центре поэтического сюжета оказывается «сход», «собрание», всеславянское паломничество к «Иерусалиму земли русской».

*И теперь из стран далеких,
Из неведомых степей,
От полных рек глубоких –
Полк молящихся детей»⁷.*

Однако в первом номере «Киевлянина» стихотворение Хомякова было снято цензурой, попало лишь во второй, и то — в сокращении (первые 7 строк)⁸. Место хомяковской «программы» в первом номере занял «Киев» Владимира Бенедиктова, от хомяковского «Киева» осталась одна строфа — «Слава, Киев многовечный...», поставленная редактором в качестве эпиграфа. Но, в конечном счете, именно эти два стихотворения стали определяющими для составителя самой

⁶ Максимович М. Письма о Киеве. М., 1869. — С.14–15.

⁷ Подробнее о канонизации этого стихотворения см. в статье: Инна Булкина. Рецептивная история стихотворения А. С. Хомякова «Киев»: «Смысл об унии» // АСТА SLAVICA ESTONICA IV. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение IX. Хрестоматийные тексты: русская педагогическая практика XIX в. и поэтический канон. — Тарту, 2013. — С.163–172.

⁸ О цензурной истории «Киева» А. С. Хомякова см. в комментарии Б. Ф. Егорова: Хомяков А. С. Стихотворения и драмы. — Л., 1969. — С. 558–560.

ранней из киевских антологий, которая была собрана в 1878 году духовным писателем Степаном Пономаревым. Он, к слову, был одним из членов-учредителей Императорского Православного Палестинского Общества и собрал еще две «городских» антологии: «Москва в родной поэзии» и «Иерусалим и Палестина в русской литературе». Киев в этом ряду, безусловно, выступал в качестве «второго Иерусалима» и «колыбели православия», соответственно, в центре должны были находиться тексты, связанные с «иерусалимским сюжетом».

Первая киевская антология состояла из двух частей. Одна часть называлась по образцу «паломнических путеводителей»: «Киев и его святыни», другая — «Днепр и его окрестности». Характерно, что определяющими структурами для киевского канона стали такого типа путеводители. Первый из них был издан в 1786 году в качестве приложения к «Путешествию ея Императорского Величества в Полуденный край России», затем они регулярно переиздавались. В основу «паломнических путеводителей» было положено восходящее к «Патерикону» «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры» с приложением некрополя: «Известия о погребении в Киеве князей и княгинь роду Рюрикова» (с 1795 года регулярно переиздавалось). В полном соответствии со структурой таких путеводителей все стихотворения составителя — Степана Пономарева посвящены главным киевским храмам. Паломнические сюжеты восходят к иерусалимским топосам Киева, и неслучайно одним из немногих прозаических отрывков, вошедших в эту поэтическую антологию, стал известный пассаж Евгения Гребенки из «Мачехи и панночки», отсылающий к «Хождению игумена Даниила»:

*«Какой ты красивый, мой родной Киев! Добрый город, святой город!
Какой ты прекрасный, какой ты ясный, мой седой старик! Что солнце
между планетами, что царь между народом, то Киев между русскими
городами. На высокой горе стоит он, опоясан зелеными садами, увенчан
золотыми маковками и крестами церквей, словно святою короною; под
горою широко разбежались живые волны Днепра-кормильца. И Киев,
и Днепр вместе... Боже мой, что за роскошь! Слышите ли, добрые
люди, я вам говорю про Киев, и вы не плачете от радости? Верно, вы
не русские»⁹.*

⁹ Современник. — 1838, Т. 12. — С.19–20. Ср.: «Город Иерусалим стоит в дебрях, около него высокие каменные горы. Когда подходишь близко к городу, то сперва

Один из главных источников первой киевской антологии — «Журнал Министерства народного просвещения»: значительная часть стихотворного контента, очевидно, была выбрана оттуда, и в этом смысле «школьные» и «образцовые» тексты совпадают. Однако тон задает журнал Максимовича: в большинстве своем поэтическая продукция «антологических» авторов восходит к главным его текстам — киевским стихотворениям Хомякова и Бенедиктова. Сознательно или нет, авторы этого круга воспроизводили хореическую здравицу Хомякова, ср.: «Киев, Киев златоглавый, Пращур русских городов!»¹⁰ (П. Холмов), «Здравствуй, Днепр широкошумный, / Православия купель; / Здравствуй, Киев, старец думный, / Древней Руси колыбель!» (А. Башилов). «Антологические» тексты очевидным образом тяготеют к хомяковской риторике. Бенедиктов попытался усложнить строфический рисунок, перемежая энергичные Х4 песенными имитациями ХЗ *à la* Кольцов, но в итоге подхвачена была именно здравица.

Третьим ключевым текстом пономаревской антологии стал «Киев» Ивана Козлова. Хомяковское стихотворение задает паломнический (иерусалимский) сюжет — собственно, хождение. У Бенедиктова основной темой становится «днепровская купель» (неслучайно самый зависимый от бенедиктовского «Киева» текст — стихотворение Александра Башилова («Здравствуй, Днепр широкошумный...») оказался в «днепровском» разделе).

«Киев» Козлова воспроизводит классический киевский пейзаж — тоже по сути «паломнический»: высокий днепровский берег с Лаврской колокольней, открывающийся православным паломникам, подъезжающим к Киеву с востока, с левого берега:

виден столп Давидов, а затем, пройдя еще немного, видны Елеонская гора, церкви Святая Святых и Воскресения, где хранится гроб Господен, а затем видится весь город. Тут, близ города, на пути находится пологая гора, на этой горе люди слезают с коней, молятся и поклоняются церкви Воскресения и на виду города. Бывает тогда радость великая всякому христианину, увидевшему святой город, плачут люди от радости. Никто не может не прослезиться, увидев желанную землю и святые места, где Христос претерпел мучения ради людей. Отсюда все пешком идут с радостью великой к городу». — Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV в. / Сост. и пер. Н. И. Прокофьев. — М., 1984. — С. 210.

¹⁰ Парафраз стиха из пушкинской «Бородинской годовщины»: «Наш Киев дряхлый, златоглавый, сей пращур русских городов».

*Где светлый крест с Печерскою главою
Горит звездой на небе голубом.*

Этот пейзаж с небесными киевскими «высотами» становится своего рода «каноническим зачином»:

*Высоко передо мною
Старый Киев над Днепром... (Хомяков)
Киев над Днепром стоит
Он горит церквей собором... (Маркевич).*

В какой-то момент одним из центральных киевских топосов становится Андреевская гора, при этом «высотный» зачин остается:

*Там, где на высоте обрыва
Воздушно-светозарный храм... (Тютчев)*

С Андреевской церковью перед нами тот редкий случай, когда момент литературной канонизации можно зафиксировать. В начале XIX в. барочная Андреевская церковь — сравнительно «недавнее сооружение», она была построена по заказу императрицы Елизаветы Петровны. В 1866 г. здесь поселяется Андрей Муравьев, его навещают Федор Тютчев и Алексей Апухтин, и отныне гора с ее храмом утверждаются в киевских антологиях. Между тем, у начала этого поэтического культа находим чувствительного путешественника Владимира Измайлова. В своих аллегорических видениях он избежал официального паломнического маршрута, начал не с Лавры, а с Андреевской горы и ведущей к церкви лестницы. Она ему представлялась лестницей Иакова, соединяющей Бога и человека:

*Как великолепна возвышенная Церковь Андрея Первозванного! <...>
Тысячи столпов прикасаются к облакам, соединяя, кажется, Небо
и Землю. Прекрасна и цепь каменных ступеней, служащая <...> эмблемой
лестницы, которая соединяет Бога с человеком, и по которой Дух
последнего возносится к величеству Первого¹¹.*

¹¹ Измайлов В. Письма путешественника в Полуденную Россию в 1799 году // Собрание образцовых русских сочинений и переводов в прозе. — СПб., 1817. — С. 172.

«Путешествие» В. Измайлова было «образцовым» текстом, — в первой половине XIX в. оно многократно переиздавалось, пародировалось и перепечатывалось в хрестоматиях. «Прочувствованный» Измайловым образ Андреевской горы и «лестницы Иакова» затем едва ли не дословно повторяется в написанном более чем полвека спустя стихотворении А. Апухтина, посвященном А. Муравьеву:

*Здесь сладко отдохнуть. Все веет тишиною,
И даль безмерно хороша,
И, выше уносясь доверчивой мечтою,
Не видит ничего меж небом и собою
На миг восставшая душа.*

В пономаревской антологии представлены оба стихотворения, посвященные Андрею Муравьеву. Сам Андрей Муравьев, автор одного из главных киевских «хождений»¹², был едва ли не самым рьяным хранителем «молитвенного Киева», и не случайно он стал героем «паломнической» антологии. С Андреем Муравьевым связано чуть ли не единственное исключение из концептуального массива: в «днепровском разделе» помещены его «Русалки». Более никаких текстов, связанных с «языческими суевериями», здесь нет: ни пушкинского «Гусара», ни «старокиевских» отрывков из «Руслана и Людмилы», ни даже совершенно хрестоматийной «Песни о Вещем Олеге». В позднейших киевских антологиях пушкинские «древности» неизменно присутствуют, зато отсутствуют хрестоматийные для XIX века, хотя и не вошедшие в «альбом» Пономарева отрывки из «Двенадцати спящих дев» Василия Жуковского. Еще один стилистически «неуместный» в этой антологии текст — фельетон Дмитрия Минаева, посвященный киевским «людям великим» — Виктору Аскоченскому и Памфилу Юркевичу, и предвещающий «Печерских антиков» Николая Лескова. Вероятно, здесь тот самый случай «третьих соображений» составителя, его собственных «отношений» и злобы дня. Сегодня трудно предполагать, чем вызван этот «выпад» одного духовного писателя против другого, и почему в антологию включена сатира на Аскоченского, а не его известное стихотворение времен Крымской войны (о котором, кстати, упоминает Лесков) «Встреча ополченцев в Киеве»:

¹² Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским. Киев. СПб., 1832.

*На молитву же, друзья!
Киев перед вами!
Вот отсюда-то земля
Закипела нами.*

...

*Это наш Ерусалим,
Наш Сион священный;
Промчались века над ним,
А он все нетленный¹³.*

Эти стихи совершенно вписываются в официозный корпус пономаревской антологии. Вероятно, причина в скандальности и «конфликтности» Аскоченского, описанной Лесковым в «Печерских антиках».

Еще один мотив, представленный в «паломнической» антологии Ст. Пономарева и фактически не отрефлексируемый в позднейших киевских сборниках, — это киевский некрополь. В антологии Ст. Пономарева находим два стихотворения под одним и тем же названием «На развалинах Десятинной церкви» — Андрея Подолинского и барона Егора Розена. Перед нами общегородский мотив, восходящий к апокалиптическому тексту Рима: в русской традиции этот «римский текст» представлен достаточно красноречиво. Кладбищенское стихотворение барона Розена напрямую отсылает к «Риму» Евгения Баратынского:

*Ты пал, но веледушно пал,
Державный Киев, честь с тобою!
Над сей развалиной святою,
На меч склонясь, в хламиде, задремал
Хранитель-Ангел твой с увенчанной главою!... (Розен)*

¹³ [В. Аскоченский] Басни и отголоски В. Незамайя. — СПб., 1869. Иерусалимский сюжет приобрел актуальность в годы Крымской войны, в этом смысле характерны также строки кн. Вяземского из «Песни русского ратника» (Кн. П. А. Вяземский. К Ружью. — СПб., 1854): «Прадед Руси православной, / Киев наш перводержавный / Не Царьграда ль крестный сын?». На «византийский вектор» в первой киевской антологии указывал Михаил Назаренко (Назаренко М. Альбом С. И. Пономарева «Киев в русской поэзии». Режим доступа: <http://nevmenandr.net/nazarenko/kiiev.php>, просмотрено 7.05.2016.)

*Ты был ли, гордый Рим, земли самовластитель,
Ты был ли, о свободный Рим?
К немым развалинам твоим
Подходит с грустию их чуждый навеститель.*

*За что утратил ты величье прежних дней?
За что, державный Рим, тебя забыли боги? ... (Баратынский)*

К тому же кладбищенскому топосу пономаревской антологии относится «Щекавица» Николая Арбузова:

*Стою на вершине пространной, высокой,
Среди бесконечных, спокойных могил...*

На горе Щекавице находилось самое древнее киевское кладбище, по легендам именно там находилась Олегова могила. Поиски Олеговой могилы входили уже не в «паломническую», но в «туристическую» программу, — так или иначе, с этой киевской «аттракцией» и собственно с топосом некрополя окказионально связана и пушкинская «Песнь о Вещем Олеге»¹⁴.

За этой первой киевской «антологией» был перерыв — более сотни лет киевские городские антологии не собирались. Притом что в первой половине XX века выходило некоторое количество московских и петербургских антологий, однако городской антологии, посвященной Киеву, обнаружить не удалось. Логично предположить, что киевские сборники начали собираться к искусственному юбилею — к 1500-летию, которое пышно отмечали в 1982 году. Однако в этом году вышла лишь одна антология — «В семье вольной, новой», и она посвящена не городу, а дружбе народов. Новый киевский официоз прочитывался

¹⁴ Ср. также кладбищенскую виньетку Максимовича из «Писем о Киеве»:

*Ой, изгадай, друже милий
Як зи мною ты гуляв
На Скавице, де шукав
Вещего могили!...*

Мы чужих могил шукаем

А могила знайде нас.

Коли ж прийде смертний час

Того не вгадаем! [Максимович. Письма о Киеве. — С. 19]

отныне не как христианская купель, но как колыбель братских народов. «Городской» идеи там не было. Вероятно, сюжет православной столицы и неизменно ассоциировавшийся с Киевом паломнический канон в известный момент стали не актуальны и не желательны, но оставались слишком «сильной идеей», так что создать антологию на другой, новой городской идее людям того поколения, которое еще училось по хрестоматиях со стихами Хомякова, было сложно. Зато в конце прошлого века случился в буквальном смысле антологический бум, — словно пробка выскочила из бутылки, и в течение последующих двадцати с лишним лет киевские антологии выходили иногда по несколько книжек в год.

В отличие от первой — пономаревской антологии — в новых сборниках не было сколько-нибудь сознательной и легко вычленимой городской идеи, которую стремились представить составители. Скорее, отсутствие такой идеи было идеей: программные стихи были погрены в огромном массиве стихотворений необязательных и случайных. В большинстве своем эти антологии представляют собой своего рода «статусный лифт», стихи самого составителя, его друзей и знакомых, по счастливой возможности выставленные в одном ряду со стихами Пушкина, Тютчева и Пастернака. Самое характерное в этом смысле издание — «100 русских поэтов о Киеве» (К., 2001. сост. Ритаий Заславский). Иными словами, концептуально именно количество поэтов — их должно быть много, и это оправдывает их малое качество. (Заславский издал еще несколько антологий по этому «цифровому принципу»: «100 поэтов о любви» и «100 поэтов о Пушкине»). Единственная идея, которая каким-то образом «отбирала» эти киевские стихи — упоминание городской топографии: культивировались стихи с «адресом». Если в антологии Ст. Пономарева в соответствии со структурой паломнического путеводителя были прописаны основные храмы, то в новой антологии были отмечены светские адреса, улицы. Если искать в огромном собрании Заславского какие-то закономерности, мы заметим, что в поэтической топографии XX века главным местом становится Подол: привычные для киевского канона небесные вершины и купола храмов отныне замещает городской низ. Кроме того, появляются городские топосы новой эпохи, один из самых заметных — трамвай. Притом что в киевских текстах XX века на первый план выходят не сакральные высоты, но головокружительные спус-

ки, — именно по спуску (Александровскому?) мчит первый киевский трамвай — похоже, именно он изображен в киевском отрывке из «Детей Выдры» Велимира Хлебникова:

*Он бежал по узким площадям,
По крутым мощеным спускам,
Он смешал с красивой роццей дым
Белым облаком и сгустком.*

*Все быстрей и громче гул,
Взор огней следить привыкнул,
В переулочок повернул,
Исчезая, сонно крикнул.*

И совершенно конкретный трамвай — один из первых киевских «дачных» маршрутов летит в Пущу-Водицу в поэтическом «очерке» Саши Черного.

Литературные трамваи — не только киевская особенность, это часть общей урбанистической и модернистской топики. Мирон Петровский когда-то утверждал, что трамвай, отрезавший голову Берлиозу, попал в московский роман из Киева, из купринского рассказа «Каждое желание»¹⁵. В этом рассказе Куприна дьявол наделяет героя чудесным даром — исполнять каждое его желание, и вот герой видит женщину с ребенком и невольно думает: сейчас она попадет под трамвай, что и происходит. Была и другая версия происхождения трамвайной сцены: Вяч. Вс. Иванов обратил внимание на сходство «трамвайной сцены» в «Мастере и Маргарите» с сюжетом берлинского рассказа Владимира Набокова (Сирина) «Сказка»¹⁶. Ситуация в рассказе Сирина, где сам дьявол в образе госпожи Отт говорит персонажу: «...А если вы еще не верите в мою силу... Видите, вон там через улицу переходит господин в черепаховых очках. Пускай на него наскочит трамвай», — что затем и происходит, — эта ситуация, в самом деле, ближе к булгаковской. Наконец, следует вспомнить

¹⁵ Петровский М. Писатели из Киева: Куприн Булгаков // Петровский М. Городу и миру. Киевские очерки. — К., 1990. — С. 229–233.

¹⁶ Иванов Вяч. Вс. Черт у Набокова и Булгакова // Звезда. — М., 1996, № 11. — С. 146–149.

киевскую «дьяволиаду» Владимира Винниченко «Записки курносого Мефистофеля», там тоже был «трамвайный эпизод»¹⁷. И тем не менее, при общем сходстве «трамвайных эпизодов», заметим, что трамвай и все его смертоносные коннотации — общемодернистская топка, и можно вспомнить еще с десяток «смертельных трамваев» без всякой связи с киевскими. Но зато более поздние «травматичные» киевские трамваи, по всей видимости, уже находятся в некоторой зависимости от московского романа. В чрезвычайно популярном и вошедшем во все последние киевские антологии стихотворении Леонида Киселева этот сюжет снижается и в парадоксальном смысле очеловечивается, т. е. «особачивается».

*Подол — плохое место для собак:
Плевать трамваям на собачьи лапы.
У них дорога, пассажиры, график,
Они неотвратимы, как судьба.
Дождливые подольские дворы,
Изысканные завтраки помоек...
И, кажется, от моря и до моря:
Дожди, дворы, помойки и пирры...*

В заключение мы попытаемся проследить канонические сюжеты в новейших киевских антологиях. Паломнический сюжет отныне встречается нечасто, — в начале XX века мы находим его лишь у Владимира Маяковского и Анны Ахматовой. Маяковский намеренно воспроизводит и переворачивает хомяковские формулы: «молящиеся дети» превращаются у него в прадедов, историческое время сдвигается на три поколения:

*Шли
из мест
таких,
которых нету глуше, —
прадеды,
прапрадеды
и пра пра пра!..*

¹⁷ Мирон Петровский. Писатели из Киева. — С. 233.

Одинокой паломницей («без котомки, без ребенка») предстает в своих киевских стихах Ахматова, как будто вопреки созданному Гумилевым образу «Богом зачатой» языческой колдуньи. В традиционно присущей киевским текстам антиномии христианских святынь и языческих древностей XX век выбирает последние. Соединение земного и небесного в печерских стихах:

*«небесные там в подземелье спят...» (Козлов)
«... много тел святых / в глубине пещер твоих
полны жизни безмогильной» (Бенедиктов)*

отныне утрачено, остаются лишь темнота и духота, как в пещерном «кошмаре» Иннокентия Анненского.

*Тают зеленые свечи,
Тускло мерцает кадило,
Что-то по самые плечи
В землю сейчас уходило...*

Из «пещерного кошмара» вышел еще один киевский текст, он характерен ранним упоминанием «Киева-Вия»:

*Перестань притворяться, не мучай, не путай, не ври,
Подымаются шторы пудовыми веками Вия.
Я взорвать обещался тебя и твои словари,
И Печерскую лавру, и Днепр, и соборы, и Киев.*

Это стихотворение «Киев» Валентина Катаева (1923). В основе его сюжета — взрыв оружейных складов в Зверинецких пещерах в июне 1918 и бои за Киев зимой того же года:

*И раскатится бой
и беда,
и пальба
по Днепру,
И на приступ пойдет по мостам ледяная бригада.*

Этим же событиям (взрыву в Зверинце) посвящен другой малоизвестный киевский текст — поэма Николая Ушакова «1918». Это опыт «киевской повести» на манер «петербургской повести» Пушкина о «бедном Евгении». В полном виде поэма издавалась лишь однажды, в сборнике Ушакова «Киев» (1936). Кроме всего прочего, этот текст интересен тем, что на него указала Николаю Харджиеву Надежда Мандельштам как на возможный источник мандельштамовского Киева-Вия.

«Киев-Вий» во второй половине XX века становится узнаваемым «именем» города. У Мандельштама гоголевский образ возникает как смысловой ключ к сюжету о «мертвом городе» (панихида). Один из основных мотивов киевских текстов этой эпохи (не только поэтических) — гибель Великого города, исход из города (он приходит на смену паломническому «собираению»).

Отметим также чрезвычайно характерный для XX века мотив грозы, «грозового вступления», очевидно восходящий к пастернаковским «балладам» и вступлению к поэме «Лейтенант Шмидт»:

*Все кончилось. Настала ночь. По Киеву
Пронесся мрак, швыряя ставень в ставень.
И хлынул дождь. И как во дни Батыевы,
Ушедший день стал странно стародавен.*

Эта языческая гроза неизбежно отсылает нас к все тому же «паломническому канону»: именно с такой грозы начинается киевское «хождение» Андрея Муравьева. Но в паломническом тексте Муравьева небо чудесным образом проясняется при блеске Лаврской колокольни. В «местном каноне» конца XX века Лавра точно так же предстает «на фоне заката» и «на фоне рассвета», но это уже не мистическое видение паломника, а вид из окна новостройки на Левом берегу. Но неизбежную рифму — «грех и расплата» — подсказывает все тот же «паломнический канон».

*Скудное утро и два силуэта,
Неразделимых, как грех и расплата,
Красная лавра на фоне рассвета
Черная лавра на фоне заката. (Леонид Киселев)*

ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО УЯВНОГО: КИЇВСЬКІ МІФОЛОГЕМИ ЗЛАМУ СТОРІЧ

Євгенія Сарапіна

«Полна чарующей прелести панорама Киева, когда подъезжаешь к нему по железной дороге. Одна за другой встают и мелькают Киевские высоты, террасы гор поднимаются друг за дружкой, прихотливо выбрасывая то величественный фасад Владимирского собора, то красное здание университета, то бесконечный, прямой, как стрела, Бибиковский бульвар, — эту чудную аллею из тополей, пересекающую пол города, — то, наконец, Печерск с его крепостными стенами, с Великой Лаврской колокольней, видной за много десятков верст»¹.

Попри жанрову настанову об'єктивності, притаманну всім практично-довідковим виданням, путівник є проекцією суспільного уявного спільноти на певний простір, адже цей жанр демонструє смисловий зв'язок між відібраними пам'ятками й наративами, які наділяють їх особливою символічною вагою. Запропоновані до уваги в таких виданнях смислові домінанти відбивають «формівні тексти» певного суспільства, тобто слугують самовизначенню й підтвердженню ідентичності, транслюючи знання, що обґрунтовують цю ідентичність, і таким чином мотивують спільну діяльність.

Мнемотехніка є плідною метафорою для екскурсії містом як середовищем колективної пам'яті. Техніка класичного мистецтва пам'яті полягала в тому, щоб створити ментальну конструкцію — ментальну мапу, де образи прив'язували до місць (*topoi, loci*), організованих у системи, серед яких могли бути будинок, міська площа, архітектурна споруда. Створені таким чином образи мали пробуджувати певні афекти, оскільки емоційне забарвлення сприяло запам'ятовуванню².

¹ Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям / Изд. С. М. Богуславского, исправленное и дополненное Д. Марголиным. — [8-е изд.]. — К., 1913. — С. 3, 4.

² Йейтс Ф. Искусство памяти. — СПб., 1997. — С. 19–40.

Так і в путівнику відбувається семіотизація міського простору: добирання й вибудова ієрархій пам'яток, завдяки яким місто постає як мнемонічна мапа, де історична урбаністична структура є мозаїкою з відбитків різних наративів минулого. Правила мнемотехніки, з одного боку, керують вибором місць, а з іншого — добром ментальних образів речей: вони допомагають пригадувати та складаються в послідовну оповідь завдяки тому, що мистецтво пам'яті закріплює кожен образ за певним місцем у просторі³. Так само й путівник — це вправа з колективної мнемотехніки, репрезентація міста як поєднання дібраних пам'яток, монументів і меморіалів, згрупованих у певні смислові послідовності — маршрути. Вони відбивають процеси конструювання пам'яті міста залежно від певних референційних рамок — соціально заданих координат значущості, що конституують і стабілізують спогоди. Референційні рамки є знаряддям, яким користується колективна пам'ять, відтворюючи образи минулого, що в певний період суголосні з панівними ідеями суспільства⁴.

Людський простір завжди означений. Натомість картографування діє як цензор, стираючи частину означників і нав'язуючи «об'єктивність» певному типу означування⁵. Така «об'єктивність» є однією з форм уявного — схваленим владою наративом минулого, закріпленим у фізичному просторі завдяки створенню мнемонічних позначок: реорганізації міського середовища, зведенню інтенційних та неінтенційних пам'ятників⁶, написанню супровідних текстів тощо. За висловом Юрія Лотмана, символічна природа міста перетворює його на своєрідний механізм, що ніби «заново народжує своє минуле»⁷. Цей механізм реалізується через стійкість і повторюваність, притаманні не лише

³ Рикёр П. Память, история, забвение. — М., 2004. — С. 94.

⁴ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — М., 2004. — С. 30.

⁵ Barthes R. Semiology and the Urban // Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory / Edited by Neil Leach. — London, 1997. — P. 166.

⁶ Інтенційні пам'ятники — монументи, зведені з меморіальною метою. Неінтенційні пам'ятники — об'єкти, котрі починають вважати пам'ятниками ретроспективно, коли вони з плином часу набувають того, що А. Рігель називає «віковою цінністю». Див. Riegel A. The modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin // Oppositions. — 1982, vol. 25. — P. 25–51.

⁷ Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики // Лотман Ю. М. История и типология русской культуры. — СПб., 2002. — С. 208–222.

об'єктам опису, а і їхньому символічному осмисленню, що формує міфологеми міста. Означені елементи відбиваються в путівниках і становлять одиниці кристалізації колективної пам'яті. Дискурс-аналіз путівників Києвом кінця XIX — початку XX ст. дасть змогу розглянути добір цих елементів та їхні інтерпретації, що вкладаються у три міфологеми Києва як «Єрусалима землі руської», «матері міст руських» та «осердя української державності». Хоча ці символічні формули належать саме до зазначеного історичного періоду, подальші репрезентації міста на Дніпрі протягом радянської доби й від часу незалежності України ґрунтувалися на них, по-різному поєднуючи та трансформуючи ці міфологеми.

Київ межі сторіч

Київ *fin de siècle* — це місто у стадії переходу. Тут ще зовсім нещодавно знаки на будинках слугували замість номерів і чіткого розпланування вулиць; звичай ставити хрести на площах, дорогах і біля храмів було щойно замінено на встановлення пам'ятників⁸; а трамвайні лінії, що за нетривалий час охопили все місто, ще не витіснили омнібуси та кінні екіпажі; містяни ще не перестали дивуватися «реалістичності» панорами «Голгофа» біля «Віслячих вух Берніні» (так кияни іронічно величали костел святого Олександра), коли до них привезли перший сінематограф. Лише кілька десятиліть тому «*типи Царського саду*», яких місцеві називали «*босьяками, сучасними троглодитами*», щовесни облаштовували собі житла, викопуючи в саду нори у Дніпрових схилах⁹, а тепер тут відкрито для всіх охочих частину Царського саду, створено майданчик для дитячих ігор, Петровську алею для катання в екіпажах і авто, а також Сад мінеральних вод, який у просторіччі називали «*мінерашкою*»¹⁰. А поруч із приватними бібліотеками й безкоштовними читальнями, на зразок «Кабінету для читання» або «Аптеки для душі»¹¹ (Хрещатик, 31), з'являється перша публічна бібліотека.

⁸ Щероцкий К. В. Киев: путеводитель. — К., 2008. — С. 73. — (Репринт: К., 1918).

⁹ Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. — К., 1890. — С. 136.

¹⁰ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Изд. Н. Я. Оглоблина. — [4 е изд.]. — СПб., 1900. — С. 142.

¹¹ Щероцкий К. В. Киев: путеводитель. — С. 314.

Кияни нарікають на нову «висотну» забудову міста. У 70-х рр. XIX ст. зведений на Хрещатику чотириповерховий прибутковий будинок Франца де Мезера вважають хмарочосом. Ця споруда настільки незвична для Києва, що ніхто з киян не наважується в ній жити, і власник будинку опиняється в боргах. А вже на початку XX ст. путівники радять відвідати будинок Гінзбурга як найвищу будівлю в місті — 10–12 поверхів: «*С балконов верхних этажей этого «небоскреба» открывается широкий вид на Старый город с его древнейшими в России церквями; отсюда можно также обозреть в ясную погоду почти весь город «с высоты птичьего полета»*»¹². Кияни пишаються Михайлівським механічним підйомом: це «*чудо современной техники, воплощение причудливого замысла волшебника. Верхняя станция как будто висит в воздухе*», а вагони — наче повітряні кульки, з яких усе внизу видається ефемерним, як з висоти пташиного польоту¹³. І водночас, порівнюючи барокові споруди Лаври й Софії та забудову другої половини XIX ст. «*с их складами всякого «устаревшего романтического хлама»*», з одного боку, і пізнішу забудову Хрещатики, виконану в новій для того часу техніці з використанням заліза й бетону, з іншого, відгукуються так: «*Архитектура эта лишена уюта... от нее веет поэтому фабричным холодом*»¹⁴. Натомість згадують «старі часи», коли на гостинах і балах, котрі кияни влаштовували на Липках, красувались українською мовою, а зіркою товариства була дружина Бальзака Евеліна Ганська.

Таким чином, кінець XIX — початок XX ст. в історії Києва був часом, коли ламалася й водночас формувалася урбаністична тканина міста. Наприкінці XVIII ст. Київ був четвертим за чисельністю населення й економічним значенням центром Російської імперії. З 1832 р. місто стає центром трьох губерній: Київської, Подільської та Волинської, що становили новоутворене Київське генерал-губернаторство, 1835 р. втрачає самоврядування, а у другій половині XIX ст. набуває слави «цукрової столиці» імперії. Місто динамічно змінюється, у його новому ландшафті дедалі більше присутня світська культура: розвивається

¹² Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. — С. 22.

¹³ Карманный иллюстрированный путеводитель по г. Киеву и его окрестностям / Изд. С. М. Богуславского. — К., 1906. — С. 145.

¹⁴ Щероцкий К. В. Киев: путеводитель. — С. 317.

освітня галузь, з'являються постійні театральні трупи й театри, відбуваються художні виставки. Крім того, Київ стає осередком великого бізнесу, що спричиняє зміни у його інфраструктурі й забудові. Після двох «будівельних лихоманок» 1895–1901 та 1907–1914 рр. багатопверхові прибуткові будинки завдяки своїм жовтоцегляним фасадам, які рідко фарбували чи тинькували, створюють київський «цегляний стиль», що стає основою київського вернакулярного¹⁵.

Як кожен злам, стрімкі зміни не минали безболісно для містян, які раз-у-раз оглядалися на «старі часи», від яких їх відокремлювало лише кілька десятиріч. У модерному Києві потроху відмирили «старі купецькі порядки», тож представники цього стану середнього віку ностальгували за часами, коли в місті купецтвом займалися цілими родами й дотримувалися місцевих традицій. У вбранні ці традиції полягали в тому, що жінки носили очіпки й хусточки замість капелюшків, а мати відкриті плечі було, по звичаю, заборонено, оскільки це вважалося непристойністю. Натомість кожного купця можна було впізнати за сигнетом — золотим перснем із печаткою, який носили на правій руці. Традиційний код поведінки передбачав, що жінки не могли бути присутніми на офіційних і ділових прийомах, натомість їм відводили домашні святкування на зразок іменин господаря та господині «купецького дому», які мали неодмінно бути саме родинним святом¹⁶. Позбавлений у 1835 р. магдебурзького права, Київ перетворився на губернське місто Російської імперії. Про часи самоврядування й діяльність магістрату нагадували «приємні спогади київських старих». Приміром, Олександр Паталеев наводить описи київської ратуші, що до 1811 р. існувала на Подолі. Згори на будівлі було розташовано годинник із мідною фігурою патрона міста — архистратига Михаїла, що вражав списом дракона: *«Під час бою годинника фігура вдаряла сталевим списом у саму пащу дракона, у яку було вправлено кременевий камінь. При кожному ударі сталевого списа з пащі дракона сипались у достатку іскри. Видовище було дуже ефектне, особливо вночі»*¹⁷, —

¹⁵ Вернакулярне середовище – типове урбаністичне середовище певного міста. Див.: Сараліна Є. Київське вернакулярне: місто мого уявного // Урбаністичні студії. — 2013, № 2. – С. 51–62.

¹⁶ Паталеев О. В. Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / Упор. О. М. Друг. — К., 2008. – С. 146.

¹⁷ Там само. – С. 263.

а на верхньому окружному ярусі башти щодня опівдні грали чотири сурмачі та вечорами на нижній галереї міські музики виконували молитву. Костянтин Щироцький (Щероцький) описує тогочасні пишні київські церемонії. Наприклад, цілим дійством були спудейські диспути в академії, коли всі, хто отримав запрошення, із самого ранку вирушали до Лаври, де ще звечора був митрополит. Кожен шукав собі найкращий екіпаж і виїжджав на стількох конях, скільки було присвоєно його рангу. Потяг із екіпажів рухався в напрямку до Подолу й так розтягувався, що коли голова його досягала Олександрівської гори, хвіст був ще в Лаврі. Цієї миті всі церкви Подолу починали дзвонити, Братський монастир прикрашали цеховими знаками, а голосний гімн двох хорів зустрічав митрополита, і починалися привітальні промови різними мовами... За тих часів, ностальгує Щироцький, контракткові ярмарки були «школою світськості», а магістрат влаштував пишні святкування зі смолоскипною ходою, тоді *«колокольни горели огнями, улицы горели тоже; устраивались арки, на холстах выставлялись прозрачные изображения классических божеств с символическими знаками: в магистрате стояла почетная стража и знатные посетители интересовались ее живописными (национальными) уборами»*¹⁸.

Саме в такому строкатому контексті кардинальних змін та їхнього (не)сприйняття виникають і швидко набувають популярності рефлексії щодо минулого Києва та його міської ідентичності. Зусиллями Максима Берлінського, Євгена Ботвиновського й Кіндрата Лохвицького було проведено археологічні розкопки. Протягом 1835–1845 рр. працює Тимчасовий комітет із вивчення старожитностей. Із 1882 р. виходить «Київська старовина». 1872 р. в Києві затверджують Історичне товариство Нестора-літописця, а 1910 р. набуває чинності статут Київського товариства охорони пам'яток і мистецтва.

Систематичні праці з історії Києва розпочалися з так званих «описів» — проміжного жанру між академічним дослідженням і путівником: «Короткого опису Києва» Максима Берлінського 1820 р., двотомного «Опису Києва» Миколи Закревського 1868 р., «Очерка Києва» 1847 р., «Обозрения Києва» та інших киевознавчих праць Михайла Максимовича тощо. Перший київський путівник «Паломник киевский, или путеводитель по монастырям и церквям киевским для

¹⁸ Щероцкий К. В. Киев: путеводитель. – С. 151, 179.

богомольцев, посещаючих святыню Києва» Івана Максимовича було видано в типографії Фріца в Києві 1842 р.¹⁹ Таким чином, першим і далеко не єдиним²⁰ путівником по Києву стало видання для прочан, адже місто мало статус сакрального центру православ'я, до якого на прощу з усієї Російської імперії та з-за кордону щороку прибувало 100–150 тисяч паломників. Такі путівники було адресовано саме цій аудиторії, а тому описували вони переважно сакральні об'єкти. Проте вже в 1880-і рр. з'являються туристичні путівники містом, що подають також відомості про його територію й околиці.

Структура цих видань зазвичай передбачає загальний огляд історії міста; статті про окремі пам'ятки, розташовані за хронологічним, географічним чи тематичним принципом; фотографічні зображення з київськими краєвидами (літографії, фототипії, світлодруки тощо); також часто трапляються практичні поради для приїжджих, адресний відділ і реклама. Попри те, що путівники є довідковим жанром популярної літератури, у зазначений період цей жанр на території Російської імперії лише формується, і спосіб викладу різниться: від особистих вражень автора до майже академічного тексту з цитатами.

Єрусалим землі руської

Міфологема Києва як «Єрусалима землі руської» є його найдавнішою формою самопрезентації, зокрема у згаданих вище путівниках для прочан. Ця символічна модель перетворює Київ на сакральний простір із незмінною сутністю — місто давніх храмів, святих монастирів і золотих бань на правому березі Дніпра, завмерле у «вічному теперішньому» Київської Русі.

Натомість туристів злам століть під час відвідин зустрічає живе світське місто, де готелі змагаються помпезними назвами, як-то

¹⁹ Максимович И. Паломник киевский, или путеводитель по монастырям и церквям киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. – К., 1842. – 152 с.

²⁰ Див.: Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. – К., 1871. – 322 с.; Киевские святыни: Указатель и путеводитель для богомольцев, посещающих святыне места Киева и особо-чтимую Киево-Печерскую Лавру, с приложением плана ближних и дальних пещер Лавры / Кузьмич паломник. – М., 1895. – 159 с.; Путеводитель по святым местам Киево-Печерской Лавры. – [изд. 9 е]. – К., 1898 – 183 с.; Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г. Киева / Сост. Ф. Титов. – К., 1910. – 191 с.

«Grand-Hotel», «Belle-Vue», «Hotel de France», «Версаль», «Savoy Hotel», «Люнівер», «Франсуа», «Ермітаж», «Лондон», «Оріон», «Імперіаль», «Сан-Ремо», «Універсаль», «Пале-Рояль», «Палас-Отель», «Лувр» тощо, а гіді заманюють розповідями про те, що в Андріївській церкві можна побачити «Таємну Вечерю» Леонардо да Вінчі. Не менш «європейськими», як люблять казати кияни, є назви місцевих кав'ярень та цукерень: «Жорж», «Люрс», «Леон», «Франсуа», «Маркіза», «Crèmerie française» — а швейцарська кондитерська Штіфлера на Хрещатику рекламує себе як фабрика морозива, цукерок і шоколаду з великим вибором бонбоньєрок і паризьких драже, а також пропонує «*фрукты марсельские, ананасы американские, туринские мароны, шоколад Миньон, киевское сухое варенье*»²¹. На дозвіллі заможні кияни об'єднуються у клуби й товариства за інтересами: зокрема, в місті діють спілки любителів соціальних знань, природи, хатніх рослин і акваріумів; клуби фотографів-любителів «Дагер», «покровительства» тваринам, друзів миру, інженерів і технічних діячів, клуб есперантистів «Зелена зірка», яхт-клуб; вегетаріанське товариство, товариство повітроплавання; спілки літератури й мистецтва, правильного полювання, автомобілістів, конярів, товариства гімнастики й кінних перегонів; спілки любителів давнини та мистецтв, охорони пам'яток старовини й мистецтва, «розумних розваг» тощо.

Такий вир світського життя виразно контрастував з омріяною «святою землею». Подібні несправджені очікування мала й авторка одного з путівників Зінаїда Шамуріна в 1912 р.: «...*едешь по опрятным “европейским” улицам с трамваями, автомобилями и нарядными дамами, то испытываешь легкое разочарование — где же древний Киев?*»²². Для неї Київ — це «*центр народного паломничества, земля обетованная, “святыне места”, первые после Иерусалима*»²³.

Хоча авторка сама зазначає, що в місті не збереглося цілком жодної пам'ятки «глибокої давнини», вона пропонує гостям Києва «*под наслоением позднейших эпох увидеть вдруг следы древнего города — в архитектурной детали, в потемневшей фреске с сухим византийским ликом, в остатках мозаики*»²⁴. Завданню віднайти уявний Київ у Києві

²¹ Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. – С. 290.

²² Шамуріна З. Київ. – К., 2006. – С. 4. – (Репринт: К., 1912).

²³ Там само. – С. 6.

²⁴ Там само. – С. 24.

реальному слугує і сам путівник Шамуріної, де половину обсягу займає детальний опис усіх церков, соборів і монастирів, що лишилися від княжих часів.

Далі йдеться про пізнішу сакральну забудову Києва. Як писав Жорж Батай: «Архітектура є вираженням сутності кожного суспільства»²⁵, — тому архітектурні стилі, у яких виконано будівлі, отримують від містян і гостей різну оцінку залежно від того, як люди бачать цю «сутність суспільства». Наприклад, Шамуріна схвально відгукується про архітектуру давньоруських храмів, а от «так зване українське бароко» церков, побудованих на кошти Івана Мазепи, називає «своєрідною» красою і вважає неорганічним наслідуванням Заходу, зокрема Польщі, що для авторки путівника є несумісним із канонічною православною архітектурою, адже цей стиль використовували й у світській забудові. Для Шамуріної київське бароко зовнішнє, поверхове, неорганічне, а головне — складене із запозичених естетичних форм без змісту, оскільки «українська культура 17-го века... не сумела виробити свого определенного духовного облика, своего определенного мирозерцания, объединившего все разрозненные ее элементы»²⁶.

Врешті, всі пам'ятки, створені після доби Київської Русі, упорядниці путівника оцінює негативно як «новые, чуждые российскому духу, формы церковного зодчества»²⁷, так само, як іконопис XVII ст., що наслідував західні зразки. Винятком стає Володимирський собор, який описано як «храм-памятник российской истории и российского православия»²⁸. Таким чином, путівник Зінаїди Шамуріної відбиває специфічне уявлення про місто, коли Київ був, за словами Олександра Білецького, «эстетичным объектом, неизменным у своей сущности: сущность ця — прекрасна і наповнена славою давнина, милуючись якою можна забути, врятуватися від складної дійсності...»²⁹. Так у літературі XIX ст. складається класичний пейзаж золотоговерхого Києва, хоча сучасність не відповідала цій «славній старовині» вже на початку XX ст.

²⁵ Bataille G. Architecture // Rethinking Architecture: Reader in Cultural Theory / Edited by Neil Lech. — London, 1997. — P. 20.

²⁶ Шамуріна З. Київ. — С. 51.

²⁷ Там само. — С. 49.

²⁸ Там само. — С. 68.

²⁹ Білецький О. І. Образи Києва в художній літературі // Білецький О. І. Зібрання праць у п'яти томах. — К., 1966. — Т. 4: Російська література та російсько-українські літературні зв'язки. — С. 548.

Схожої лінії дотримуються й путівники М. М. Захарченка³⁰ та В. Д. Бублика³¹ в його численних перевиданнях. Їхні короткі описи історії Києва пов'язують розвиток міста з віхами історії східної церкви. Зокрема, велику частину путівника «Київ тепер и прежде», виданого до 900-річчя хрещення Русі, присвячено добі Київської Русі як «часу слави». Натомість минуле після розпаду Київської держави й до Переяславської ради описують розділи під назвами «Занепад Києва», «Розорення Києва», «Полон Києва», «Приниження Києва»³². Позитивніше оцінено події XVI ст., які для автора пов'язані з відновленням статусу православної церкви — діяльністю Костянтина Острозького, Петра Сагайдачного й Петра Могили, коли «коренное православное население Киева должно было искать средства для защиты своей веры и национальности»³³. Аналогічно, у путівниках Бублика київських князів згадано лише у зв'язку з їхніми заслугами перед християнством, а розквіти й занепад міста так само поставлено в пряму залежність від становища православ'я. Тож значення Києва падає, коли в XIII ст. київські митрополити переносять свою резиденцію з Києва до Володимира, а потім до Москви; приєднання Києва до Великого князівства Литовського оцінено негативно, оскільки «в Киеве мало-помалу начинает преобладать католическое влияние»³⁴, напади татар шкідливі передусім тому, що київські храми лежать через них у руїнах до першої половини XVI ст. Подальшу історію міста подано як боротьбу з католицизмом і унією як «тимчасовою поразкою православ'я». Відповідно, тут історія міста постає як наратив про боротьбу за віру.

Мати міст руських

Офіційній риториці часів Російської імперії притаманне поєднання мотиву «Єрусалима землі руської» з міфологемою «матері міст руських», де Київ презентовано як «старший русский город», що втілює

³⁰ Київ тепер и прежде. 988–1888 / Сост. М. М. Захарченко. — К., 1888. — 267 с.

³¹ Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — К., 1890. — 254 с.

³² Київ тепер и прежде. 988–1888. — С. 2.

³³ Там само. — С. 73.

³⁴ Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — С. 6.

«золоту добу Росії»³⁵, оскільки «зарождается в Киеве своя русская культура и из него расходится по всей Руси»³⁶. Тож на початку XIX ст. прокидається інтерес до Києва як «старейшего русского города и колыбели русской культуры»³⁷.

Більшість путівників кінця XIX — початку XX ст. містить цю міфологему, вкладаючи її в наратив найдавнішого міста Російської імперії, що започаткувало її славу, згодом занепало в боротьбі з іноземними загарбниками й відродилося після «возз'єднання» з рештою «російських земель». Найекспліцитніше проводить цю лінію в доборі місць культурної пам'яті найтитолованіший путівник по Києву — путівник Миколи Сементовського³⁸ в численних перевиданнях, за який автора було нагороджено дорогоцінними подарунками від імператорської родини. Епіграфами до путівника автор взяв три цитати. По-перше, вислів князя Олега з «Повісті минулих літ»: «*Це буде мати містам руським*». По-друге, витяг з указу Миколи I Сенату від 8 листопада 1833 р., яким у Києві було засновано університет: «*Киев — колыбель святой веры наших предков, вместе с сим, первый свидетель их гражданской самобытности*». Останній епіграф — це, власне, вислів «*Київ — Ерусалим землі руської*». Характерно, що подано його не з посиланням на киеворуські літописи, звідки походить ця фраза, а на рескрипт Олександра II Київському митрополиту від 26 серпня 1856 р. Таким чином, сакральний вимір київської міфологему вплітається у креаційний міф російської держави. М. Сементовський пише, що Москва уособлює склад нинішньої Російської держави, а Київ — її колыску, де росіяни пізнали істинного Бога, де з'явилися перші угодники, де вінчалися на правління російські князі: «... в Киеве возникла наша отечественная вера, государственная организация и русская народность, т.е. родилось и возмужало нынешнее величие России»³⁹.

Таким чином, у міфі, з якого Російська імперія черпала свою легітимацію, пам'яті про Київ було відведено роль міфічного часу становлення, де державна організація нерозривно поєднана з релігією:

³⁵ Шамуріна З. Київ. – С. 5.

³⁶ Там само. – С. 12.

³⁷ Там само. – С. 22.

³⁸ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – 303 с.

³⁹ Там само. – С. 23.

«Киев, послуживший колыбелью нашей государственной жизни, сделался вместе с тем и колыбелью православной веры Христовой у нас», — як це формулює М. Захарченко⁴⁰, пропонуючи відвідати, окрім сакральних пам'яток, місця, пов'язані з візитами до Києва різних царських осіб, особливо Миколи I й Олександра II, яких вважали благодійниками міста. І хоча в XIX — на початку XX ст. міфологеми державницької й релігійної коліски Російської імперії йдуть пліч-о-пліч, кожна з цих семантичних конструкцій має свою специфіку та по-різному трансформується в радянський період і після 1991 р.

Усі вищезазначені путівники маркують час після «возз'єднання Києва з Москвою» як «час процвітання». Наприклад, В. Бублик описує Переяславську раду як «політичне звільнення Києва», коли Богдан Хмельницький «отдался, наконец, под покровительство России», кияни урочисто присягнулися на вірність російському цареві, а остаточне приєднання Києва до Росії відбулося 1667 р. після Андрусівського договору: «*Это было последним актом в исторических судьбах “матери городов русских”, оторванной от своей семьи в течении четырех с лишком веков*»⁴¹. На цьому, на думку автора, випробування Києва закінчилися, бо «великороси» дали «оживляющий импульс одряхлевшему Киеву», і саме це поставило місто «на ряду с лучшими городами Росси и даже Европы»⁴².

Як кожен імперський нарратив, російський теж прагнув закоренитися в якомога давнішому минулому й цим обґрунтувати одвічність свого існування. Ці референційні рамки зумовлювали оцінки міської архітектури та вибір архітектурного стилю при зведенні нових споруд. Тим більше, що в цей період у Києві панував історизм, або так звана «архітектура стилів», що у різних країнах забарвлювався національними відтінками, апелюючи до панівного уявного колективу та його міфів про походження. Так, у Києві, що на той час перебував у колоніальному статусі, проекти приватних будівель мали бути затверджені міською управою, а ініціативи зведення нових громадських споруд потребували дозволу центральної влади, часом аж до імператорської згоди. Розробку проектів останніх доручали здебільшого місцевим

⁴⁰ Киев теперь и прежде. 988–1888. – С. 2.

⁴¹ Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. – С. 11–12.

⁴² Там само. – С. 13.

архітекторам, які надавали перевагу неокласицизму та псевдовізантійському стилю (неовізантинізму). Усі розглянуті путівники захоплено відгукуються про нещодавно зведений в цьому стилі Володимирський собор: «...несомненно, сделается дорогим достоянием России, служа, так сказать, одним из наиболее ярких символов самосознания великого народа»⁴³. Автори вважають, що архітектура та внутрішнє оздоблення собору відтворюють візантійське мистецтво, що панувало в Києві за часів Київської Русі, пишучи, що «Васнецов возродил византийское искусство»⁴⁴. Як зазначала Розалінд Краусс, нове стає зручним, якщо його розглядати як таке, що розвинулося з форм минулого. Таким чином стає можливим редукувати щось чуже, незвичне в часі й просторі, до того, що ми вже знаємо⁴⁵. Відповідно, історизм працює з новим і відмінним, щоб якомога зменшити новизну й пом'якшити відмінності. Панно В. Васнецова в розписах Володимирського собору зображають наріжні сцени, від яких запропоновано відраховувати історію Російської імперії. Це свідчить про добір подій, гідних, згідно з виокремленими міфологемами, бути збереженими в культурній пам'яті. Аналогічно, квазіросійські форми «красивой архитектуры в русском стиле» Покровського монастиря чи Лук'янівського народного дому, «построенного в национальном стиле»⁴⁶ — у стилі московсько-ярославської церковної архітектури XVII ст. й архітектури царських палат — мали вказувати на часову тяглість імперського нарративу.

Ці комеморативні лінії в міському просторі протягом XIX — на початку XX ст. закріпили такі монументи: верхній і нижній пам'ятники Володимирі Великому, пам'ятники Миколі I, Олександрі II й Богдану Хмельницькому. Перші два з названих монументів поєднують обидві виокремлені міфологеми, а решта підтримують пам'ять про формівний імперський текст. Зокрема, на пам'ятнику Б. Хмельницькому було два написи: «Волиємо під царя східного, православного» та «Богдану

⁴³ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — С. 129–130.

⁴⁴ Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. — С. 96.

⁴⁵ Krauss R. Sculpture in the Expanded Field // October. — 1979, vol. 8. — P. 31.

⁴⁶ Спутник по г. Киеву: Иллюстрированный путеводитель по Киеву и его окрестностям. — С. 137, 141.

Хмельницькому — єдина неподільна Росія». Крім того, було заплановано серію пам'ятників першим руським князям під назвою «історичний шлях» на осі, що сполучала Михайлівський Золотоверхий монастир і Софійський собор. Тут планували розмістити скульптури Кия, Щека, Хорива, Олега та інших київських князів, з яких встановлено було лише монумент княгині Ользі в 1911 р.⁴⁷ Ідея цього меморіального комплексу з'явилася як протидія з боку влади громадській ініціативі встановити пам'ятник Тарасові Шевченку. Врешті, за висловом тодішнього міського голови Іполита Дьякова, «кавалер мав поступитися дамі». Ця серія пам'ятників давньоруських князів мала фіксувати культурну пам'ять, пов'язану з міфологемою Києва як «колиски російської державності», оскільки на той час добу Київської Русі було цілком апропрійовано в імперському дискурсі.

Переконатися в тому, що міфологеми «Єрусалима» й «матері міст руських» відсилають саме до російського імперського нарративу, легко, якщо звернутися до путівника 1901 р, який написав поляк Вацлав Чеховський⁴⁸. Хоча його текст ні в чому не суперечить вказаному нарративу, у цьому виданні немає жодної із зазначених символічних формул чи оцінок київської архітектури, натомість автор, серед іншого, звертає увагу на місця, важливі для польської громади міста.

Осердя української державності

Міфологеми Києва як осердя української державності можна знайти лише в одному путівнику межі XIX і XX ст. — написаному в 1917 і виданому в 1918 рр. путівнику Костянтина Щироцького, єдиному туристичному виданні, яке не проходило російської цензури. На окрему увагу цей путівник заслуговує ще й тому, що в ньому з'являються тенденції висвітлення історії й архітектури Києва, що будуть притаманні путівникам по місту після 1991 р.

На відміну від цитованих раніше підцензурних путівників, які вписують історію Києва в генеалогію «русского мира», путівник Щироцького вводить її в ширший світовий контекст. Проілюструємо це на прикладі Софії Київської, що для розглянутих раніше авторів була символом «початку руської віри». Щироцький одразу зазначає,

⁴⁷ Там само. — С. 50.

⁴⁸ Ciechowski W. Kijów i jego pamiatki. — Kijów, 1901. — 352 s.

що архітектура Софії має як візантійські, так і романські риси, а тому мало схожа на константинопольську Софію⁴⁹. Відповідно, він не наполягає на суто візантійських джерелах культури Київської Русі, що було незмінним для інших авторів. Зокрема, Щироцький порівнює галереї київського храму з балконами на фасаді венеціанського собору, західний портик — з аналогом у соборі Св. Марка у Венеції, мозаїки Софії — із сицилійськими. Загалом автор проводить паралелі між Софією Київською та Равенною, Кіпром, Пальмірою, Фокідою, Дафною, Хіосом, Сицилією. Подібні порівняння він наводить і стосовно інших київських храмів періоду Київської Русі.

Відмінні й авторські оцінки іконопису різних мистецьких традицій. М. Сементовський писав, що в київських храмах посеред давніх фресок трапляються зображення в новому, західному, зокрема італійському, смаку, що є невластивим для східної церкви: зокрема, давній стінопис не допускав напівголених фігур святих, а новий цим «хизується»⁵⁰. Натомість К. Щироцький вписує місцеву традицію в західноєвропейську. Приміром, про характер старого українського іконопису він пише, що той *«пользовался приобретениями западного искусства, любившего нестроту красок, цветистость, символизм»*. Як приклад він наводить престол Софії, прикрашений рельєфними зображеннями, що відбивають вплив школи Рубенса; про середній ярус головного іконостасу автор каже, що *«живопись его веет фламандским духом»*. Крім того, він наводить приклади того, що місцеві митці були знайомі з визначними зразками західного мистецтва. Так образ Ольги з Десятинної церкви Щироцький вважає копією чи повторенням Марії Магдалини голландського художника Квентіна Метсиса в Лукці; храмовий образ Михайлівського собору — копією з Рафаеля, єдина відмінність — те, що архангелу дано меч у руки; в Олександрівському костелі містилася копія Мадонни Фоліньо Рафаеля та св. Антонія Мурільо; у церкві Різдва Христового була стара копія з Різдва Христового Корреджіо⁵¹ тощо.

Періоди розквіту й занепаду Києва Щироцький пов'язує зі становленням автономної державності. Тому вартими пригадування він вважає періоди Київської Русі, Литовського князівства й козацтва. Після

⁴⁹ Щироцький К. В. Киев: путеводитель. – С. 35.

⁵⁰ Сементовский Н. Киев, его святые, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – С. 51.

⁵¹ Щироцький К. В. Киев: путеводитель. – С. 106, 49, 64, 87, 115, 124, 75.

приєднання до Москви остання починає обмежувати київське самоврядування, а після поразки Мазепи настає занепад і запроваджують політику, спрямовану на «обрусіння міста»⁵². Звернення до минулих «періодів розквіту» виконує «контрапрезентну» функцію культурної пам'яті — звільнення через пам'ять про минуле. Вона пов'язана з відчуттям недоликів теперішнього і зверненням до минулого, що набуває ознак героїчної епохи. Такі розповіді змушують побачити теперішнє в іншому світлі: виявити втрачене, зникле, витіснене, те, чого не вистачає, і показати провалля між «колись» і «тепер». Таким чином стає можливим підірвати теперішнє у його основах або релятивізувати його порівняно з минулим, яке видається величнішим. Зазвичай такі способи використання пам'яті виникають у перехідні часи, оскільки контрапрезентна міфомоторика може набувати революційного характеру, особливо в умовах чужоземного панування: у такому випадку оповіді про давнину не обґрунтовують наявну ситуацію, а ставлять її під сумнів і закликають до змін⁵³.

Героїчною добою в путівнику 1918 р. постає доба козацтва, коли Київ мав магдебурзьке право. Згідно з автором, це час братств, завдяки яким *«украинский народ смог отстоять свою национальность»*⁵⁴; час, коли київська братська школа, а згодом академія, стала центром українського просвітництва, тож, узагальнює автор, *«широкие массы, бывшие назад тому 300–200 лет несравненно культурнее теперешнего забитого и невежественного, благодаря обрусению, населения Украины»*⁵⁵. Щироцький протиставляє стару Київську академію жалюгідній «духовній академії», яку було відкрито на її місці під час обмеження української автономії за Катерини II. Так само, зазначає він, знищення магдебурзького права та відкриття в Києві університету й публічної бібліотеки *«было вызвано общим стремлением правительства к централизации и уничтожению автономии Украины»*⁵⁶. Наслідком цього стає занепад міста, помітний, наприклад, у занепаді традиційних київських контрактних ярмарок, що були центром не лише торгівлі та розваг, але й «вольних промов». За часів магде-

⁵² Там само. – С. 8.

⁵³ Ассман Я. Культурная память. – С. 84–85.

⁵⁴ Щироцький К. В. Киев: путеводитель. – С. 139.

⁵⁵ Там само. – С. 147.

⁵⁶ Там само. – С. 180.

бурзького права в Києві влаштовували пишні процесії, від яких за життя автора путівника лишилася тільки щорічна хода з освяченням води на день св. Володимира. Святкуванням часів автономії Щироцький протиставляє урочистості з нагоди 900-річчя хрещення Русі: «торжество... омраченное неуместной демонстрацией панславизма»⁵⁷.

Діяльність козацьких гетьманів Петра Сагайдачного, Івана Скоропадського та Івана Мазепи протиставлено імперській централізованій політиці. Автор називає гетьманів поборниками незалежності України, меценатами, що опікувались освітою та збереженням старовини в місті. Наприклад, Мазепа «не жалел никаких средств, чтобы сделать из Киева достойную столицу будущей свободной Украины»⁵⁸. Натомість царські урядники поставили в Києві пам'ятник Кочубею та Іскрі — недолугий, на думку автора, тому, що вони не вчинили нічого видатного, лише написали донос на гетьмана⁵⁹.

Маркованими як носії специфічно української культурної пам'яті виявляються дерев'яна архітектура й барокові форми: храмові бані грушовидної форми (на противагу цибулевидним, означеним як московські), декоровані пілястрами й вигадливим ліпленням високі фронтони, опасання, різьблення та інші елементи народної дерев'яної архітектури. У путівнику детально описано барокові храми Києва козацьких часів і барокові перебудови давніх храмів. Автор пише, що «в архитектурных линиях его запечатлен истинный характер барокко; чувствуется дыхание могущественного и богатого века, — неукротимой энергии, вызвавшей расцвет не только киевской архитектуры, но и живописи и всех других отраслей искусства»⁶⁰. Щироцький протиставляє місцеву традицію, втілену у стилі бароко й архітектурі дерев'яних церков, спробам насадити чужу традицію, уособлену «московським» стилем і класицизмом (ампір) як «стилем імперії». Наприклад, «планы и фасады его [барокового Военного Миколаївського собору] стремятся к созданию особых от московских архитектурных форм»⁶¹. Будинок архітектора Альошина навпроти дзвіниці Софійського собору в стилі українського бароко протиставлено казенним

⁵⁷ Там само. — С. 126.

⁵⁸ Там само. — С. 7.

⁵⁹ Там само. — С. 242.

⁶⁰ Там само. — С. 141.

⁶¹ Там само. — С. 249.

будівлям часів Миколи І. Будинок Альошина автор називає «счастливой попыткой приблизиться в современной архитектуре к типичным особенностям того стиля, который для Киева стал органическим, без которого представление о старом Киеве невысказано. Общую картину площади нарушают только здания присутственных мест»⁶². Зведено їх, звісно ж, у класицистичному стилі. Так само Щироцький оцінює й інші будівлі стилю ампір: зокрема, зведено за проектом архітектора Стасова на місці давньоруського храму Десятинну церкву він називає незграбною і вважає, що вона зіпсувала панораму Андріївської церкви⁶³. У пам'ятнику Володимиру Великому Щироцький критикує восьмикутний постамент, який абсолютно не пасує за своїм характером добі св. Володимира, оскільки виконаний у вигляді каплиці московського стилю. Протиставлено будинки «прекрасной украинської архітектури» на Подолі до пожежі 1811 р. й нові «коробки несмаку з просвітами для вікон і дверей», що з'явилися опісля. Щироцький схвально оцінює художні якості Володимирського собору, але наголошує, що це не відродження візантійського стилю, як люблять про нього казати, бо якщо розглядати споруду в контексті, то «в живописи собора не было использовано самое главное — местные киевские памятники, своя киевская традиция; взамен этого применены случайно подвернувшиеся мотивы великорусской иконописи и религиозных великорусских воззрений»⁶⁴.

Натомість автор вписує Україну в контекст західної культури, що в XVII ст. переживала часи реакції проти пуританської простоти Реформації: так само й раніше «просто і войовниче козацтво» тепер оточило себе розкошами, змінило вбрання, житло, заводило штати слуг, влаштовувало свята й бенкети та надсилало дітей до іноземних шкіл. Тож і живопис та ліплення прагнуть ефектності, дають простір фантазії та вражають зір пишністю. Ця пишність є «памятником жизни слишком роскошной, невольно заставляющим перенестись к привольным нравам XVII в. — То было время расцвета украинской культуры, науки, искусств, благосостояния народного и общего довольства жизнью после нескольких веков военной жизни. Тогда нравилась суровая мужественная красота, выраженная в линиях плана, в тол-

⁶² Там само. — С. 77.

⁶³ Там само. — С. 102.

⁶⁴ Там само. — С. 334.

щине и гладкости стены, но смягченная выступами углов, вереницами окон, лепкой. Идея силы сочеталась с идеей красоты — стиль барокко более всего подходил к этой импозантной и богатой жизни, он стал достоянием народа, сделался выражением народной культуры»⁶⁵.

У путівнику 1890 р. українців/малоросів навіть не виокремлено в окрему групу, й населення міста описано так: 80% — росіяни, решта — євреї, поляки, іноземці — 20%⁶⁶. 1917 р. Щироцький пише про «українське самоврядування». Як в усіх рухах національного пробудження, тут відбувається мобілізація пам'яті про минуле, що різко протиставляють сучасності, і що стає втіленням стану, до якого закликають повернутися — «золотої доби» свободи й незалежності, яку можна повернути, тільки якщо позбутися «ярма чужоземного панування». Тож виокремлення споруд часів бароко в Києві має на меті закарбувати пам'ять про традиції самоврядування, що в ту добу втілились у козацьких радах (Щироцький виводить їхню традицію від народного віча, що збиралось у дворі Софійського собору й обирало митрополитів і князів); у ставропігії Київського братства; у місцевих церковних обрядах і автономній від інших держав церкві; у магдебурзькому праві, уособленому бароковою спорудою магістратської ратуші; у розквітові української культури й науки завдяки навчальним закладам, що поширювали місцеву традицію, а релігійний дух важливий насамперед тому, що *«вся национальная жизнь сосредотачивалась около церкви»⁶⁷.*

Розглянувши путівники від кінця XIX ст. до 1918 р., цей текст запропонував аналіз репрезентацій Києва згідно з трьома семантичними ядрами: «Єрусалим землі руської», «матір міст руських» і «осердя української державності». Попри жанрову настанову об'єктивності, путівники є ідеологічними текстами, що, з одного боку, дозволяють виявити поширені образи та стереотипи у сприйнятті певного простору, а з іншого — спрямовують сприйняття читачами відвідуваного простору, надаючи їм певний тип мови для формування власних вражень. Тож виокремлення таких семантичних конструкцій важливе не лише тому, що допомагає зрозуміти ідеологічні процеси доби, коли їх було створено, але й тому, що система координат, яку задали

⁶⁵ Там само. – С. 251.

⁶⁶ Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева. – 254 с.

⁶⁷ Щироцкий К. В. Киев: путеводитель. – С. 147.

перші путівники по Києву, і надалі впливає на семіотизацію простору міста. Так, з різними трансформаціями київські міфологеми наявні і в радянський період, і після 1991 р.: вони різною мірою визначали й досі визначають (само) презентацію Києва та зміни в урбаністичній тканині міста.

ОБРАЗ МОДЕРНОГО МІСТА В ПУТІВНИКАХ ПО КИЄВУ МЕЖІ XIX–XX СТ.

Катерина Дуса

У передмові до свого путівника «Kijów i jego pamiątki», виданого 1901 р., Вацлав Чеховський дає настанову своїй книжці: «здобувай собі визнання й симпатію читачів, шир серед них славу старого, а ще більше нового Києва»¹. Те, що автор так спеціально наголошує на необхідності ширити славу «нового Києва», було свіжим явищем і позначало нову тенденцію в путівниках, пов'язану з прийняттям дискурсу модерності.

Загалом становлення модерності є тривалим процесом, початки якого історики шукають ще в XV ст. З іншого боку, модернізацію пов'язують із концептом прогресу, остаточно сформульованим за доби Просвітництва, котра висунула на перший план такі ідеали, як раціоналізм, скепсис і секулярність. Юрген Габермас визначає модернізацію як низку процесів, спрямованих на «формування капіталу та мобілізацію ресурсів; розвиток продуктивних сил та підвищення продуктивності праці; заснування централізованої політичної влади та формування національної ідентичності; поширення прав політичної участі у виборах, урбанізацію життєвих форм та формалізацію шкільного виховання; секуляризацію цінностей та норм тощо»². Особливістю проекту модерності є його своєрідна нескінченність — відповідність духові часу, що постійно оновлюється, орієнтація на майбутнє, а також відкидання традицій, десакралізація та критика авторитетів минулого³.

Поступ модернізаційних процесів зачепив Київ, спершу ледь-ледь ще у 1830-х рр., і вже потужніше — з кінця 1870-х рр., коли на хвилі

¹ Ciechowski W. Kijów i jego pamiątki. — Kijów, 1901. — С. xviii.

² Габермас Ю. Філософський дискурс модерну. — Київ, 2001. — С. 14.

³ Більше про визначення модерності див.: Хабермас Ю. Модерн — незавершений проект / Пер. с нем. А. Б. Григор'єва // Вопросы философии. — 1992, № 4. — С. 40–52; Eisenstadt S. N. Multiple modernities // Daedalus. — Winter 2000. — P. 1–29; Giddens A. The consequences of Modernity. — Cambridge, 1990.

реформ місто починає динамічно змінюватись і ставати все сучаснішим. У цій статті мовитиметься про те, як змінювався образ Києва в путівниках, на прикладі книжок чотирьох авторів: Андреева, Бублика, Богуславського й Чеховського⁴. Як традиційний наратив про Київ як колиску руського християнства, «руський Єрусалим», столицю Давньої Русі, «мати міст руських», поступово доповнювала оповідь про Київ як сучасне місто з його принадами? Які саме ознаки сучасного міста було відбито в путівниках? І як змінювалася їхня структура, підлаштовуючись під потреби модерних мандрівників?

Перш ніж у путівниках по Києву почали змальовувати образ модерного міста, Київ довгий час позиціювали як місто, цікаве для прочан і любителів старовини. До «першої хвилі модернізації» Києва за Миколи I з подорожніх записок постає образ невловимого, колись, можливо, величного, а нині зруйнованого міста. Про Київ як місто «руїн» згадує французький посол при дворі Катерини II Сегюр, хоча видається, що він вкладає в це слово шанобливе значення⁵. Мотив колишньої величі й пізнішого занепаду та руйнації Києва пронизує і «Краткое описание Киева» Максима Берлінського⁶.

Цей дискурс із 1830 х рр. потроху витісняє новий: місто хоч і пережило трагічний занепад, але однаково є величним і вартим гордості, окрасою Вітчизни. Тому коли ближче до середини XIX ст. починають розповсюджуватися путівники для прочан, вони підтримують саме такий образ Києва: величного стародавнього центру, де найбільшу цінність становить усе сакральне та старовинне.

Першими путівниками по Києву були подорожники для прочан⁷. Пропозиція щодо місць, які вони могли відвідувати, була надзвичайно

⁴ Андреев П. М. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге. — Киев, 1889; Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — К., 1890; Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву / Издание С. М. Богуславского. — К., 1903; Ciechowski W. Kijów i jego pamiątki. — Kijów, 1901.

⁵ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). — СПб., 1865. — С. 153.

⁶ Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного. — СПб., 1820.

⁷ Як приклад путівника, що побачив найбільше перевидань, можна згадати «Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святые места киевския» (Київ: Типографія Києво-Печерської лаври, 1853), який було перевидано 10 разів за 50 років.

широкою: їхній увазі пропонували пам'ять про подвиги святих і минулу велич та оповіді, що стояли за вже зниклими місцями. Окрім того, було ще багато святинь, мощей і священних реліквій, що зберігались у київських храмах і монастирях. Структура путівників для прочан була доволі уніфікованою, оскільки порядок опису київських святинь віддзеркалював ієрархію святості того чи того місця проти інших. Зазвичай ці подорожники починали оповідь із Києво-Печерської лаври, яка, очевидно, була найбільшою святиною та принадою для богомільців, далі розповідали про святі місця Старого міста, після чого переносилися на Поділ і завершували інформацією про храми й монастирі на околицях і в передмістях Києва⁸. Прикметно, що цю традиційну структуру маршруту (Києво-Печерська лавра — Старе місто — Поділ — околиці) пізніше наслідуватимуть деякі популярні туристичні путівники (наприклад подорожник Бублика). Як альтернативну вихідну точку маршруту традиційні путівники могли пропонувати також Старе місто⁹. У будь-якому разі, в їхньому фокусі залишалися старовина та святині. Вони не містили практичної інформації та загалом мало переймалися комфортом подорожніх: приміром, вони не пропонували зручні й послідовні маршрути. Путівники для прочан не містили також жодних критичних суджень (наприклад щодо естетики чи економічної доцільності) про об'єкти, які вони представляли.

Проте світ не стояв на місці, й Київ поступово осучаснювався. Путівники довгий час намагалися не помічати цього процесу та надалі зображали Київ за старою схемою — як місто святинь і старовини. Певної модернізації з кінця 1880-х рр. зазнав формат путівника: саме тоді з'явився «практичний путівник» для туристів. Ці видання взорували на вже класичні на той час «бедекерівські» путівники¹⁰ —

⁸ Наприклад, за таким маршрутом ведуть своїх читачів-прочан такі путівники: Максимович И. Паломник киевский или путеводитель по монастырям и церквам киевским для богомольцев, посещающих святыню Киева. — Киев, 1854; Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для паломников, посещающих святые места киевския. — Киев, 1853.

⁹ Так, наприклад, робить у своєму путівнику Н. Сементовский: Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. — Киев, 1864.

¹⁰ Варто зазначити, що ушлюблене видавництво путівників уперше звернулося до Східної Європи досить пізно: перше французьке видання «Російського путівника» побачило світ у 1902 р., а англійське, яке також описувало подорож до Тегерана й Далекого Сходу, — 1914 р.: La Russie: manuel du voyageur. — Leipzig, 1902; Russia, with Teheran, Port Arthur, and Peking. — Leipzig, 1914.

подорожники німецького видавничого дому родини Бедекерів, котрі від 1830-х рр. спеціалізувалися на підготовці саме таких книжок. Вони мали чітку, впізнавану структуру: у першій частині подавали корисну практичну інформацію для туристів (про гроші й паспорти, найліпший сезон для планування подорожі, транспортне сполучення, готелі тощо), у другій було представлено місця, які варто відвідати (оцінюючи те чи те місце, Бедекери використовували систему «зірок», котру запозичили в англійського видавця путівників Мюррея). Нарешті, остання частина містила візуальні матеріали, насамперед мапи¹¹. Київські подорожники нового зразка повторюють загальну структуру «бедекерівського» путівника, щоправда, представляючи варті відвідування місця, вони ніколи не використовували нічого подібного до системи «зірок».

Найпопулярнішим із практичних путівників по Києву, безперечно, був путівник В. Бублика (за майже 20 років перевиданий 7 разів). Автор не претендував на те, щоби вичерпно представити всю пізнавальну інформацію, а лише щоби подати «в сжатой и доступной форме, согласной с действительностью, описание всего того, что достойно внимания»; натомість любителям старовини Бублик пропонував звернутися до праць Закревського¹². Вдосконалюючи наступні видання подорожника, автор і видавці намагалися відповідати на запити нового часу, тож, наприклад, уже з другого видання літографічні ілюстрації поступилися місцем «фототипическим, специально заказанным для издания»¹³.

Як і належить модерному путівникові, книжка Бублика починається з практичної інформації для тих, хто подорожує до Києва. Цей розділ ілюструє літографія, що зображає три найпопулярніші способи дістатися до міста: паротяг, пароплав і диліжанс. Щоправда, біля нього бачимо зображення четвертого, також поширеного й зовсім не модерного різновиду подорожі — пішки: тут бачимо, як прочани масово сунуть до міста. Власне, сам огляд починається з довідки для тих, хто подорожує трьома згаданими різновидами транспорту. Після

¹¹ Докладніше про Бедекерів і їхні путівники можна дізнатися в: Hinrichsen A. W. Baedeker's Reisehandbücher 1832–1990. — Bevern, 1991; Parsons N. Worth the Detour: A History of the Guidebook. — Stroud, 2007.

¹² Бублик В. Д. Предисловие // Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — Сторінки не вказані.

¹³ Там само. — Сторінки не вказані.

докладної інформації про розклад руху пасажирських потягів, автор подає відомості про рух пароплавів, щоправда, не без критичних зауваг. Бублик уїдливо зазначає, що *«определишь время прихода пароходов в Киев крайне затруднительно, так как, вследствие мелеководья и других причин, они часто запаздывают в пути; можно только с уверенностью сказать, что пароходы чрезвычайно редко прибывают в Киев в назначенное по расписанию время»*¹⁴. Далі можна дізнатися, що з диліжансами також є проблеми, зумовлені *«крайним неудобством езды»* цим транспортом, тому пасажери надають перевагу альтернативним перевозовим засобам — потягам і пароплавам.

Розібравшись із транспортом (зокрема з місцевим, який на час видання путівника обмежувався всілякими візниками), Бублик рекомендує подорожнім обрати відповідне до їхніх смаків, а головне — прибутків, помешкання. Він групує наявні готелі й умебльовані кімнати за ціною та розташуванням. Окремо згадано помешкання для прочан при монастирях. Автор зауважує, що ціни на готелі й кімнати значно зростають під час лютневих «контрактів», а також нагадує, що неодмінно треба мати при собі паспорт, який протягом першої доби потрібно представити в поліції¹⁵. Прикметно, що наступним кроком після поселення в готелі чи винайманий кімнаті, за логікою Бублика, має бути турбота про чистоту власного тіла, що відбито в підрозділі з оглядом лазень і купалень¹⁶. Як бачимо, тут дається взнаки модерний дискурс гігієни.

Після короткого огляду ресторанів, згадавши й про альтернативні заклади харчування, автор надає потрібну активним подорожнім інформацію про те, де в Києві можна знайти посланців, адресний стіл, поштове відділення, телеграфну станцію, а також не без гордості повідомляє про київську телефонну станцію, яка на 1890 р. обслуговувала близько 300 приватних абонентів і закладів, зокрема найкращі готелі¹⁷. Бублик відводить цілий підрозділ на київські розваги, котрі можуть зацікавити туристів як узимку, так і в літню пору, згадуючи зосібна театри, сади розваг, бали, маскаради й музеї¹⁸. Окремо наголошено

¹⁴ Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — С. ii.

¹⁵ Там само. — С. v–vi.

¹⁶ Там само. — С. vii.

¹⁷ Там само. — С. x.

¹⁸ Там само. — С. x–xiii.

на варті уваги київських краєвидах, тож путівник подає перелік місць (доволі великий), звідки відкриваються наймальовничіші панорами міста. Завершує Бублик практичну частину путівника підрозділом про виїзд із міста, зі згадкою про київських пакувальників меблів і транспортні контори¹⁹. Тобто принаймні в практичній частині цього путівника Київ постає як доволі модерне місто: з багатьма готелями, розвагами, телеграфом і навіть телефоном.

Основна частина Бубликового путівника — це опис Києва й окремих пам'яток, котрі можна тут оглянути. Загальний опис міста складається з традиційної історичної довідки, відомостей про кліматичні й географічні умови та інформації про склад населення міста і його адміністративний поділ. У цій частині хотілося б виокремити підрозділ, присвячений санітарному стану міста (разом із кліматом), котрий оцінено як незадовільний через брак каналізації та поширеність інфекційних хвороб. Цей підрозділ також сигналізує про проникнення до путівників модерного дискурсу гігієни²⁰.

У найбільшій частині, присвяченій описові пам'яток, Бублик дотримується традиційного для попередніх путівників способу подавати інформацію: тут ще не йдеться про вибудовування зручних для туристів маршрутів, а натомість пам'ятки просто згруповано за певними категоріями. Починає автор зі «святинь і старожитностей», першою з яких, звісно, є Києво-Печерська лавра, але згадує також Аскольдову могилу, собор св. Софії, Михайлівський монастир тощо. Хоча порядок опису святинь дещо нагадує послідовність із путівників для прочан, але саме їхнє зображення помітно відрізняється від попередньої традиції²¹. Наприклад, відносно докладно подавши історію Києво-Печерської лаври, наступним об'єктом автор представляє туристам не Успенський собор, як у більшості прочанських подорожників, а таку банальну річ, як «Лаврська огорожа». У соборах, які представляє Бублик, його передусім цікавлять архітектурні особливості цих споруд, а вже потім — ті реліквії та святині, що там зберігаються. Ще однією

¹⁹ Там само. — С. xiv.

²⁰ Там само. — С. 18–19.

²¹ Особливості прочанських путівників, зокрема те, як у них зображено об'єкти Києво-Печерської лаври, я докладно розглядаю у статті: Діса К. Путівники для паломників до Києва середини XIX ст.: закладення канону? // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. — 2015, Т. 169. — С. 24–29.

ознакою відходу від традиційної схеми, накинutoї прочанськими путівниками, є те, що серед «святинь» представлено католицький костел і лютеранську кірху²².

За святинями йдуть «старожитності», до яких належать насамперед пам'ятники («історичні та інші»). Бублик один по одному монотонно описує київські пам'ятники й пам'ятки: св. Володимиріві, Богданові Хмельницькому, Миколі I, Золоті Ворота, фонтан Самсон тощо. Це менш розлого частина, котра становить «голий» опис пам'яток із вкрапленнями цікавинок з історії їхнього виникнення, але не містить жодних авторових оцінних суджень. Дальші категорії більше нагадують реєстр міських об'єктів: казенні та громадські будівлі, сади, мости й, нарешті, околиці. Можна припустити, що ця безпосередня невибагливість в організації матеріалу та її довідниковість також стали частиною рецепту успіху Бубликового видання.

Модерним уже за самим своїм задумом є «Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге» Андреева. Ідея створити путівник із прив'язкою до маршрутів Південно-Західної залізниці надзвичайно відповідає модерному духові другої половини XIX ст. Нас цей путівник цікавить зокрема й тому, що Київ є першою точкою на його маршруті. Та все ж таки, незважаючи на модерність задуму, коли уважніше розглянути, «залізничний» подорожник являє собою курйозне поєднання модерного та традиційного підходів. З одного боку, у його фокусі, безперечно, перебувають технічні подробиці щодо залізниць, вокзалів, паротягів тощо. Історію залізничного сполучення, структуру й технічне забезпечення залізниці розлого й досить вичерпно представлено у вступному розділі²³. Проте в частині, присвяченій Києву, стає помітною тенденція йти за традиційними схемами, хоч і з деякими відхиленнями, покликаними нагадати, що Київ є все ж таки сучасним містом.

Наприклад, уже на першій сторінці Київ словами імператорів Миколи I й Олександра II описано як «колыбель святой веры наших предков» та «Иерусалим земли русской»²⁴, хоча вже в наступному абзаці нам

²² Бублик В. Д. Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планами и фототипическими видами. — С. 100–102.

²³ Андреев П. М. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге. — С. 1–78

²⁴ Там само. — С. 81–82.

нагадують, що «Киев помимо своего исторического значения, обращает на себя внимание, как торговый, промышленный и просветительный центр всего Юго-Западного края и Малороссии»²⁵, тобто є за всіма ознаками модерним містом.

Таке поєднання традиційного й модерного пронизує всю оповідь про Київ. Андреев, розповідаючи про розташування Києва, вдається до поетичного опису одного з «красивейших городов России», «общий вид» котрого «настолько живописен, что вообще мало есть городов, которые могли бы с ним соперничать в этом отношении»²⁶. За цим іде розлого й також дуже поетична цитата з А. Мілюкова, яка мальовничо зображає місто. Тим більше з цим поетичним уривком контрастує наступна частина опису Києва, повністю (зі зрозумілих причин, зважаючи на специфіку цього путівника) присвячена оповіді про Київський вокзал.

Читачі подорожника спершу дізнаються, що Київський вокзал «как по величине, так и по внешнему виду, далеко уступает Одесскому и Казатинскому вокзалам»²⁷, а також має ще низку недоліків: він тісний, незручний і не відповідає вимогам нового часу. Таку відсталість Київського вокзалу автор пояснює тим, що його будували в інші часи та на інші потреби, а тому вокзал потребує перебудови: «Постройка нового вокзала в Киеве — вопрос ближайшего будущего, но дело это находится в связи с вопросом о сооружении Киево-Петербургской железной дороги»²⁸. Прикметно, що автор не згадує про пожежу, котра серйозно пошкодила будівлю вокзалу й була чи не ключовою причиною, чому потрібне було зведення нової споруди — що, як виявиться, стане справою дуже віддаленого майбутнього. Утім, як впливає з дальшої оповіді, відсталість пасажирського вокзалу цілком компенсує стан київської товарної станції (розташованої у Протасовім Яру), котра вважається «одною из наиболее удобных товарных станций России». Так само уславленою на російських теренах є й київська головна майстерня Південно-Західної залізниці. Андреев захоплено оповідає про технічні характеристики майстерень: він завантажує своїх читачів-туристів, очевидно, так само, як і автор, зацікавлених модерними

²⁵ Там само. — С. 82.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 84.

²⁸ Там само. — С. 85.

процесами, деталями про кількість верстатів, парових машин, парових молотів тощо, про їхню потужність у кінських силах, щорічну виробничу потужність та прибуток, який приносять майстерні. Проте їхня модерність виявляється не лише в їхній технічній устаткованості, але також і в піклуванні про працівників: тут є дешева їдальня, похоронна каса, лікарня, вечірні курси для робітників, а також духовий оркестр, який часом виступає в різних громадських місцях²⁹.

Оскільки туристи приїждять до Києва не лише для того, щоб оглянути пасажирську й товарну станцію з майстернями (до того ж перша взагалі не варта уваги), Андрееву не лишається нічого іншого, як вести їх далі в місто. Спершу він робить це доволі логічно й по-сучасному: прокладає маршрут від вокзалу до Бібіковського бульвару, вздовж Ботанічного саду й до Бессарабської площі. Але, кинувши зауваження, що *«бульвар с его высокими пирамидальными тополями... является одним из украшений г. Киева»*, автор так і залишає своїх туристів стояти посеред Бібіковського бульвару і, замість вести їх далі модерним Хрещатиком, повертається до традиційної схеми, занурюючись у розлогу оповідь про історію Києва від давніх часів. Утім, як ми вже бачили, для цього путівника властиво перескакувати з традиційного на модерне — так і в цьому разі історичний нарис закінчується згадкою, що Київ осучаснився (*«начал мало-по-малу принимать свой теперешний вид»*) завдяки Миколі I, тож нині місто є центром *«промышленной, умственной и политической жизни юго-запада России и значение его с каждым годом продолжает возрастать»*³⁰.

Проте Андреев пропонує оглянути місто за традиційною схемою: Лавра, Софія, Михайлівський та інші собори, пам'ятники й університет св. Володимира. Автор не приховує, що в нарисі про Київ орієнтується на вищезгаданий путівник Бублика — звідси і знайомий порядок викладу. Але насамкінець Андреев знову нагадує про ознаки сучасного міста: розповідає про торгівлю, а також доволі докладно — про те, що Київ стає фабрично-заводським центром, значення якого буде щодалі зростати³¹.

Найяскравішим прикладом того, як і структура, і стиль оповіді подорожника отримують ознаки модерності, на мою думку, є польськомовний путівник по Києву Вацлава Чеховського *«Kijów i jego*

²⁹ Там само. — С. 86.

³⁰ Там само. — С. 91.

³¹ Там само. — С. 110–118.

*pamiętki»*³². Серед мотивів, що спонукали його написати цей путівник, Чеховський називає й те, що жодне з попередніх видань не зображало Київ новим сучасним містом³³. Причиною цього акценту на модерності, ймовірно, є і те, що автор намагається зробити поляків помітнішими в київському міському просторі та міських практиках, а серед місцевих поляків було багато промисловців, інженерів, видавців, професорів тощо — тобто вони були своєрідним уособленням модерності. Таким чином, модернізаційні процеси в місті лейтмотивом проходять по всьому тексту цього путівника.

Подорожник Чеховського подає до уваги читачів доволі чітку картину того, що вкладалося в уявлення про модернізоване місто на перетині XIX та XX ст. Недаремно основну частину свого путівника (після історичної довідки) Вацлав Чеховський розпочинає з ознайомлення саме з тими об'єктами, котрі, на його думку, роблять Київ сучасним містом. Чи не найважливішою ознакою модерного міста автор вважає розвиток освітніх і наукових закладів. Саме про них він передусім і повідомляє читачів. Не у всякому місті держави, зазначає Чеховський, знайдеться стільки навчально-наукових закладів, серед яких є духовна академія, університет, політехнічний інститут, багато середніх навчальних закладів (гімназії, кадетський корпус, реальні училища, ремісничі училища, семінарія тощо). А ще ж у Києві є приватні молодші школи й дитсадки³⁴.

Далі Чеховський переходить до огляду київських бібліотек, читалень і друкарень. Тут ситуація не така радісна, як із навчальними закладами: кількість бібліотек у Києві мізерно мала — проте автор у доволі оптимістичному тоні навіть і це представляє як визначне досягнення для міста. Ситуація з періодичними виданнями та друкарнями значно ліпша. Особливо захоплює Чеховського діяльність друкарень, адже вони не лише задовольняли потреби щодо наукової й художньої літератури, але й також видавали багато друкованої продукції для цукроварень, залізниць і державних установ³⁵.

³² Ciechowski W. Kijów i jego pamiętki. — Kijów, 1901. Про інші аспекти цього неординарного путівника див.: Диска К. Польські місця пам'яті у Києві кінця XIX ст. (на прикладі путівника *Kijów i jego pamiętki* Вацлава Чеховського) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2014, Т. 156. — С. 23–31.

³³ Ciechowski W. Kijów i jego pamiętki. — S. xii.

³⁴ Там само. — С. 60.

³⁵ Там само. — С. 60–61.

Утім, найбільшу увагу й захоплення автора викликають ті ознаки модернізації в місті, що свідчать про поступ технічного прогресу й індустріалізації. Опис Чеховського дає чимало підстав говорити про технічний прогрес у Києві. По-перше, автор звертає увагу на вуличне освітлення, розповідаючи довгу історію того, як київські вулиці забезпечили спочатку газовими, а від 1890 р. — й електричними ліхтарями. Щоправда, темпи електрифікації були надзвичайно повільними: на момент написання путівника електричним освітленням було забезпечено міський театр, 17 ліхтарів було встановлено на Хрещатику, і, оскільки «Києву до вподоби елегантність», незважаючи на дорожнечу, електрику провели ще й у кілька крамниць на Хрещатику, деякі публічні заклади та окремі приватні оселі³⁶.

По-друге, Вацлав Чеховський звертається до ще одного блага, яким можуть користуватися мешканці модерного Києва — водогону. Тож читачі отримують детальну інформацію про його функціонування, розташування очищувальних станцій, хімічний склад води тощо. Для цього путівника загалом характерна велика кількість технічних подробиць, що підкреслює і науковість, і сучасність авторського підходу. Не менше технічних деталей міститься й у частині, присвяченій описові міської каналізації, котра також є новим явищем для міста³⁷.

І, звісно, Чеховський не міг не звернути увагу читачів на таку новинку, як трамвай: він із захопленням описує принцип роботи електричного трамвая, розповідає про вартість його утримання та про київські маршрути³⁸.

Тож не дивно, що після вступу, котрий наголошує на принадах сучасного Києва, Чеховський не веде своїх читачів традиційним шляхом «Лавра — Старе місто — Поділ», а натомість пропонує новий маршрут, що пролягає по новому місту: вздовж Хрещатики з яскравими ліхтарями, трамвайними коліями, сучасними будівлями та модними крамницями.

Найближчим до путівника Чеховського за духом і підходом до організації матеріалу є «Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву» Богуславського³⁹. Богуславський, як і Чеховський, орієнтувався

³⁶ Там само. — С. 66–68.

³⁷ Там само. — С. 68–70, 74.

³⁸ Там само. — С. 71–73.

³⁹ Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву / Издание С. М. Богуславского. — К., 1903.

на зображення Києва як сучасного міста. Обидва вони, на відміну від нейтральних у судженнях авторів на зразок Бублика, регулярно висловлюють свої критичні зауваги щодо міських об'єктів, їхнього вигляду, умов утримання, а також ефективності міського самоврядування. Богуславський, як видається, навіть випереджає Чеховського за критичністю. Наприклад, для нього наявність електрики в місті не є достатнім приводом для захоплення, адже якість і обсяги електричного освітлення не задовільні: «Освещением Киев похвастаться не может. Единственная улица, освещаемая электричеством — это Крещатик и его придаток — Николаевская улица. Остальные освещаются плохим газом или керосином»⁴⁰.

Богуславського загалом більше приваблює нова забудова Києва: на початку путівника, де туристам представлено міські принади, автор майже не згадує про «святість і старовину». «Святість» наявна в його наративі хіба що пунктирно — через згадку про «купель християнства Почайну», «златоглавыя купола церквей», а «старовина» — через голу констатацію, що Київ — це «древнейший из русских городов»⁴¹. Києво-Печерську Лавру згадано в переліку того, що можна побачити на мальовничих київських схилах, та ще й останньою (вже після згадки про сучасний Володимирський собор, Київський університет і Бібіковський бульвар), і то у своєрідний спосіб: ідеться не про сам монастир, а про «Печерск с его крепостными стенами, с Великой Лаврской колокольней»⁴².

Сучасна київська архітектура — ось що справді, на думку Богуславського, варте уваги. Вона, вважає автор, перевершує архітектуру міст-суперників Києва — Харкова й Одеси⁴³. Але його не надихає одноманітна забудова давнього Печерська, аристократичних Липок чи «губернського» Подолу, а лише «гігантські» найновіші будинки на Хрещатику, у Старому місті (як не парадоксально це звучить) і на Великій Васильківській, тож автор докладно розповідає історію нового будівельного буму⁴⁴. Щодо багатьох інших об'єктів, як уже було згадано, Богуславський схильний висловлювати доволі критичні зауваження.

⁴⁰ Там само. — С. 10.

⁴¹ Там само. — С. 3.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 7.

⁴⁴ Там само. — С. 8.

Наприклад, йому геть не подобаються київські центральні площі — усе в них «потворне» й «огидне»: *«Самая центральная — Думская площадь заставлена ларями (рундуками по-местному) с фруктами и туфлями; Царская площадь — безобразными павильонами электрического трамвая и какой-то уродливой будкой для продажи цветов»*⁴⁵. А от вигляд самих трамваїв Богуславського тішить: *«Вагоны эти производят приятное впечатление своим щеголеватым видом и до некоторой степени скрашивают уличное движение»*⁴⁶.

Остання ознака «модерності» путівників як Чеховського, так і Богуславського, на якій хотілося б наголосити — це те, що обидва автори старанно виписують зручні маршрути, дбаючи про потенційних туристів, які бажають ознайомитися з містом. Показово, що вихідним пунктом цих маршрутів в обох випадках є Хрещатик — що логічно, оскільки на цій вулиці розташовано найбільше готелів, звідки туристи розпочинатимуть свої прогулянки містом. Щоправда, далі кожен автор вимальовує маршрут по-своєму. Прикметно, що важливу роль у плануванні цих маршрутів виконує трамвай. Чеховський, приміром, пропонує своїм читачам проїхатися трамваем уздовж Великої Васильківської під час прогулянки за «либідським» маршрутом⁴⁷. А Богуславський узагалі пропонує оглядати місто, їдучи в трамваї від Царської площі аж до Великої Васильківської й далі до костелу св. Миколая та Байкового цвинтаря⁴⁸.

По правді кажучи, треба підкреслити, що київська старовина та святі місця в путівниках Чеховського й Богуславського теж з'являються: туристам так само пропонують їх відвідати, проте ці об'єкти більше не виділяють в окрему категорію, не висувають на передній план і не наполягають, щоб саме їх відвідали щонайперше.

Як бачимо, на межі XIX–XX ст. традиція представляти Київ у путівниках винятково як центр прощі та старовинну столицю поступово здає позиції. З'являються путівники, де постає образ Києва як модерного міста, з усіма його принадами та проблемами, а згодом автори подорожників навіть виводять ці ознаки модерного міста на перший

⁴⁵ Там само. — С. 9.

⁴⁶ Там само. — С. 10.

⁴⁷ Ciechowski W. Kijów i jego pamiątki. — S. 212–245.

⁴⁸ Иллюстрированный путеводитель по г. Киеву / Издание С. М. Богуславского. — С. 18–23.

план, відсуваючи «святість і старовину» на задвірки. Змінюється не лише образ міста в путівниках — стає сучаснішим також їхній формат: зокрема, в них з'являється «практична» частина з рекомендаціями щодо транспорту, готелів, харчування, розваг тощо; а опис вартих огляду місць і об'єктів поступово організовують у зручні й логічні маршрути, якими можуть рухатися практичні туристи.

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОГО ТРАНСПОРТУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНОМУ КИЄВІ

Стефан Машкевич

Київ став першим містом у колишній Російській імперії й у теперішній Україні, де з'явився сучасний засіб міського громадського транспорту — електричний трамвай. Сталося це 1892 р. Відтоді й аж до 1918 р. трамвай експлуатувало акціонерне «Товариство Київської міської залізниці». Отже, протягом майже трьох десятиліть приватне підприємство обслуговувало одну з базових потреб громадян. З погляду урбаністичної історії, в міському публічному просторі з'явився новий підпростір, що був загальнодоступним і водночас комерційним.

Розвиток транспортної мережі, очевидно, диктується передусім розвитком і потребами самого міста. Проте існує і зворотний ефект: поява громадського транспорту певним чином впливає на функціонування міста. Чим став транспорт (у нашому випадку — трамвай) у загальному контексті історії Києва й у повсякденному житті городян? Які зручності він приніс, які нові проблеми й конфлікти спричинив?

Те, що трамвайне підприємство (Товариство) було приватним, означає, що як у співпраці, так і в потенційних конфліктах брали участь три сторони: підприємство, місто й пасажери. Найбезпосереднішим чином транспортні успіхи та проблеми торкалися підприємства (саме існування якого залежало від комерційного успіху) і пасажирів (споживачів транспортних послуг). Отже, проблема, яку ми розглядаємо, має два основні аспекти:

1. Наскільки добре підприємство ладнало з містом? Окрім загальних проблем цього плану, в київському контексті існували окремі нюанси, що виникли, коли місто вирішило викупити підприємство.

2. Як саме змінилося життя киян із появою громадського транспорту? Чи мешканці міста вітали це новозаведення, а чи це означало для них нові незручності?

Корпус джерел із «повсякденного» аспекту історії міського транспорту в Києві є досить щільним. Найважливіша категорія джерел —

не так документи самого трамвайного Товариства (його архів до того ж погано зберігся), як міські газети. Особливо на першому етапі, коли конка, а потім електричний трамвай були новиною, преса приділяла вельми значну увагу як питанням «трамвайне Товариство й місто», так і «городяни та трамвай». Вагомий обсяг матеріалу відклався, крім того, у фонді міської управи (ДАК, ф. 163). Окремі моменти відбилися в журналах київської міської думи, у фонді прокурора Київської судової палати (ЦДІАК, ф. 317) тощо. Сукупна інформація з цих різнорідних джерел дозволяє, на наш погляд, цілком адекватно висвітлити порушені проблеми.

Питання про побудову мережі конки (кінного трамвая) в Києві було, наскільки відомо, вперше поставлено 1869 р., коли міжміська залізниця з'єднала місто з Курськом і Балтою. За тих часів громадський транспорт був прибутковим. Отже, першою ідеєю було створити конку як підприємство, що належало б місту. Оглядач газети «Паровоз» писав про це так: *«Если бы город принял на себя устройство железно-конной дороги, то само собою, что киевские городские доходы в самое короткое время представили бы миллионную цифру. <...> Город должен занять капитал для устройства этой дороги, но, по нашему мнению, будет ошибочно, устройство дороги и пользование ею, передать на каких бы то ни было условиях стороннему лицу или компании»*¹.

Однак проект міського транспортного підприємства не було втілено в життя. Натомість протягом наступних двох десятиліть місто провадило перемови з декількома приватними підприємцями, які послідовно висловлювали готовність взятися за цей проект, але безрезультатно. Одна з проблем полягала в тому, що місто висунуло для майбутнього експлуатанта конки вимогу — побудувати також підземну каналізацію під головною вулицею, Хрещатиком (із частковим фінансуванням з боку міста)². Таким чином, якби побажання міської влади було втілено в життя, побудова конки мала би позитивний «побічний ефект» — але насправді всі перемовини провалилися. Тільки після того, як цю умову було скасовано, стало можливим досягти угоди з підприємцями. Аманд Струве, котрий на той момент уже заслужив репутацію поважного інженера, підписав контракт із містом 1889 р.

¹ Київ. 18 февраля, 1869 г. // Паровоз. — К., 1869. — 18 февраля.

² Машкевич С. Перші проекти міського транспорту в Києві (друга половина XIX ст.) // Етнічна історія народів Європи. — 2013, № 39. — С. 38–41.

та рік по тому заснував акціонерне «Товариство Київської міської залізниці». Таким чином, із моменту запуску конки в 1891 р., а потім електричного трамвая (першого в Російській імперії) 1892 р., й аж до 1918 р., коли Товариство після політичних збурень було де-факто розпущено, київський громадський транспорт перебував у віданні приватного підприємства.

Одна перевага для міста від такої домовленості була очевидною. Досить надійне транспортне підприємство з'явилося без витрати міських коштів — навпаки, за договором, Товариство мало сплачувати місту відсоток від свого прибутку; відповідна сума за 1913 р. становила 76 073 руб.³, тобто близько 1,6% від загального міського доходу в 4 742 млн руб.⁴ Саме Товариство, звичайно, було зацікавлене у стабільній роботі трамвая, тому що будь-які проблеми призводили до недоотримання прибутків. Крім того, контракт передбачав великі штрафи, котрі Товариство мало сплачувати в разі переривання руху, і цей пункт дійсно втілювали на практиці. Наприклад, у листопаді 1907 р. на Товариство було накладено штраф у розмірі 50 руб. через перерви в русі на головній лінії по Хрещатику⁵. У лютому 1908 р. причиною набагато більшого штрафу в розмірі 7 300 руб. стало те, що Товариство вчасно не прибрало сніг із трамвайних колій⁶.

Загалом конфлікти інтересів між двома сторонами були неминучі. 1894 р. місто спробувало було домовитись із Товариством про будівництво нової лінії до майбутнього дачного селища в Пущі-Водиці. Проте Товариство хотіло гарантій того, що буде побудовано певний мінімум дач, за рахунок чого утворився б достатній пасажиропотік для майбутньої лінії. Водночас громадяни не хотіли брати на себе зобов'язання будувати дачі, доки не буде підтверджено, що буде побудовано трамвайну лінію, яка дозволить їм діставатися до своїх майбутніх

³ Отчет Правления Общества Киевской Городской Железной Дороги за 1913 год. — К., 1914. — Приложение IV.

⁴ Проект сметы гор. Киева на будущий год // Киевлянин. — К., 1912. — 14 декабря.

⁵ Оштрафование общества городского трамвая // Киевлянин. — К., 1907. — 17 ноября.

⁶ Державний архів м. Києва (ДАК). — Ф. 163, оп. 6, спр. 94, Постановление Присутствия, протокол заседания юридической компании и переписка с правлением Общества Киевской Городской железной дороги о наложении штрафов на общество Киевской железной дороги в связи с нарушением правил функционирования трамвая, 1904–1908, арк. 62.

будинків. У результаті весь проект провалився, і тільки друга спроба за кілька років мала успіх⁷.

В інших випадках до штрафів призводило те, що Товариство будувало ділянки колії, які не відповідали стандартам, або без належного дозволу з боку міста (принаймні за його твердженням). Так було 1904 р., коли Товариство було оштрафовано на 2 650 руб. за несвоєчасне виправлення бруку між рейками на двох лініях⁸, а також 1908 р., у зв'язку з електрифікацією службової гілки в Пущі-Водиці, на що, за заявою міста, Товариство не мало дозволу⁹. Товариство часто оскаржувало такі штрафи; іноді справа розв'язувалася на його користь, іноді — ні.

Протистояння між Товариством і містом іще більше загострилося, коли останнє вирішило викупити трамвайне підприємство. Таку можливість було передбачено в договорі 1889 р. Сума викупу мала бути пропорційною середньому прибутку підприємства протягом п'яти років, що передували викупу. Отже, Товариство почало діяти таким чином, щоб максимізувати свій прибуток (зокрема скоротивши витрати на ремонт і технічне обслуговування до мінімуму, що, звичайно, не було доброю новиною для пасажирів). Місто, навпаки, намагалося зменшити доходи Товариства. Зокрема, для цього в середині 1913 р. місто започаткувало автобусний рух на двох маршрутах, які значною мірою дублювали найпопулярніші трамвайні лінії. Спершу автобуси приносили прибуток, але навіть коли вони згодом стали збитковими, місто зберігало їх, сподіваючись виграти в кінцевому підсумку, зробивши трамвайне підприємство дешевшим. Проте після того, як один з автобусів згорів, весь експеримент було визнано провальним, і наприкінці 1914 р. автобусний рух припинився¹⁰.

З 1915 р. стосунки між Товариством і містом часом доходили до відвертої конфронтації. Ще й до цього міська управа намагалася

⁷ Машкевич С. Транспорт і розвиток міста: історія трамвайної лінії Київ — Пуща-Водиця // Етнічна історія народів Європи. — 2012, № 38. — С. 22–24.

⁸ Штраф на общество городской железной дороги // Киевлянин. — К., 1904. — 5 декабря.

⁹ ДАК. — Ф. 163, оп. 41, спр. 6111, Дело о прокладке второй трамвайной линии в Пуща-Водицу, 1906–1909, арк. 68–71.

¹⁰ Машкевич С. До історії автобусного сполучення в дореволюційному Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2013. — № 2 (115). — С. 38–41.

скласти опис усього майна й устаткування трамвайного підприємства, для чого потрібно було здійснити огляд на місці, у приміщеннях трамвайних парків та електростанцій. Проте Товариство не раз відмовлялося допустити представників міста на свою територію¹¹. Це затримало процес викупу, який, згідно з початковим планом міської управи, мав завершитися 1 січня 1915 р. Хоча викуп не відбувся, управа одностороннім порядком вирішила, що із зазначеної дати все майно Товариства, включно з вагонами, належить місту. Товариство, звісно, було іншої думки. Характер взаємин між двома сторонами в цей період ілюструє такий епізод. У січні того самого 1915 р. управа звернулася до правління Товариства, заявивши, що воно нехтує своєчасне змащення вагонів, внаслідок чого сильніше зношується обладнання, і додало: «Констатируя этот факт недобросовестного отношения Правления к вверенному ему городскому имуществу [,] Городское Управление оставляет за собой право взыскать происшедшие от сего убытки при расчете с Обществом»¹². Товариство відповіло цілком «у тон»: «В ответ на отношение Управы <...> Правление имеет честь сообщить, что употребленное в этой бумаге выражение “недобросовестное отношение Правления” настолько неуместно, что оно, это выражение, исключает возможность дальнейшей переписки Правления по предмету сему в отношении Управы»¹³.

Коли дійшло до обчислення остаточної суми викупу, з'ясувалося, що немає точного визначення «чистого доходу», на якому мав базуватися розрахунок. Внаслідок того, що сторони по-різному розуміли цей термін, вони розійшлися в оцінці суми приблизно у два з половиною рази (Товариство вимагало 21 млн руб., місто пропонувало 8 млн руб.)¹⁴. Справу було передано до суду. Слухання в Київському окружному суді розпочалось у вересні 1915 р.¹⁵, а рішення було ухва-

¹¹ Недоразумения между городским управлением и обществом городской железной дороги // Киевлянин. — К., 1914. — 26 сентября.

¹² ДАК. — Ф. 163, оп. 49, спр. 28, Сведения, переписка с обществом городской железной дороги и другие материалы о количестве вагонов, находящихся в эксплуатации, улучшения ремонта вагонов и по другим вопросам, 1915, арк. 21.

¹³ Там само. — Арк. 34.

¹⁴ ДАК. — Ф. 163, оп. 49, спр. 4, Постановления управы, ведомости и другие материалов о переходе в собственность города трамвайной сети общества городской ж. д., 1914–1915, арк. 3.

¹⁵ Судебный процесс г. Киева с трамвайным об-м // Киев. — К., 1915. — 14 августа.

лено лише в травні 1917 р.: місто мало виплатити Товариству близько 14 млн руб. Сторони досягли згоди ще за півроку (суму було знижено до 11 млн руб.), але викуп так ніколи й не відбувся. Через революційні події в Києві представники Товариства покинули місто. У результаті в березні 1918 р. трамвайне підприємство перейшло до відання міської управи безкоштовно, а акціонери Товариства втратили свої гроші¹⁶.

Окрім конфлікту з міською управою, Товариство час від часу ставало учасником судових процесів безпосередньо з пасажирями. Один такий процес відбувся в листопаді 1897 р. Колезький асесор, гласний Миської думи Микола Добринін звернувся до мирового судді 9-ї дільниці м. Києва з позовом, де стверджував, що через неправильне застосування пересідних тарифів на певних трамвайних лініях Товариство неправомірно стягло з нього в період з 1892 до 1897 рр. зайву платню за проїзд у розмірі 30 руб. 12 коп.¹⁷ Суд визнав позов таким, що підлягає задоволенню, лише щодо 8 копійок (!), перебраних із позивача в одній поїздки в жовтні 1897 р., котру було документовано (до позову було додано трамвайні квитки). Позивач подав апеляцію, яку, втім, програв¹⁸. Конфлікти між пасажирями й Товариством через різне розуміння правил застосування тарифів або через помилки не раз траплялися й після цього. Приміром, у червні 1914 р. гласний думи Микола Чоколов (на його честь названо нинішній київський район Чоколівка) подав до управи скаргу на кондуктора, стверджуючи, що той неправильно видав йому квиток. Трамвайне товариство визнало помилку свого службовця, і на тому конфлікт було вичерпано¹⁹.

Інше питання, яке ми ставили на початку: як змінилося життя містян із появою громадського транспорту?

Очевидна відповідь полягає в тому, що пересування містом стало зручнішим і дешевшим. Мінімальна ціна поїздки трамваем становила 5 копійок, тимчасом як візником — від 10–15 копійок, на довші від-

¹⁶ Машкевич С. Трамвай як приватне підприємство: Історія Товариства Київської Миської Залізниці // Етнічна історія Народів Європи. — 2014, № 44. — С. 119–121.

¹⁷ Иск к правлению общества Киевской городской железной дороги о переборе платы за проезд по линиям этой дороги // Киевлянин. — К., 1897. — 5 ноября.

¹⁸ Иск к правлению общества Киевской городской железной дороги о переборе платы за проезд по линиям этой дороги // Киевлянин. — К., 1898. — 27 февраля.

¹⁹ ДАК. — Ф. 163, оп. 54, спр. 187, Переписка с Обществом городской железной дороги о ремонте путей, мерах безопасности населения при трамвайном движении и по другим вопросам, 1914–1915, арк. 107–109.

стані — істотно більше. Отже, однією категорією громадян, найбільше незадоволених новим транспортним засобом, були візники. Деякі з них навіть вдалися до безуспішних спроб зірвати роботу конки, підкладаючи на рейки важкі предмети²⁰. Згодом було відзначено сплеск постачання на ринку вживаних дροжок: кількість візників помітно скоротилася²¹. Змінити фах змушені були насамперед ті візники, котрі орендували екіпажі й коней: їхніх доходів тепер стало недостатньо, щоби покривати орендну платню²².

Пасажири, зі свого боку, вітали новий транспорт. Цікаво, що й 1891 р., коли вулицями міста вперше пройшли вагони конки²³, й наступного року, коли почався рух електричного трамвая, певна кількість пасажирів спершу користувалася цим транспортом не щоб дістатися до пункту призначення, а як своєрідним атракціоном. Як було зазначено в добре відомій короткій замітці в газеті «Киевлянин», присвяченій початку пасажирського руху електричного трамвая: «Вагони переполнены публикой, при чем многие ездят по несколько раз вверх и вниз по Александровскому спуску, интересуюсь этой важной для Киева новинкой»²⁴. Цікавість, зрозуміло, швидко минула, поступившись місцем прагматичним міркуванням. Незабаром виявилось, що конка не може впоратися з пасажиропотоком, особливо у святкові дні; часто-густо вздовж лінії стояли пасажири, які не могли потрапити до переповнених вагонів²⁵. Згодом із цією проблемою частково впоралися, відправляючи у свята по два вагони одночасно²⁶.

Надалі кияни активно висловлювали своє бажання, щоби трамвайні лінії проходили по їхніх районах. Власне, ще 1885 р., коли проекти конки були на стадії обговорення, група торговців Троїцького ринку й домовласників Жилинської вулиці подала до Міської думи клопотання

²⁰ Злоба на конку // Киевское слово. — К., 1891. — 25 июля.

²¹ До пятисот человек биржевых извозчиков... // Киевское слово. — К., 1891. — 21 ноября.

²² Открытие конки уже до известной степени... // Киевлянин. — К., 1891. — 1 сентября.

²³ Во вторник, 6 августа, замечено усиленно-оживленное движение по киевской конке // Киевское слово. — К., 1891. — 8 августа.

²⁴ Пассажирское движение... // Киевлянин. — К., 1892. — 2 июня.

²⁵ Электрический трамвай // Киевлянин. — К., 1891. — 10 сентября.

²⁶ В праздничные дни киевская конка... // Киевлянин. — К., 1891. — 17 сентября.

з пропозицією прокласти майбутню лінію конки саме Жилинською, а не паралельною Жандармською (Саксаганського)²⁷. 1900 р., коли проект трамвайної лінії до Пущі-Водиці був на завершальній стадії, група власників дач висловила своє невдоволення з рішення думи про запуск ділянки майбутньої лінії вздовж Гоголівської вулиці замість Лермонтовської. За їхнім твердженням, вони заплатили більше за свої земельні ділянки саме заради того, щоб мати можливість побудувати дачі поруч із трамвайною лінією²⁸. У жодному з тих двох випадків прохання мешканців не було задоволено. 1895 р.²⁹ та (принаймні) ще раз у 1900 р.³⁰ домовласники Лук'янівського району висловили побажання мати лінію вздовж Осіївської вулиці (Герцена) в їхньому районі. Їм довелося чекати до 1904 р., доки там розпочався трамвайний рух.

Однак було й декілька помітних винятків. «Тільки не в нас під вікнами» — така думка не превалювала, але все ж існувала. Пилип Ясногурський (член Міської думи протягом тривалого часу та горезвісна особистість³¹) висловив невдоволення через появу трамвайної лінії Глибочицею, відкритої 1910 р., у вельми жорсткій манері: «Округ Путей Сообщения, без всякого ведома и согласия города, разрешил бельгийской жидовской компании устроить на Глубочице безобразное трамвайное движение, почти на тротуарах, с ущербом для жителей». Ясногурський заявив далі про намір зі зброєю в руках (!) зупинити трамвайний рух, після чого поновив звинувачення: «бельгийцы узаконили свое право таким образом: пригласили управскую комиссию, посадили ее в вагон и прокатили при выпивке и закуске с подола [sic] на вокзал да обратно и, таким образом, открыли дорогу наживать

²⁷ В Киевскую Городскую Думу Киевских купцов Троицкого базара и домовладельцев Жилинской улицы Прошение // Известия Киевской Городской Думы. — К., 1885. — № 11. — С. 303–304.

²⁸ Заявление дачевладельцев урочища Пуща-Водица // Киевлянин. — К., 1900. — 3 сентября.

²⁹ В киевскую городскую думу и в правление киевской городской железной дороги... // Киевлянин. — К., 1895. — 13 января.

³⁰ Направление линии городской железной дороги к церкви св. Федора // Киевлянин. — К., 1900. — 11 марта.

³¹ Мокроусова О. Г. Пилип Ясногурський — київський домовласник-оригінал // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії Києва. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 154–172.

миллионы дохода, показав городу кукиш»³². Антисемітський настрій, що виявився в цій заяві, сам собою був ніяк не рідкістю в тодішньому Києві. Серед акціонерів трамвайного товариства були євреї (Давид Марголін, раніше Лазар Бродський); у заяві Ясногурського звучить звичайне невдоволення з того, що єврейські й бельгійські капіталісти, мовляв, «наживаються» на киянах. 1916 р. газета «Киев», яка не намагалася приховувати своє ставлення до євреїв, писала: «Любовь наших прогрессивных газет дошла уже до того, что они замалчивают даже такие факты как издевательство еврейско-немецких трамвайных заправил над трамвайными служащими, особенно кондукторшами»³³. (Тривала Перша світова війна, і згадку про німців, що жодним чином не відповідала дійсності — німців серед представників трамвайної адміністрації ніколи не було — додали, мабуть, для підсилення ефекту.)

Стосовно національного питання слід зазначити, що міський транспорт деякою мірою спростив життя пересічному єврейському населенню Києва. У місті, як відомо, діяли суворі обмеження на право проживання для євреїв. Із появою трамвайного сполучення з передмістями (передусім Деміївкою) та дачними селищами (Пущею-Водицею, Святошином) євреї, котрі не мали права проживати в місті, отримали реальну можливість жити в цих місцевостях і, скажімо, працювати в Києві. Приміром, у 1901 р. газетна реклама дачного селища Святошин повідомляла, з одного боку, що селище пов'язане з містом лінією трамвая, а з іншого боку, що в ньому «разрешено условно жить евреям»³⁴. (Реклама замовчувала, що умови на той момент були досить жорсткими: євреї могли жити у Святошині тільки влітку й тільки маючи свідоцтво про необхідність лікуватися в дачній місцевості³⁵.) Іншою можливістю, навіть для незаможних євреїв (хоча, знову-таки, лише за наявності дозволу), було проживання в одному із санаторіїв, зокрема в Пущі-Водиці, котра також була пов'язана з Києвом трамваем³⁶. Треба думати, що консервативно налаштованим киянам така

³² Ясногурский Ф. Киев быллой, настоящий и будущий. Рассказ очевидца. — К., 1913. — С. 72.

³³ Подвиги трамвайных администраторов // Киев. — К., 1916. — 2 августа.

³⁴ Дачи «Святошин» // Киевлянин. — К., 1901. — 3 мая.

³⁵ По вопросу о праве жительства евреев... // Киевлянин. — К., 1901. — 29 апреля.

³⁶ Meir N. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914. — Bloomington, 2010. — P. 121.

ситуація була не до вподоби. Ще 1893 р. «Киевлянин», інформуючи своїх читачів про перевірку дозволів на проживання євреїв, констатував: «В последнее время, как известно, число евреев на Демиевке, благодаря удобному сообщению с городом, значительно увеличилось»³⁷.

Ще одним предметом обговорення було розташування трамвайних зупинок на вже наявних лініях. Час від часу мешканці того чи того району писали до міської управи з проханням звернутися до Товариства від їхнього імені, щоби посприяти встановленню нових зупинок, які полегшили б їм користування трамвайною лінією. У деяких випадках Товариство погоджувалось, а в деяких — ні, посилаючись на численні скарги на те, що зупинок забагато, отже, їхню кількість треба було би зменшувати, а не збільшувати³⁸.

Коли майбутня трамвайна лінія мала проходити через приватну землю, власник, як правило, як вимагав неабияку компенсацію (імовірно, розглядаючи це як «унікальну можливість»), або просто відмовлявся поступитися. Найвідомішим прикладом є київський фунікулер (відкритий 1905 р.), який був відчутно коротшим, ніж зараз, через відмову власника земельної ділянки, що прилягала до його нижнього краю, поступитися нею. Тільки зі скасуванням приватної власності стало можливим подовжити фунікулер (що й було зроблено наприкінці 1920-х рр.)³⁹. З іншого боку, коли було побудовано трамвайну лінію на Нижньо-Володимирській вулиці (ще 1905 р.), колії заклали на місці колишніх тротуарів. Згодом управа нагадала, що, згідно з міськими правилами, обов'язком домовласників було перемістити тротуари й, за необхідності, зменшити свої палісадники⁴⁰. У цьому випадку місто самостійно здійснило переміщення. Невідомо, чи воно виставило рахунок домовласникам, але в будь-якому разі вони змушені були поступитися деякою частиною землі⁴¹.

³⁷ На Демиевке в настоящее время местная полиция занята проверкой прав на жительство евреев... // Киевлянин. — К., 1893. — 16 октября.

³⁸ ДАК. — Ф. 163, оп. 54, спр. 65, Переписка с Обществом городской ж-д о мерах улучшения трамвайного движения, борьбе с нарушениями правил движения работниками трамвая и по другим вопросам, 1911–1912, арк. 10–11, 23.

³⁹ Машкевич С. История фунікулера в Киеве // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. — 2014, № 8. — С. 32.

⁴⁰ ДАК. — Ф. 163, оп. 58, спр. 332, Дело о прокладке второй трамвайной линии по улице Мариинско-Благовещенской, 1905–1906, арк. 44–45.

⁴¹ Там само. — Арк. 57.

До побутових конфліктів, неминучих у будь-якому суспільстві, з появою громадського транспорту додалися конфлікти між пасажирами та трамвайними службовцями. Ще в лютому 1892 р., коли в місті діяло лише дві лінії конки, у пресі було зазначено, що до міської управи надходять скарги на непорядки у вагонах: «жалуются, что контролеры конки чуть-ли не ежеминутно проверяют билеты, в случае потери билета устраивают скандалы, поднимают крик, брань и т. д.»⁴². Випадки, коли вагоноводи й кондуктори ображали пасажирів, імовірно, не мали масового характеру, але не були й поодинокими. У листопаді 1916 р. пасажири змушені були терпіти «несхвальні епітети» з боку кондукторки, котра дозволила собі працювати в нетверезому стані (до Першої світової війни на трамваї служили самі тільки чоловіки, але, позаяк у воєнний час багатьох із них було мобілізовано, Товариство змушене було найняти на кондукторські посади жінок)⁴³. Траплялися й конфлікти на міжнаціональному ґрунті: приміром, у січні 1913 р. на Подолі вагоновод на запитання пасажира, чи прямує вагон у напрямку Кирилівської вулиці, «с насмешкой ответил ему по-еврейски. Когда же пассажир сделал ему замечание, вагоновожатый ему ответил: “я тебе отвечаю по-еврейски, понимаешь?”. Возмущенный таким дерзким ответом, [пассажир] от него отошел, и вынул записную книжку, чтобы записать его номер», у відповідь на що дістав нову порцію словесних образ⁴⁴. В іншому подібному випадку словами не обійшлося: коли пасажир трамвая записав номер кондуктора, який на тій самій Кирилівській вулиці оголосив: «Пересадка к жидовской больнице», — він дочекався, коли тільки цей пасажир залишився сам у вагоні на кінцевій зупинці в Пущі-Водиці, і кілька разів сильно вдарив його державом гальма по голові; пасажирові знадобилася медична допомога⁴⁵.

Конфліктні ситуації, природно, виникали з провини не тільки трамвайних службовців, але й пасажирів. У жовтні 1897 р. «в вагон городской железной дороги, против 3-й гимназии, на Подоле, сел молодой, довольно прилично одетый человек, и немедленно начал приста-

⁴² В строительное отделение городской управы поступают жалобы... // Киевлянин. — К., 1892. — 9 февраля.

⁴³ Кондукторша № 509 // Южная копейка. — К., 1916. — 14 октября.

⁴⁴ На трамвае // Киевская мысль. — К., 1913. — 16 января.

⁴⁵ Кондуктор-хулиган // Киевская мысль. — К., 1912. — 12 июля.

вать к своей соседке, незнакомой ему даме». Пасажира змушена була звернутися до кондуктора, просячи захистити її; зчинився скандал, і винуватця довелося силою викинути з вагона. Потому хуліган здійняв галас, вимагаючи «защитить несчастного студента от преследования кондуктора», але його швидко заарештувала поліція⁴⁶. Після лютневої революції 1917 р. уявлення багатьох мешканців, зокрема й пасажирів трамвая, про «свободу» значно розширилися, і конфлікти почастішали. Особливо це стосувалося солдатів: вони регулярно відмовлялися купувати квитки (хоча права безплатного проїзду не мали), і трамвайні службовці практично нічого не могли з цим вдіяти. У липні 1917 р. Товариство повідомляло комісара Тимчасового уряду по Києву, що коли трамвайні службовці вимагали від солдатів додержувати порядку, ті у відповідь іноді били їх. Окрім того, йшлося в поданні Товариства, «солдаты, наполняющие все площадки вагонов, в поисках места для себя, удаляют из вагонов платных пассажиров в то время, когда сами, вопреки общего закона и существующего между Городом и Обществом концессионного договора, за проезд ничего не уплачивают». Міліція, що замінила поліцію, часом теж була безсилою перед натовпом. «У Троицкого базара меня солдаты и переодетые жулики выбросили со средней площадки, — повідомляв трамвайний контролер у рапорті, — и с солдатами бывшими на улице чуть не убили. <...> Милиционера треснули по физиономии и сами разбежались»⁴⁷.

Трамвайні службовці могли стати жертвами кримінальних злочинів і за відносно спокійних часів. Імовірно, найпоширенішим злочином проти трамвайників було пограбування кондукторів, що тримали виторг при собі. 28 жовтня 1907 р., близько 11-ї години вечора, коли вагон № 731 ішов до парку без пасажирів, біля Реп'яхового яру до нього швидко увійшли двоє чоловіків і, погрожуючи кондукторові кинджалом і револьвером, наказали мовчати й відібрали в нього виторг — близько 30 рублів⁴⁸. Траплялося, звичайно, що і службовці, і пасажири страждали від криміналу, не спрямованого проти них

⁴⁶ Мнимый студент // Киевлянин. — К., 1897. — 4 октября.

⁴⁷ ДАК. — Ф. 292, оп. 1, спр. 13, Переписка с правлением общества Киевского городского трамвая о наведении порядка в трамвайной езде и по урегулированию конфликтов с работниками трамвая, 1917, арк. 1-1 зв, 9.

⁴⁸ Ограбление кондуктора городской железной дороги // Киевлянин. — К., 1907. — 30 октября.

як таких, а просто опинившись «у невдалому місці в невдалий час». У серпні 1913 р. у вагоні Лук'янівської лінії стражник помітив серед пасажирів відомого злочинця, що був у розшуку, та вирішив там-таки затримати його. Це призвело до стрілянини просто у вагоні. У результаті злочинця було поранено (і невдовзі затримано), а стражника вбито⁴⁹. Знов-таки, кримінальна активність посилилась у революційні часи. Серйозний випадок стався в жовтні 1917 р., коли трамвайний вагон опинився в центрі стрілянини поблизу рогу Володимирської й Жилианської вулиць. У вагон влучило чимало револьверних куль; лише завдяки тому, що пасажирів встигли кинутися на підлогу, обійшлося без жертв серед них⁵⁰. Майже одразу після цього було обстріляно ще два вагони, і в одному з них загинув солдат, що стояв на передньому ганку⁵¹.

Нарешті, траплялися нещасні випадки з участю трамваїв, часом навіть зі смертельним кінцем. Частина проблеми полягала в тому, що містянам знадобилося досить багато часу, щоби пристосуватися до нового потенційного джерела неприємностей на вулицях. На ранньому етапі багато людей не усвідомлювало ступінь небезпеки й необхідність бути достатньо обережними. Типовою причиною аварій була спроба заскочити до трамваю або зіскочити з нього під час руху. Іноді, що правда, винними були трамвайні службовці. В одному такому випадку пасажир розчавило на смерть між двома вагонами, тому що вагоновод вчасно не зупинив поїзд, незважаючи на те що відповідні сигнали було подано. Товариство в кінцевому підсумку сплатило 8 000 руб. як компенсації вдові померлого⁵².

Улітку 1904 р. стався прикрий випадок на лінії Київ — Пуща-Водиця. Вагоновод Данило Смірнов із двома товаришами по службі, закінчивши зміну, «*отправились в дачный поселок Пущу-Водицу погулять, где прилично выпили*». Повертаючись до міста іншим трамваем, Смірнов зажадав, щоби колега-вагоновод збільшив швидкість, і спробував перехопити керування вагоном. Зчинився скандал, внаслідок якого контр-

⁴⁹ Кровавое происшествие // Киевлянин. — К., 1913. — 3 августа.

⁵⁰ Кровавые события на Лыбеди // Киевская мысль. — К., 1917. — 21 октября.

⁵¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 317, оп. 6, спр. 578, Переписка прокурора Киевского Округного Суда с прокурором Киевской судебной палаты, 1917–1918, арк. 156–156 зв.

⁵² Иск к городской железной дороге // Киевлянин. — К., 1894. — 15 января.

олер, що їхав у тому самому трамваї, наказав висадити Смірнова з вагона просто посеред лісу. Скінчилося тим, що вагоновод наступного поїзда з Пущі-Водиці до Києва Харитон Бойченко в темряві не помітив Смірнова, котрий лежав між рейок; трамвай наїхав на нього й відрізав йому руку. 1906 р. цю справу розглядали в суді, причому звинувачення було висунуто проти трьох осіб: контролера Лашевського, який висадив пасажирів в лісі, а також вагоновода Бойченка та керівника служби руху Київської міської залізниці генерал-майора у відставці Карла Гаугера. Останніх двох звинувачували в тому, що трамвайний поїзд перевищив дозволена швидкість. Згідно з договором 1889 р., швидкість руху трамвая не мала перевищувати 12 верст на годину. Однак розклад руху було складено таким чином (на рейс від Контрактової площі до Пущі-Водиці приділяли 1 годину 15 хвилин), що на лісовій ділянці траси вагоноводам доводилося підтримувати швидкість понад 40 верст на годину. За версією звинувачення, це й спричинило наїзд. Проте суд виправдав начальника служби руху й вагоновода, натомість контролера було засуджено до поліцейного арешту на три тижні⁵³.

Досить частим типом аварії попервах було травмування коней візників: знову-таки, типовий візник не міг належним чином оцінити можливості транспортного засобу, що не може ані миттєво зупинитися, ані звернути з дороги, щоби уникнути зіткнення. Із плином часу «людський фактор» почав відігравати меншу роль у нещасних випадках, але технічні проблеми залишилися — їх стало навіть більше, тому що рухомий склад старішав, а особливо тому, що наближався термін викупу підприємства, через котрий, як було вже згадано, до технічного обслуговування ставилися недбало⁵⁴.

Отже, поява громадського транспорту стала важливою частиною процесу модернізації міста, і загалом з усякого погляду позитивною подією. Полегшуючи пересування, вона стимулювала рухливість у межах міста, що саме собою сприяло його зростанню. Пасажирів трамвая — до яких потенційно належали як усі мешканці міста, так і приїжджі — отримали доступ до нової послуги, що економила їхній час (як порівняти з переміщенням пішки) та/або гроші (проти поїздки на візнику).

⁵³ Судебная хроника. Трамвайное дело // Киевлянин. — К., 1906. — 10 марта.

⁵⁴ Машкевич С. Нещасні випадки та катастрофи на київському трамваї // Етнічна історія народів Європи. — 2013, № 40. — С. 75–76, 83.

Цей новий міський підпростір став публічним і водночас комерційним. Публічність зумовлювала нові форми взаємодії між самими пасажирами та нові потенційні конфлікти (яскравий приклад — заворушення 1917 р., коли солдати «вилучали» з вагонів пасажирів, які не могли за себе постояти). Комерційний характер послуги давав стимул до розвитку й позитивний зворотний зв'язок: отримані від пасажирів гроші йшли не тільки на збагачення акціонерів, але й на будівництво нових ліній, що, своєю чергою, залучало нових пасажирів і створювало додаткові зручності наявним (а також ішло на користь міста, котре отримувало частину прибутку підприємства) — але водночас це було іще одним джерелом конфліктів.

Таким чином, у трикутнику «підприємство — місто — пасажир» було місце і співпраці, і суперечкам. Наприклад, у безперервній роботі транспорту були зацікавлені всі, але з різних причин: для підприємства важливим був насамперед прибуток, для пасажирів — можливість доїхати, для міста — добробут городян і, меншою мірою, також дохід. Натомість коли йдеться про заповнення вагонів, інтереси учасників розходяться: для пасажирів — чим менше заповнений вагон, тим краще; для підприємства — навпаки, чим він більше заповнений, тим краще, однак тільки до певної межі, за якою починаються загрози безпеці руху та аварії (у 1917 р. так і сталося⁵⁵). У побудові нових ліній також були зацікавлені всі учасники, але місто й разом із ним пасажирів — з погляду розширення інфраструктури, натомість підприємство — лише настільки, наскільки ці лінії обіцяли новий прибуток. У Києві цей конфлікт наочно виявився наприкінці XIX ст., коли розбіжність в інтересах призвела до затримки з будівництвом трамвая до Пущі-Водиці. Загалом конфлікти комерційного плану між підприємством і містом були неминучі й досить різноманітні. Товариство, на думку міської влади, не раз порушувало умови контракту (перебої в русі, нездатність підтримувати лінії в належному технічному стані тощо). Особливий різновид конфлікту виник, коли місто вирішило викупити трамвайне підприємство. Тут інтереси учасників були діаметрально протилежними. Зокрема, місто спробувало створити підприємству конкуренцію — автобусні лінії. Абсолютно не дивно, що згодом дійшло до судового процесу. (Через зовнішні обставини затримка виявилася

⁵⁵ К вопросу о трамвайном движении // Знамя труда. — К., 1917. — 24 мая.

фатальною для підприємства: прагнучи отримати якомога більше, акціонери в підсумку втратили все.)

До ще однієї категорії належали конфлікти між підприємством і/або містом, з одного боку, і пасажирами, з іншого. Основною проблемою такого типу були нещасні випадки й аварії з участю трамваїв. Не зацікавлений у них, зрозуміло, був ніхто, але конфлікт, як правило, був закладений у питанні «хто винен?». Окрім цього, траплялися непорозуміння, наприклад, щодо правил застосування трамвайних тарифів. Ці конфлікти були не такою мірою «системні», як конфлікти між підприємством і містом, і закінчувалися вони зазвичай значно простіше — однак і їх у деяких випадках доводилося розв'язувати через суд.

**МОДЕРНЕ МІСТО ЯК СИМВОЛ СВЯТА:
ПРОСТІР ДОЗВІЛЛЯ КИЯН (ОК)
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Анастасія Боженко

У другій половині ХІХ ст. в Російській імперії сталися бурхливі зміни, зумовлені загальною модернізацією, яка створила абсолютно нові умови для суспільного розвитку. У цій статті ми зупинимося на новаціях, котрі торкнулися повсякденного простору, зокрема простору дозвілля, на прикладі його (ре)формування в Києві.

Простір дозвілля став однією зі сфер, де найвиразніше можна побачити всі зміни модерного часу. Це дало підстави для дискусії в зарубіжній історіографії про «винайдення дозвілля» (*invention of leisure*) в модерну добу. Зокрема, Пітер Берк висуває гіпотезу, що в доіндустріальну добу не існувало сучасного розуміння дозвілля, оскільки не було регламентованого поділу між робочим і вільним часом, тому домодерну добу він пропонує вважати «святковою культурою»¹. Його опонент, Хоан Мерфані, не погоджується з основною тезою Берка про «винайдення» дозвілля, проте визнає специфічність його модерного різновиду². Луїз МакРейнольдс пише про комерціалізацію як особливу рису модерного дозвілля й, відповідно, його переорієнтацію на масове виробництво та споживання³.

Однією з головних ознак модерного дозвілля стала офіційна регламентація вільного часу з боку держави та підприємців, характерна загалом для світової практики нормування робочих стосунків. У Російській імперії ці процеси були притаманні 80–90-м рр. ХІХ ст.

¹ Burke P. The Invention of Leisure in Early Modern Europe // Past & Present. — 1995, No. 146. — P. 139.

² Marfani J. The Invention of Leisure in Early Modern Europe // Past & Present. — 1997, No. 156. — P. 190.

³ McReynolds L. Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era. — New York, 2003. — P. 6.

Держава регламентувала робочий час законами 1886 р. про робочий час жінок і дітей та 1897 р. — про обмеження й розподіл робочого часу у фабрично-заводській промисловості. До цього періоду подібний розподіл часу визначали тільки договірні стосунки між підприємцями й робітниками. Приводом для втручання держави в ці процеси стало зростання кількості конфліктів у фабричному середовищі. Міністр фінансів Російської імперії С. Вітте у своїй доповіді з цього приводу зазначав:

Постепенное развитие фабрично-заводской промышленности, расширение из года в год круга тех лиц из низших классов населения, которые обращают свой труд на этого рода промышленность, и доходившие до сведения правительственной власти указания на отягощенность некоторых условий в пользовании фабричным трудом побудили последнюю приступить к изданию таких законоположений, которые имели бы своей целью ограничить до некоторой степени свободу договорных отношений в той области, где обнаруживающиеся недостатки порождали особенно резкие недовольства между рабочими и хозяевами»⁴.

Регламентуючи робочий час, урядовці виходили з потреб модернізаційного розвитку та наявних реалій: адже існували різноманітні стани, і звичною практикою було нормативно регулювати час кожної категорії населення⁵. Робочий день працівників, зайнятих у торгівлі, мав становити 12 годин; у неділю, а також на великі дванадцять свят, торгувати було заборонено. Винятки робили лише для регіонів, де переважало неправославне населення. У неробочий час робота могла відбуватися лише за згоди працівника та за додаткову платню⁶. Окрім державних владних інституцій робочий час регламентували

⁴ Витте С. Всеподданейший доклад б. Министра Финансов, Статс-Секретаря Витте, от 6 декабря 1896 г. по вопросу об уменьшении рабочего времени на фабриках и заводах // Материалы по изданию закона 2 июня 1897 г. об ограничении и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. — СПб., 1905. — С. 86.

⁵ Малышева С. «Еженедельные праздники, дни господские и царские»: время отдыха российского горожанина второй половины ХІХ — начала ХХ вв. // Ab Imperio. — 2009, № 2. — С. 226.

⁶ Об обеспечении нормального отдыха служащих в торговых заведениях, складах и конторах. — СПб, 1906.

ще й місцеві комісії⁷, і ці постанови могли незначно відрізнятися від загальноросійських законів відповідно до місцевої специфіки.

Розглядаючи дозвілля, кілька слів варто сказати про приватний простір. Як і в домодерний період, містяни проводили більшість вільного часу в рідних чи знайомих. Однак якщо родина не встигала до 10 години вечора повернутися додому, її могли посадити під арешт, а вранці змусити мести вулиці, що вважали дуже великою ганьбою⁸. «*Была ли эта мера насмешкой над бесправным человечеством или действительно порядок — я не берусь решать... Но, во всяком случае, нельзя сказать, что личность человека и его самолюбие были подавлены этою мерою до крайних границ...*» — писав сучасник, купець Карпов⁹. Серед купців, на відміну від інших міських станів, невід'ємною частиною домашнього дозвілля було чаювання 3–4 рази на день, що показувало їхню заможність, оскільки чай був дорогим. За чаюванням купецької родини часто вирішували ділові питання. «*Наконец, по части чаепития, которое до сих пор в жизни этого класса, да и много выше его, играет большую роль и является на выручку в самые трудные минуты там, где как-то еще не вяжется речь и где нечем пополнить свободных два-три часа, если не обратится к наполнению желудка*», — писав сучасник¹⁰. Невід'ємною частиною купецького побуту був самовар, який іноді навіть отримував власне ім'я¹¹.

Характерною рисою того, як модернізувався простір дозвілля, стало розмивання меж між повсякденністю та святковістю в місті¹². На думку соціолога Миколи Хренова, пореформене місто як антитеза селу з другої половини XIX ст. починає ототожнюватися зі святом, передусім у свідомості прибульців із села. Дозвілля, проведене за межами риди-

⁷ ДАХО. — Ф. 45, оп. 1, спр. 3534^а, Протоколы заседаний смешанной комиссии по выработке обязательных постановлений об обеспечении нормального отдыха служащих в ремесленных заведениях г. Харькова, арк. 4.

⁸ Карпов В. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. — Харьков, 2007. — С. 113.

⁹ Там само. — С. 114.

¹⁰ Ушаков А. Из купеческого быта. — М., 1862. — С. 239.

¹¹ Маслова И. Культура повседневности уездного купечества в России в XIX — начале XX столетия: на материалах Вятской губернии // Вестник Томского государственного университета. — 2010, № 3. — С. 21.

¹² Хренов Н. «Человек играющий» в русской культуре. — СПб., 2005. — С. 460.

ни, дозволяло людині включитися в загальноміський простір розваг¹³. Причому ця тенденція була характерною насамперед для «нижчих» прошарків населення.

Тенденцію до масовізації дозвілля можна простежити передовсім у театрах. Підвищення рівня життя та зменшення цін на квитки мали наслідком те, що публіка ставала дедалі «*демократичнішою*». За згадками у пресі, найчужнішою частиною аудиторії була не інтелігенція, а «*напівінтелігенція*», «*пролетаріат*», до якого належали всі незаможні прошарки¹⁴. За місцями в театрі можна було приблизно визначити соціальний статус людини. Як правило, фабричні робітники, швачки, прислуга та дрібні торговці купували дешевші місця на балконах, тимчасом як дорогі займали люди середнього статку¹⁵. За спостереженнями американського дослідника Ентоні Свіфта, театр був набагато інформативнішим для представників середнього класу, ніж література. Як приклад він наводить спогади київського робітника, котрий писав, що театр — не більше й не менше, ніж храм науки, в читанні людина може знайти для себе набагато менше, ніж у театральних виставах; театр відбиває життя. За словами дослідника, «*театр був своєрідним вікном до життя привілейованих класів, путівником до добрих манер і поважної поведінки*»¹⁶. Низький рівень культурних запитів широких мас став звичним предметом нарікань для творчих інтелектуалів. Антон Чехов устами свого героя, антрепренера Кукіна, відзначав цю рису: «*Публика невежественная, дикая. Даю ей самую лучшую оперетку, феерию, но разве ей это нужно? Разве она понимает в этом что-нибудь? Ей нужен балаган! Ей подавай пошлость!*»¹⁷

Для підприємницьких прошарків купецтва й міщанства театр ставав іще й місцем, де поєднувалися громадське життя та комерція. Мистецтво стало прибутковим бізнесом відтоді, як виокремилася постать антрепренера¹⁸. У Києві справжнім осередком театального

¹³ Там же. — С. 525.

¹⁴ Петровская И. Театр и зритель российских столиц: 1895–1917. — СПб., 1990. — 271 с.

¹⁵ Swift A. Popular Theater and Society in Tsarist Russia. — Berkeley, 2002. — P. 210.

¹⁶ Ibid. — P. 216.

¹⁷ Чехов А. Рассказы. — М., 1976. — С. 320.

¹⁸ Райнер Л. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К.; Донецьк, 2009. — С. 330.

життя в середині XIX ст. став Хрещатик¹⁹. Специфічним простором, де розмивалися станові відмінності, був вуличний театр у Шато-де-Флер, де відбувалися спектаклі, зокрема, розважального характеру: оперети, канкан і сатиричні виступи²⁰.

Формування підприємництва, нового прошарку міського суспільства, дало черговий поштовх для модернізації дозвілля, адже ця страта була найвідкритішою для новацій і сприйняття нового культурного капіталу. А завдяки заснуванню закритих організацій для окремих соціальних груп, на кшталт купецьких клубів, цей капітал перетворювався на ресурс, що впливав із належності до певної верстви²¹. Центральним купецьким клубом Києва історично був Контрактний. Тут постійно влаштовували різноманітні свята, сімейні учти тощо, були власний оркестр, більярд і бібліотека, котрі створювали можливості для різних способів проводити дозвілля. Членами клубу могли бути лише купці та підприємці, решта могла відвідувати вистави, які тут давали, лише як гості²². Досить часто в рамках подібних заходів відбувалися благодійні лотереї, збір матеріальної допомоги. Як відзначає американський дослідник Майкл Гемм, ці події сприяли тому, що їхні учасники починали усвідомлювати себе не представниками окремих станів, а мешканцями великої метрополії²³.

Серед «нижчих» прошарків населення також, часто за ініціативи підприємців, виникали певні організації, які опікувалися дозвіллям. Підприємці намагалися запобігти пияцтву та іншій небажаній поведінці серед працівників у вільний час, тому заповнювали його «розвивальними» різновидами дозвілля. При заводах відкривали читальні, театральні гуртки, безалкогольні чайні з грамофоном, спортивні гуртки тощо²⁴. Такі заклади підвищували культурний рівень робітників і містян загалом. Виникали й міські організації поза межами підприємств, які охоплювали досить широкий спектр дозвільної діяльності: від спорту до церковного співу. Вони передбачали культурні способи

¹⁹ Гуржій І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. — К., 2013. — С. 116.

²⁰ Hamm M. *Kiev: A Portrait, 1800–1917*. — Princeton, 1993. — P. 140.

²¹ Райнер Л. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. — С. 27.

²² Там само. — С. 341.

²³ Hamm M. *Kiev: A Portrait, 1800–1917*. — P. 150.

²⁴ Трансформация провинциальной повседневности в условиях модернизационного развития России / Под ред. В. А. Шаповалова. — Белгород, 2011. — С. 227.

проводити час, тому об'єднували передусім людей вільних професій. Технічні інновації також створювали нове коло зацікавленості: приміром, на початку XX ст. у Києві вже існував Клуб автомобілістів на Хрещатику²⁵.

Читання також поступово займало своє місце серед способів продуктивно проводити дозвілля. Проте тут на перешкоді ставала неписьменність більшості міського населення. Крім того, за браком часу неможливі верстви не мали змоги відвідувати читальні, тож читали вдома прихвощем, переважно дешеву літературу²⁶. На думку американського славіста Джеремі Брукса, комерціалізація художньої літератури допомагала залучити бідніші прошарки міських обивателів до нового культурного простору, поступово змінюючи їхній світогляд і цінності. Помітну роль у цьому процесі, зазначає дослідник, зіграла так звана лубкова література²⁷. Її специфічними рисами були порівняно низька ціна, невеликий обсяг, доступність інформації, стабільність сюжетів, відверта повчальність, збільшений розмір шрифту тощо²⁸. Це, звичайно, надавало їй більшої популярності проти традиційної літератури серед малоосвіченого прошарку міського стану. Позитивним зрушенням сприяла діяльність товариств письменності, котрі, зокрема, опікувалися народними бібліотеками-читальнями. Крім того, ці товариства ставали місцем міжкультурної взаємодії. Наприклад, американський юдаїст Натан Меїр відзначає цю особливість у діяльності Київського товариства письменності. За його спостереженнями, до 56% літератури 1904 р. становили єврейські видання — при тому, що товариство функціонувало під егідою православних інституцій²⁹. Крім того, на початку XX ст. в Києві існувала Бібліотека товариства поширення

²⁵ Календарь. Справочная и адресная книга Киева на 1913 г. — К., 1912. — С. 371.

²⁶ Альков В. Харків наприкінці XIX — на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». — Харків, 2012. — С. 145.

²⁷ Seregny S. Review to: Brooks J. *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Literature, 1861–1917* // *History of Education Quarterly*. — 1987, Vol. 27, No. 3. — P. 397.

²⁸ Кароева Т. Чи була в Російській імперії українська книжкова «попса»? / Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1331-tetiana-karoeiva-chy-bula-v-rosiiskii-imperii-ukrainska-knyzhkova-popsa>, відвідано 03.02.15.

²⁹ Meir N. *Jews, Ukrainians, and Russians in Kiev: Intergroup Relations in Late Imperial Associational Life* // *Slavic Review*. — 2006, vol. 65, no. 3. — P. 484.

письменності серед євреїв, котра також посилювала присутність єврейської культури в місті³⁰.

Нові практики в повсякденні широких міських верств часто закінчувалися курйозами: іноді читачі гризли палітурки, часом книжки крали, щоби перепродати, тощо³¹. В іронічній поемі «Силуэты местной жизни» читаємо такі рядки: «... Читателей, что очень глупо привыкли время проводить, свои записывая мнения на книжках всех во время чтения»³². Преса також поступово залучалася до повсякденних практик киян. Найпопулярнішими серед населення газетами були «Киевлянин» і «Киевская мысль». На початку ХХ ст. річна передплата на газету «Киевлянин» коштувала 12 руб., на «Киевскую мысль» — 11 руб.³³ Для порівняння наведемо дані Бориса Миронова про середню заробітну платню робітника в київському регіоні: 127,2 руб. 1900 р. та 176 руб. 1913 р.³⁴ Таким чином, річна передплата на газету могла становити 6–8% родинного бюджету. Начебто це й не великий відсоток. Але зважаючи на те, що на початку ХХ ст. київський робітник міг витратити в середньому 3,5% бюджету на члена родини на задоволення культурних потреб загалом³⁵, стає зрозуміло, що не всім представникам бідніших верств передплата на газету була доступною. Загалом 1913 р. існувало 31 видання з різною періодичністю. Характерною рисою київської преси була наявність не лише російськомовних газет. Виходило також два польські видання, одне з них щоденне («Dziennik Kijowski»), та десять українських, зокрема щоденна «Рада»³⁶. Протягом невеликих проміжків часу існували й видання їдишем — «Dos folk» («Народ»), «Kiever vort» («Київське слово»), «Yudishe naye leben» («Нове єврейське життя»), проте вони знаходили своїх читачів переважно в невеликому прошарку єврейської інтелігенції³⁷. Газета була цінним

³⁰ Календарь. Справочная и адресная книга Киева на 1913 г. — С. 497.

³¹ Альков В. Харків наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації. — С. 146.

³² Южный край. — Харьков, 1894. — 17 апреля.

³³ Календарь. Справочная и адресная книга Киева на 1913 г. — С. 497.

³⁴ Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. — М., 2012. — С. 425.

³⁵ Там само. — С. 414.

³⁶ Календарь. Справочная и адресная книга Киева на 1913 г. — С. 497.

³⁷ Meir N. Kiev, Jewish Metropolis: A History, 1859–1914. — Bloomington, 2010. — P. 154.

носієм інформації, звідки можна було отримати відомості про місцеві, загальноросійські та міжнародні події. Прискорення темпу життя під час модернізації спричинило зростання вимог читачів преси, котрі прагнули оперативніше дізнаватися про новини. Періодичні видання охоплювали близько 13% обсягу всієї літератури³⁸. Інтересові бідніших прошарків населення до преси сприяла й т. зв. «газета-копійка», що коштувала набагато дешевше, та й за змістом більше відповідала запитам робітничих верств, оскільки містила більше розважальних матеріалів³⁹. Доволі великий обсяг у газетах займали реклама й анонси театрів, які дозволяли дізнаватися про найближчі культурні події в місті та створювали додаткове інформаційне поле у сфері дозвілля.

У пореформений період тривав і розвиток т. зв. «жіночої преси». Проте, за спостереженнями Л. Філіпенко, якщо до того розвивалися переважно журнали, присвячені моді й домогосподарству, то внаслідок модернізаційних процесів ситуація дещо змінилася⁴⁰. По-перше, стало набагато більше жіночих видань, по-друге, вони виходили тепер не лише у столичних містах, а й у губернських. І нарешті, ширшим стало тематичне наповнення: з'явилася преса педагогічного спрямування («Начало», «Подснежник», «Пчелка» Жіночого київського училища), а на початку ХХ ст. — громадсько-політичні видання, що мали яскраве феміністичне забарвлення («Женская мысль» у Києві), причому існували й національні версії подібних журналів: «Swiat kobiescy», «Еврейская женщина»⁴¹. Такі процеси допомагали залучати жінок у простір «розвивального» дозвілля, проте доступ до нього мали лише представниці середнього й вищого класів, оскільки серед жінок був великий відсоток неписьменних. Навіть у дворянському стані співвідношення неписьменних до письменних серед жінок, старших за 10 років, було істотно більшим (1:27), аніж чоловіків (1:126). У міському стані (купці, міщани, почесні громадяни), за переписом 1897 р., ситуація була набагато гіршою як із загальним рівнем письменності,

³⁸ Альков В. Харків наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації. — С. 157.

³⁹ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Харків, 2007. — С. 267.

⁴⁰ Філіпенко Л. «Ідейні» жіночі журнали в Російській імперії початку ХХ ст.: становлення та еволюція. — Харків, 2014. — С. 47.

⁴¹ Там само. — С. 60.

так і з письменністю серед жінок зокрема: якщо співвідношення неписьменних чоловіків до письменних виглядало як 1:33, то для жінок воно становило майже 1:1 (1:1,09)⁴².

У просторі дозволя важливе місце посідав міський парк. Як пише Ентоні Свіфт, парк був своєрідною альтернативною моделлю буття, вигідно протиставленою повсякденному життю⁴³. Серед центральних парків Києва можна згадати парк на Володимирській гірці, Маріїнський, Пушкінський, Купецький. Крім того, в літню спеку значення саду в просторі дозволя набагато зростало, оскільки інші місця дозволя містяни в цей час відвідували досить рідко.

Наприкінці XIX ст. з'явилося принципово нове явище, котре дуже швидко почало змінювати способи проводити вільний час, а згодом і стиль життя загалом. Ідеться про кінематограф, який одразу ж захопив масову культуру. На думку М. Хренова, саме кінематограф остаточно стер будь-які станові межі у сфері дозволя⁴⁴. Його одразу було проголошено дозволя для всіх. Приміром, Луїз МакРейнольдс наводить слова Андрія Белого, що серед публіки були «аристократи й демократи, солдати, студенти, робітники, школярки, поети та повії»⁴⁵. Проте, зазначає дослідниця, незважаючи на те, що кіно відвідували і чоловіки, і жінки, для жінок воно важило більше, оскільки це був публічний захід, де жінка могла бути сама, і саме тому, на думку МакРейнольдс, на створення сюжетів для кінематографу жінки вплинули більше, ніж чоловіча аудиторія⁴⁶.

Утім, кінематограф не одразу здобув визнання у вищих колах суспільства. Спершу до нього ставилися зневажливо, порівнюючи кінотеатри з кегельбанамі й перекусними, які вважали місцями не зовсім культурних розваг⁴⁷. Перше кіно деякі дослідники, зокрема Том Гуннінг, пропонують розглядати як «кіно привабливості» (*cinema of attraction*). На відміну від змістовного кіно, що мало конкретний сюжет, кіно

⁴² Тройницький Н. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. — СПб., 1904 г. — Т. XVI, Киевская губерния. — С. 53. Підрахунки авторки.

⁴³ Swift A. Popular Theater and Society in Tsarist Russia. — P. 212.

⁴⁴ Хренов Н. «Человек играющий» в русской культуре. — С. 510.

⁴⁵ McReynolds L. Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era. — P. 264.

⁴⁶ Там само. — P. 266.

⁴⁷ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — С. 282.

привабливості становило радше набір окремих номерів, на кшталт циркових, які мали на меті ілюструвати не конкретну думку, а лише можливості технічного прогресу, стати ненав'язливою розвагою⁴⁸.

Перші кіносеанси почалися в Києві 1896 р., однак сталих приміщень для кінотеатрів не було. Найчастіше сеанси проводили у приміщенні театру Бергонье, але під «ілюзії» могли використовувати будь-які більш-менш придатні приміщення: склади, крамниці, весільні зали, танцкласи тощо⁴⁹. Специфіка кіно привабливості сприяла й тому, що перші кіносеанси за формою повторювали театральні вистави⁵⁰. Коли сеанси склалися з короткометражних фільмів, існувала практика сидіти в залі, поки не набридне, вхід був фактично безперервний, що видно навіть за текстами рекламних оголошень⁵¹. Проте на показах сюжетних фільмів зазначали конкретну інформацію про декілька сеансів, а відповідної позначки про безперервність не було⁵².

На початку XX ст. з'явилися перші стаціонарні кінотеатри, і кіно стало невід'ємною частиною життя для міських обивателів. 1906 р. на Хрещатику відкрився перший стаціонарний кінематограф «Люкс». Поступово змінилася й система придбання кіноплівок. Якщо на зламі століть підприємці мали самостійно купувати фільми, зокрема й за кордоном, що могли собі дозволити лише великі кінотеатри, то на початку XX ст. з'явилося й таке явище, як прокатна контора. Це дозволяло кінотеатрам купувати право на показ одразу декількох фільмів і впорядкувати розклад сеансів⁵³. Серед перших кінопрокатників був, наприклад, інженер С. Френкель⁵⁴. У Києві показували фільми не лише місцевого, а й зарубіжного виробництва. Як приклад можна навести стрічки «Світ мороку та ланцюгів» (Данія)⁵⁵, «Аталія — цариця Юдеї»

⁴⁸ Biskupski Ł. Miasto atrakcji. Narodziny kultury masowej na przełomie XIX i XX wieku. — Warszawa, 2013. — S. 64.

⁴⁹ Рибаків М. Десята муза в Києві: маловідома сторінка з історії виникнення й розвитку кінематографу в Києві // Українська культура. — 1996, № 9–10. — С. 27.

⁵⁰ Biskupski Ł. Miasto atrakcji. — S. 78.

⁵¹ Киевлянин. — К., 1913. — 26 сентября. — С. 1.

⁵² Там само. — К., 1910. — 4 сентября. — С. 1.

⁵³ Миславский В. Кино в Украине (1896–1921). Факты. Фильмы. Имена. — Харьков, 2005. — С. 52.

⁵⁴ Рибаків М. Десята муза в Києві. — С. 27.

⁵⁵ Киевлянин. — К., 1917. — 27 января.

(Сполучені Штати)⁵⁶, «Саул і Давид» (Сполучені Штати), «Військова хитрість» (Франція), «Скандаліні краде черевики» (Італія)⁵⁷ тощо. Окрім художніх фільмів, досить популярною була хроніка, яка значно розширяла світогляд обивателів. Приміром, у 1913 р. в київських кінотеатрах користувалася популярністю стрічка «До справи Бейліса»⁵⁸. Про популярність кінематографа свідчить те, що зали кінотеатрів завжди були повними. На відміну від театру, кіно було демократичнішим різновидом дозвілля. Ця демократичність виявлялася передусім у правилах поведінки, адже не обов'язково було вдягати святковий одяг, що також робило кінематограф популярнішим серед обивателів. У суспільній думці трапляються згадки про постійний галас у залах, невнормованість входів/виходів і неохайність відвідувачів. Наприклад, працівниця кінематографа В. Рудаковська згадувала: «Пол в фойе весь был засыпан шелухой от семечек. Туфли почти тонули в ней. Возле одной из стенок сидели несколько зрителей и щелкали семечки»⁵⁹.

Кінематограф істотно розширював світогляд міських мешканців, показуючи світ зовсім іншим, ніж уявляли собі кияни й киянки раніше. Приміром, один із журналістів зазначав, що кінематограф «сделал обывателя гражданином Вселенной»⁶⁰. Відтепер ритм життя задавали не лише паралелі робота-дім, свято-будень, а ще і зміни програм у кінотеатрах⁶¹. Формувався специфічний простір кінематографу, що зумовлював власні правила поведінки, набагато ліберальніші, ніж в інших закладах дозвілля, слугуючи додатковим місцем для зустрічей і спілкування. На думку харківського дослідника Дмитра Чорного, саме кінематограф і преса більше, ніж інші види дозвілля, сприяли формуванню специфічної міської свідомості, коли розмивалися станові та професійні відмінності, міське суспільство злилося в єдине ціле, а міщанство остаточно усвідомлювало свою відособленість від селянства⁶².

⁵⁶ Там само. — К., 1910. — 4 сентября.

⁵⁷ Там само. — К., 1910. — 25 сентября.

⁵⁸ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — С. 282.

⁵⁹ Цит за: Миславский В. Кино в Украине (1896–1921). — С. 62.

⁶⁰ Южный край. — Х., 1910. — 7 августа.

⁶¹ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — С. 135.

⁶² Там само. — С. 292.

Зміни у просторі дозвілля та у ставленні до сімейного й публічного життя яскраво спостеріг сучасник: «Жизнь того времени как богатых, так и среднего сословия граждан города довольно резко отличалась от жизни городской текущих дней. В те годы жизнь была внутри дома, тогда как теперь жизнь вылилась наружу, ушла из дома в общественные учреждения, на общий раут, на публичную арену, под открытое небо, в сады и рощи, в громадные залы клубов и собраний»⁶³.

Модернізація в Російській імперії створила умови для формування нового культурного капіталу, насамперед у сфері дозвілля. Говорячи про Київ як одну з арен, де формувалося дозвілля, слід відзначити доволі відчутний вплив єврейської й польської національних культур (більшою мірою, ніж, наприклад, у Харкові). Дозвілля, що на хвилі модернізації ставало дедалі масовішим, було простором, де стиралися станові й культурні відмінності. Зокрема, жіноча аудиторія почала брати активну участь у публічному просторі дозвілля, чому сприяли поява кінематографу та подальший розвиток жіночої преси. Проте ці різновиди дозвілля залишалися гендерно орієнтованими, і присутність жінок у дозвільному масовому просторі так і не зрівнялася з чоловічою.

⁶³ Карпов В. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. — С. 197.

КИЇВ У КАРИКАТУРАХ 1907–1912 РР.: ОБРАЗИ МОДЕРНОГО МІСТА

Станіслав Могильний

Візуальне висміювання різних аспектів життя було відомим ще в античності й відтоді не зникало в жодну епоху. Активне поширення карикатури бере свої витoki з Нідерландів XVII ст., де цьому сприяли політична свобода й розквіт живопису. У наступному сторіччі новий жанр підхопили Велика Британія та Північна Америка, натомість у Франції карикатура майже не з'являлася до Революції 1789 р. У XIX ст. карикатури потрапляють на сторінки періодики. На початку 1830-х рр. у Франції було засновано перші два карикатурні журнали (*Caricature* і *Charivari*), а 1841 р. вийшло перше число британського сатиричного журналу *Punch*, що став одним із найвідоміших у своєму жанрі. У США карикатура потрапила до періодики в 1860-х рр.¹

У Російській імперії першим сатиричним журналом був петербурзький «Єралаш» (1846–1849 рр.). На хвилі публічних дискусій 1860-х рр. сатира, зокрема карикатури, набула особливої популярності: «В епоху великих реформ... сатира — все»². Проте надалі сатирична періодика не відзначалася гостротою й мало привертала увагу публіки³. Поворотним моментом виявився 1905 р., коли карикатура стала впізнаваним атрибутом революційної доби — по всій імперії виходило 400 сатиричних видань⁴. У Києві, зокрема, 1906 р. видавали україномовний сатиричний тижневик «Шершень». Попри пореволюційну реакцію, карикатурам вдалося міцно закріпитися на сторінках чис-

¹ Johnson I. S. Cartoons // *The Public Opinion Quarterly*. — 1937, № 3. — Р. 21–35.

² Забытый смех. «Поморная муза». Сборник первый. Беранжеровцы / Сост. А. Амфитеатров. — М., 1914. — С. 2.

³ Швыров А. В., Трубачев С. С. Иллюстрированная история карикатуры с древнейших времен до наших дней. — СПб., 1904. — С. 369–404.

⁴ Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века: учебно-методический комплект: учебное пособие: хрестоматия. — М., 2004. — С. 190.

ленних газет і журналів, найвідомішими серед яких були петербурзькі «Сатирикон» і «Новый Сатирикон»⁵. Тож у період, який нас цікавить, карикатура вже була невід'ємною частиною преси й відіграла важливу роль у формуванні основних тематичних напрямків у періодиці.

1908 р. в Києві виходило 8 місцевих щоденних суспільно-політичних газет, 1914 р. — 20. Однією з найвпливовіших була «Киевская мысль», яка стояла на ліберально-демократичних, опозиційних до владної риторики позиціях⁶. Основними джерелами нашої статті є щотижневий «Приложения к Киевской мысли», котрі виходили впродовж 1908–1916 рр., та «Иллюстрированный художественно-литературный и юмористический журнал с карикатурами Киевская искра», який з'являвся щотижня в 1907–1911 рр. і був додатком до «Киевского гoлoса», а потім — до «Киевских вестей».

Методологію вивчення карикатур запропонував у 1973 р. Томас Мелтон Кемніц. Історики, за його словами, використовували їх лише як ілюстрації до вже описаних подій, натомість карикатури цінні тим, що дозволяють ставити ширші питання про суспільства, в рамках яких вони були створені. Т. М. Кемніц виокремлює політичний, соціальний і зовнішньополітичний різновиди карикатури. Політична грає на впізнаваності героїв/подій, тимчасом як соціальна звертається до зазвичай деперсоніфікованих порочних явищ. У зовнішньополітичній карикатурі використовують обидва засоби з додаванням національних стереотипів. Науковець запропонував методику інтерпретації карикатур, проте коло питань, на які може відповісти такий аналіз, обмежалося проблемами суспільної думки та політичного впливу⁷. Проте до цього часу карикатури здебільшого використовують тільки для ілюстрації інформації, почерпнутої з текстових джерел⁸. До того ж майже завжди дослідники цікавляться лише політичними карикатурами. Тому цей тип джерела, здебільшого проігнорований

⁵ Там само. — С. 192.

⁶ Басенко І. В. Характеристика щоденної суспільно-політичної преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907–1916 рр.) // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. — 2013, Т. 143. — С. 15–18.

⁷ Kemnitz T. M. The Cartoon as a Historical Source // *The Journal of Interdisciplinary History*. — 1973, Vol. 4, No. 1. — Р. 81–93.

⁸ Scully R., Quartly M. Using Cartoons as Historical Evidence // *Drawing the Line* / Режим доступу: <http://books.publishing.monash.edu/apps/bookworm/view/Drawing+the+Line/77/xhtml/chapter01.html#ch1en29>, відвідано 02.03.2016.

в українській історіографії, цікавий тим, що дає змогу по-іншому, ніж текстові джерела, інтерпретувати минуле.

Борис Віппер виокремлює три основні засоби, які використовує карикатура:

1. одностороннє насмішкувате перебільшення чи підкреслення нищості одного елемента на протипагу іншому;
2. відхилення від заявленої норми, зображення реальності, де щось відійшло від правильного порядку;
3. подібність до людини/людського⁹.

Розглядаючи завдання карикатури, дослідник наполягає, що їй неодмінно притаманні висміювання, викривальність і дидактичність. З кінця XIX ст. для карикатури, на думку Віппера, були властиві лаконічність художніх засобів, плоскі силуетні форми й акцент на об'єкті критики, а не на оригінальності художнього виконання, що цілком справедливо і для зображень, проаналізованих у цій статті¹⁰.

Будь-яка карикатура автоматично спонукає сприймати висвітлене явище з певної емоційної позиції. Незалежно від часу, коли виникло те чи інше зображення, воно, завдяки символічній мові й різкому викриттю соціальних процесів, неминуче активізує емоції спостерігачів — звісно, якщо вони зрозуміли закладене значення. Емоційній реакції сприяє також різке й моментальне розуміння жарту¹¹.

У 1861 р. сатирик Василь Курочкін так описав реакцію публіки на сатиру: *«Если в карикатуре являлась нарисованная свинья, просто свинья, как есть, на четырех ногах, то все, чувствовавшие в себе хотя и не очень значительную часть свинства, принимали изображение на свой счет, и снова сотни писем летели в редакцию с вопросами: не я ли, мол, это изображен?»*¹² Попри іронічність та умовність цієї цитати, вона нагадує, що з карикатурами слід поводитись обережно. Сатира часто є неочевидною, надто для тих, хто не володіє додатковою інформацією про об'єкт висміювання. У випадку з карикатурами

⁹ Віппер Б. Введение в историческое изучение искусства. — М., 1985. — С. 59–60.

¹⁰ Там само. — С. 63.

¹¹ Schneider S. Political Cartoons, the Study of Emotions, and the Construction of the Anglo-American Relationship // Emotions in American history. An International Assessment / Edited by J. C. Gienow-Hecht. — New York, 2010. — P. 115–118.

¹² Забытый смех. «Поморная муза». Сборник первый. Беранжеровцы / Сост. А. Амфитеатров. — М., 1914. — С. 19.

історики особливо вразливі до гріха анахронізму або до ігнорування важливих для сучасників конотацій.

Ця стаття — спроба простежити тематику карикатур у пізньоімперському Києві та зрозуміти суспільні явища поза ними, вловити явні та приховані змісти, а також знаки, що мали для сучасників специфічне звучання. Зрештою, карикатури дуже чутливі до найбільш насущних та резонансних питань. Завдяки цьому такий аналіз дозволить змістити акценти від панівних сюжетів політичної й національної історії, котрі здебільшого випливають з інтересів сучасності, до атмосфери самого часу.

У пресі початку XX ст. загальноросійські чи закордонні новини цілком домінували над регіональними. У «Приложении» до «Киевской мысли» за 1909 р. 54% карикатур висміювали недоліки суспільства, 32% критикували політиків і державу, 6% — іноземну політику, й лише 6% було відведено для Києва¹³. У 1912 р. карикатур на сторінках «Приложения» значно поменшало, а 1913 р. вони зникли взагалі. У «Киевской искре» більшість карикатур висміювали партійних політиків і Державну думу, хоча регіональним темам в «Искре» було відведене не останнє місце. Зокрема, в деяких номерах було вміщено окремий розділ «Киевская жизнь в карикатурах и шаржах». Окрім того, багато карикатур передруковували з російських та іноземних видань. Ми зосередимося на аналізі карикатур, які зверталися безпосередньо до київських сюжетів, а не до суспільства Російської імперії загалом.

Актуальними карикатури робило те, що вони висвітлювали впізнавані для киян елементи життя¹⁴. Зокрема, художники активно іронізували над дозвіллям. У Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. семантика термінів на позначення відпочинку втрачала попередні негативні конотації відірваності від роботи. «Досуг» отримав значення самодостатнього явища, спрямованого на цікаве проведення часу¹⁵.

Популярною серед карикатуристів темою було дачництво. Культура дачництва набула поширення в Російській імперії наприкінці XIX ст. Містяни виїжджали на відпочинок здебільшого влітку, і сезонне,

¹³ Підрахунки автора.

¹⁴ У цій роботі згадано лише провідні тематичні блоки карикатур. Зображень, що апелюють до певного сюжету, більше, ніж перераховано в посиланнях.

¹⁵ Малышева С. Ю. «Рождение досуга»: Возникновение и эволюция понятия в XIX веке // Изобретение века. Проблемы и модели времени в России и Европе XIX столетия / Под ред. Е. Вишленковой, Д. Сдвижкова. — М., 2013. — С. 173–186.

багатолюдне переміщення викликало в сучасників іронічне ставлення до поведінки, котра порушувала звичний ритм життя. Дачники сформували цілком нову субкультуру, базовану не на соціальному статусі, а на стилі життя та належності до товариства. Частина суспільства не розуміла сенсу такої поведінки, а тому вважала її ірраціональною й кумедною, і це інколи призводило до конфліктів¹⁶.

Рис. 1
На дачу.
(Киевская мысль.
Приложение. –
1908, № 35. –
С. 263.)

...„Составъ дачныхъ поѣздовъ увеличенъ и теперь г.г. дачники ъздаютъ изъ Кіева въ Боярку съ надлежащими удобствами“...
(Изъ служебныхъ рапортовъ).

Карикатура серпневого числа 1908 р. іронізує над масовістю «міграції» дачників і перевантаженістю потягів (іл. 1). У поясненні до малюнка від 1910 р. зазначено, що в боярському лісі дачникам заборонили вшати гамаки (можливо, з міркувань збереження лісу). Імітуючи справжній відпочинок на природі, дачники прикріпили гамаки до опор будинку й повісили над собою гілки¹⁷. Карикатура «Дачный муж»

¹⁶ Lovell S. Between Arcadia and Suburbia: Dachas in Late Imperial Russia // Slavic Review. — 2002, Vol. 61. — P. 66–87.

¹⁷ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 26. — С. 212.

зображає тяжкі обов'язки чоловіка, змушеного переносити безліч речей¹⁸. Загалом карикатуристи підкреслюють позірність задоволень, які пропонує дачне життя і які увінчуються лише дотепними негараздами.

Літні практики пов'язані також із київськими парками. Образ парку як місця романтичних зустрічей був самоочевидним. Наприклад, героїня оповідання початку ХХ ст., не заставши свого чоловіка з коханкою в Ботанічному саду, каже: «Нужно побывать еще в Царском саду и у памятника Владимиру»¹⁹.

Рис. 2. Залицяння в Шато-де-Флер.
(Киевская мысль. Приложение. – 1908, № 24. – С. 180.)

У серії карикатур від 1 червня 1908 р. три парки зображено як тло для сцени залицянь, причому увагу акцентовано на різному соціальному походженні героїв. У Шато-де-Флер, де був дорогий ресторан, очікувано розважаються заможні кияни. На одній із карикатур жінка в модній сукні заграє з поставним офіцером, який закручує пишні вуса (іл. 2). Зображення різних частин обличчя було одним із потужних ресурсів імпліцитної вказівки на соціальний, моральний тощо статус

¹⁸ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 27. — С. 202.

¹⁹ Шалацкая О. Тайны города Киева. — К., 1904. — С. 209.

особи²⁰. Характерно, що з усіх елементів на карикатурі гіперболізовані лише вуса. Волосяний покрив на обличчі стараннями влади візуалізував соціальний статус людини²¹. Це було особливо характерним для XVIII та першої половини XIX ст., хоча за інерцією залишалось актуальним і на початку XX ст. Офіцерам і солдатам Російської імперії довго дозволяли мати тільки вуса, й лише укази кінця XIX ст. послабили контроль за носінням бороди²². Проте саме вуса залишалися відмітною рисою багатьох офіцерів. Натомість закохані, котрі сидять на тлі пам'ятника св. Володимиру, очевидно, належать до незаможних киян. Сільський одяг дівчини протиставлено дорогому вбранню жінки із Шато²³. Миколаївський парк пов'язаний зі студентами сусіднього університету імені св. Володимира²⁴. У липневому номері «Киевской искры» за 1907 р. вміщено іншу карикатуру на романтичну сценку з Миколаївського парку, однак із буржуазією, а не молоддю, в головній ролі²⁵. У карикатурі 1912 р. той самий парк стає простором не лише для романтики, але й для відпочинку з дітьми, читання газет і прогулянок літніх містян²⁶.

Серія про виставку в Царському саду також звертається до мотиву романтики в київських парках. Велике дерево, пташки та квіти на передньому плані підкреслюють ідилію. Через виставку тварин у парку спилують дерева, і в цій новій ситуації замість закоханих там прогулюється пара людей похилого віку в чорному²⁷. Таким чином, без зелених насаджень парк втрачає образ ідилії, в чому завуальовано звинувачено владу, котра організувала виставку.

Показовою є карикатура «Сценки из летней жизни» від 6 травня 1911 р. У Царському саду зібралось товариство пияків. Чоловіки одягнені незаче, проте не скидаються й на волоцюг — це радше

²⁰ Gillian R. Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials. — London, 2001. — P. 148.

²¹ Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. — М., 2013. — С. 155–159.

²² Фаресов А. И. История бороды и усов // Исторический вестник. — 1904, Т. 98. — С. 210–211.

²³ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 24. — С. 108.

²⁴ Там само.

²⁵ Киевская искра. — К., 1907. — № 13. — С. 97.

²⁶ Киевская мысль. Приложение. — К., 1912. — № 21. — С. 164.

²⁷ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 11. — С. 87.

низькооплачувані робітники. У правій частині «Сценок» зображено розмаїте бульварне життя міста. Ідеться про Бібіковський бульвар, на що вказує як назва, так і ряди тополь. Серед мішанини людей найчисленнішими є закохані та батьки, що прогулюються з дітьми, а на тлі обох цих груп вирізняється самотня постать читача газети (іл. 3).

Рис. 3. Літнє життя в Царському саду та Бібіковському бульварі. (Киевская мысль. Приложение. — 1911, № 19. — С. 156.)

Таким чином, карикатури на практики, пов'язані з парками, формують образ рекреаційних зон, де містяни ходять на романтичні зустрічі, прогулюються, читають газети, проводять час із дітьми або п'ють алкоголь.

На іншому зображенні бачимо похід на пікнік у Кадетському гаї (іл. 4). У центрі уваги карикатури — не так сама розвага, як поділ на бідних і багатих. Забезпечені містяни беруть на відпочинок багато речей, зокрема пляшки зі спиртним і навіть стілець, тимчасом як понура купка бідноти в лахмітті з порожніми руками плентається позаду. Містяни справді вибиралися влітку на прогулянки до Кадетського гаю. Наприклад, путівник за 1912 р. вказував: «К корпусу примыкает большая березовая роща ("кадетская роща"), с обширным прудом, служащая любимым местом загородных прогулок киевлян»²⁸.

²⁸ Спутник по г. Киеву. — К., 1912. — С. 75.

Герой роману «Тайны города Киева», виданого в 1904 р., розмірковує: «Сегодня майський празник. Недурно было-бы с кумой Агафьей отпра- вится в Кадетскую рошу на гулянье...»²⁹

Рис. 4. Похід на пікнік. (Киевская мысль. Приложение. – 1908, № 24. – С. 182.)

Кілька робіт іронізує з київських художніх виставок³⁰. Зокрема, на одній із карикатур відвідувачі позіхають, а працівники позасинали на виставці київських митців, натомість в «Салоне», де на картинах зображені оголені тіла, одна жінка звела руки до неба, а інша сором'язливо похилила голову. Вочевидь, таким чином карикатура натякає, що жінки з традиційними поглядами не приймають нового мистецтва. На думку про такий розрив у розумінні наштовхує й інша карикатура зі сценкою з того ж «Салону»: відвідувач озлоблено жаліється іншому чоловікові, а на стінах висять малюнки оголених жінок із тілами викривленої форми. Діалог роз'яснює ситуацію: «Эй вы, г. организатор «Салона», — где вы видели таких женщин? Где?! Одного декадента и двадцать импрессионистов вам в глотку!!!»³¹ Схоже, вузьке «реалістичне» бачення мистецтва викликало у відвідувача гнів на модні «спотворені» течії живопису. Комічним постає й організатор: «Фи! Что за несалонные выражения в Салоне?!»

Часто зверталися карикатури й до теми театру. На зображенні від 10 вересня під заголовком «Открытие сезона» змальовано любителів театру, що падають із високих київських пагорбів. Підпис пояснює:

²⁹ Шалацкая О. Тайны города Киева. — К., 1904. — С. 162.

³⁰ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 14. — С. 111.

³¹ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910, № 10. — С. 79.

«Предварительные упражнения публики, желающей быть непременно на первом спектакле»³². Автор таким чином вказує на аномальну популярність першої вистави в сезоні, а отже, й на нераціональну поведінку відвідувачів. Загалом театр постає розвагою для заможних, що видно з вишуканого одягу змальованих персонажів. Так, приміром, описано героїню вже згаданого роману про Київ: «Ей хочется бывать в театрах, носить дорогие платья, а у барина не хватает средств»³³. На елітарності театру, як і на соціальній несправедливості, спеціально наголошує карикатура, де зображено дві черги. В одній стоять пристойно вбрані та сховані під парасольками любителі театру, а в іншій одягнуті в лахміття, на милицях, перебинтовані та змоклі під дощем нещасні очікують, коли їх впусять у «ночлежный дом»³⁴.

Карикатура «В летнем театре» змальовує чоловіка, змушеного дертися драбиною, спертою на жінку, котра сидить попереду, щоби хоч щось розгледіти за пишним пір'ям, яке стримить із її капелюха. На те, що дійство відбувається в театрі, вказує, окрім назви, також бінокль у руках чоловіка³⁵. Тут передовсім висміяно жіноче літне вбрання. Мода змінювалася щосезону, й новинки, котрі визначали зовнішній вигляд дам на майбутнє літо, з'являлися одразу після Великодня³⁶. Великі жіночі капелюхи, часто-густо з нагромадженим пір'ям, були характерною ознакою тогочасної моди, з чого й насміхається карикатура. Інколи карикатуристи реагували на конкретного сезону. Таким став 1910 р., коли набули популярності звужені нижче колін сукні. У коментарях до однієї з карикатур читаємо: «Посмотри, товарищ, у этой женщины связаны ноги!.. — Что ты! Это последний крик моды...»³⁷ Анна Ахматова так згадувала про враження від перебування в Парижі 1910 р.: «Женщины с переменным успехом пытались носить то штаны (jupes-cullottes), то почти пеленали ноги (jupes-entravées)»³⁸. Російська мода запозичила західний зразок із підтекстом жіночої емансипації, а отже, карикатура потенційно висміює й цей аспект. Тим

³² Киевская мысль. Приложение. — 1910, № 37. — С. 299.

³³ Шалацкая О. Тайны города Киева. — К., 1904. — С. 6.

³⁴ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 17.

³⁵ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 24. — С. 183.

³⁶ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX — поч. XX ст.: Європейські впливи та українські національні особливості. — К., 2009. — С. 55.

³⁷ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 37. — С. 299.

³⁸ Ахматова А. Стихотворения и поэмы. — Ленинград, 1976. — С. 20.

паче, що в одному з номерів 1910 р. з'явилася карикатура на суфражисток, які б'ють противників рівноправ'я — це, схоже, мало відсилати до погромів, які демонстрантки влаштували в Лондоні³⁹.

Розважальні практики, притаманні зимовій порі року, представлені у значно меншій кількості та без прив'язок до Києва. Виокремлюються особливості святкування Нового року, зокрема ялинка й подарунки⁴⁰. Окрім того, художники часто звертаються до тематики «візитерства», тобто відвідин знайомих на честь свята, яке зазвичай закінчується споживанням гостя⁴¹.

Літній костюм киянина, не жаючого погинути отъ пыли, воды, вони и другихъ „прелестей“ киевской літней жизни.

Рис. 5. Літній костюм киянина.
(Киевская мысль. Приложение. — 1908, № 22. — С. 169.)

³⁹ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 49. — С. 390.

⁴⁰ Киевская мысль. Приложение. — К., 1911. — № 62. — С. 449–453.

⁴¹ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 1. — С. 8.

Однак, окрім розваг та відпочинку, згідно з карикатурами, життя в місті супроводжували різноманітні неприємності. Літні пил і спека змушували містян удаватися до найрізноманітніших методів порятунку. На карикатурі від 22 травня 1908 р. зображений чоловік у підкреслено дивацькому костюмі та з бочкою дистильованої води на плечах, який за допомогою цих засобів сподівається захиститися від неприємних запахів і пилу (іл. 5). Пристойний костюм героя створює контраст між спекотною погодою та символічною роллю одягу, який підкреслює статус чоловіка. Особливо показовим є циліндр, котрий цей джентльмен не змінив зручнішим головним убором. Інше зображення під заголовком «Летом в Киеве» ілюструє цілу низку сезонних прикросців. Згідно з ним, киянина влітку може полити зі шланга й замести пилом двірник, переїхати велосипедист, порізати ножом п'яний хуліган, оточити натовп продавців квітів; окрім того, навколо безкоштовної купальні скупчені охочі поглядати⁴².

Популярним є сюжет із трамваями, які можуть переїхати або вдавити током. Тема боязні трамваїв з'явилася ще наприкінці XIX ст., коли конка й парові трамваї з великими труднощами долали київські схили. На початку XX ст. в пресі подеколи з'являлися замітки про аварії за участі трамваїв, тож проблема залишалась актуальною. В іншій добірці неприємностей під назвою «Лечебный курорт в Киеве» показано, як обірвані дроти трамвайної лінії б'ють струмом пішохода⁴³. Комічною цю ситуацію робить підпис «лечение электричеством», котрий апелює до популярного на той час методу лікування. У тій самій добірці бачимо також «масаж» від подільських поліціантів, лікування від усіх недуг за рецептом київської залізниці та хірургічне відділення Союзу російського народу з волоцюгами в ролі хірургів⁴⁴. В останньому епізоді тематика злочинності використана, щоби поглузувати з прихильників радикальних монархістів. При цьому, тимчасом як «хірурги» з ножами нападають на перехожого, поліціант удає, що нічого не помічає. Бездіяльність стражів порядку трапляється й у кількох інших карикатурах.

Інша небезпека — автомобілі, які на той час уже стали звичним явищем для міських вулиць. На карикатурі з коментарем «Автомобильный

⁴² Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 23. — С. 174.

⁴³ Киевская искра. — К., 1907. — № 21. — С. 164.

⁴⁴ Там само.

спорт в Києве розвивається» дві машини невимушено переїжджають пішоходів, а поліціант гордо обминає їх⁴⁵. Сюжети з автомобілями й велосипедами є частиною загального іронізування над технічним прогресом. Технічні новинки просочувалися в найрізноманітніші сфери побуту містян і стали відмітною рисою початку ХХ ст.⁴⁶ Здебільшого, згідно з карикатурами, винаходи не так несли в собі небезпеку, як доводили життя до абсурду, вносячи елемент ненормальності. Приміром, зображено автомобіль посеред довжелезного стада свійських тварин⁴⁷. Коментар «Неожиданное препятствие на пути наших автомобилей» натякає на певну відірваність автомобілів від «цього» часу, коли життя і далі йде своїм звичаєм, і дороги все ще заповнені тваринами, а не машинами. Ставить під питання доцільність чергової новинки й карикатура «Жертва нового спорта», де зображений любитель роликів із перебинтованими головою й рукою⁴⁸. Карикатура «Аеро-сани» глузує з манії суспільства до повсюдної механізації: численна зацікавлена публіка дивиться на лижви, до яких приєднано пропелер, проте запуск машини завершується тим, що спостерігачів, включно з поліціантом і песиком, завертіло в пропелері.

Найбільше сучасників вражав прорив у «воздухоплавании». Карикатуристи теж особливо активно реагували на це нечуване явище, тим паче, що в Києві час від часу відбувалися показові польоти. Одна з карикатур зображає 1909 рік ледь живим пілотом, котрий тягне на собі аероплан, натомість 1910 рік у вигляді дитини приносять традиційні лелеки⁴⁹. Таким чином, підкорити небо ще не вдалося, а спроби зробити це є радше кумедними. Професор Є. Ківлицький писав у 1909 р. своєму товаришу: «Теперь в Киеве аэропланная мания... Разве в будущем году буду летать на аэроплане в Казань»⁵⁰.

1907 р. на Наддніпрянщину з Поволжя перекинулася холера, і знову з'явилася в Києві після довгої перерви, одразу ставши улюбленицею

⁴⁵ Киевская мысль. Приложение. — К., 1911. — № 17. — С. 126.

⁴⁶ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ — поч. ХХ ст. — К., 2009. — С. 35–41.

⁴⁷ Киевская искра. — К., 1908. — № 14.

⁴⁸ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 1.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. ХІХ — поч. ХХ ст. — К., 2009. — С. 37.

Сонь кїевського обывателя.

Рис. 6. Кїстлява холера. (Киевская мысль. Приложение. — 1908, № 11. — С. 84.)

каркатуристів⁵¹. Зокрема, «Киевская искра» зреагувала карикатурою «Меры против холеры», яка апелювала до бездіяльності влади⁵². У 1908 р. епідемія повторилася. У номері від 7 березня 1908 р. художник зобразив холеру в образі смерті з косою, що на коні женеться по «полях орошения» (місця для стїчних вод) за кїевським обывателем (іл. 6). На той час саме ці поля вважали однією з причин появи холери. У жовтні 1907 р. на засіданні Товариства кїевських лікарів було зазначено, що кияни заражалися холерою через водопровідну воду, яку забирали з Дніпра, куди холерний вібрїон потрапляв зі струмка Почайна, а струмок забруднювали якраз згадані поля. Крім того, до дніпровської води потрапляли стїчні води з Єврейської та Кирилївської лікарень⁵³. До проблеми полів зрошування звертались і до епідемії. На карикатурі початку 1907 р. трамвай із кінцевою зупинкою в Пущі

⁵¹ Робак І. Ю. Організація боротьби з особливо небезпечними інфекціями в Харкові на початку ХХ ст. // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Сер.: Історія науки і техніки. — К., 2013. — № 48. — С. 153; Про холеру див.: Киевская искра. — К., 1908. — № 31. — С. 237; Киевская искра. — К., 1908. — № 34. — С. 260; Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 33. — С. 245; Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 25. — С. 201; Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 21. — С. 172.

⁵² Киевская искра. — К., 1907. — № 20. — С. 156.

⁵³ Коцур Н. І. Роль учених — членів Товариства кїевських лікарів у профілактиці і подоланні епідемії (друга половина ХІХ — початок ХХ столїття) // Історія науки і біографістика. — 2010, № 4 / Режим доступу: inb.dnsgb.com.ua/2010-4/10_kotsur.pdf, відвідано 20.12.2015.

Водиці прямує повз поля зі стічними водами, при чому пасажери ледве дихають від нестерпного смороду, а деяких нудить (іл. 7).

Рис. 7. Зрошувальні поля по дорозі на Пущу Водицю.
(Киевская искра. – 1907, № 7. – С. 50.)

Після перерви 1909 р. тематика холери повернулася в 1910-му, під час чергової епідемії. Бачимо, як кияни жахаються від елегантно одягнутої кістлявої жінки з модною зачіскою на черепі. Підпис знизу пояснює: «Гастроли холеры в Киеве»⁵⁴. Алгоритичне зображення холери у вигляді кістлявої постаті, скелета чи потвори було типовим для Європи й найпопулярнішим серед київських карикатуристів. Натомість від «канонічного» образу холери відступає карикатура 1910 р. «Поклонники холеры», де змальовано ситуацію в бакалійній крамниці, коли в пляшці з квасом знаходять рій мух (іл. 8). Комахи недаремно привернули увагу карикатуристів, адже їх вважали одним із джерел зараження: «Мухи, как известно, охотно набрасываются на извержения холерных больных и потом заразу разносят везде, где только можно мухе сесть»⁵⁵.

⁵⁴ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 25. — С. 201.

⁵⁵ Саратовские епархиальные ведомости. — К., 1910. — № 45. — С. 7.

Рис. 8
Мухи, що розносять холеру.
(Киевская искра. – 1910, № 24. – С. 184.)

Рис. К. Д.

Рис. 9
Засоби боротьби з епідемією.
(Киевская мысль. – 1910, № 21. – С. 170.)

По привычкѣ.

Одним з елементів кампанії проти холери були заклики вживати лише кип'ячену воду. У 1909 р. влада розпорядилася, щоб усі станції Південно-Західної залізниці були забезпечені «графинами с прокипяченной водой для питья и чтобы на этих графинах были сделаны соответствующие надписи»⁵⁶. Певно, подібних заходів було вжито й на київських вулицях. На малюнку від 21 травня 1910 р. чоловік у пристойному вбранні, але з характерними для карикатури гіперболізованими рисами обличчя п'є дощову воду попри те, що поряд стоїть бочка кип'яченої води (іл. 9).

Доволі активну увагу карикатур до холери не можна пояснити лише справді наявною епідемією та її потенційною небезпекою. Масштаби поширення захворювання були порівняно невеликими. 1908 р. епідемія тривала із серпня до жовтня, і протягом цього часу захворіло лише 93 особи, з яких 46 померло⁵⁷. Образ холери був потужним символом, який художники використовували для передачі загальних песимістичних настроїв та імпліцитної критики влади. Від епідемії тифу було набагато більше хворих, проте згадок про неї в карикатурах майже немає. За приклад ситуативного використання такого образу може правити Молодотурецька революція 1908 р., коли в турецьких карикатурах холера одночасно символізувала складні для країни часи, економічні проблеми, Європу, виклик для нової влади тощо⁵⁸.

Уже було почасті згадано питання благоустрою міста. Період кінця ХІХ — початку ХХ ст., ознаменований низкою заходів, покликаних покращити якість життя у великому місті, був особливо зручним для критики міського ладу, тож тогочасна київська преса всяяна відповідними замітками. Узагальнює наболілі питання карикатура від 1908 р., де черепахи тягнуть на собі різні предмети з відповідними написами: «больница», «электрический трамвай», «мостовые», «водопроводная вода», «санитария». Коментар роз'яснює: «Быстрое движение киевского городского благоустройства»⁵⁹. На зображенні «У киевского водопроводного крана» кіт, свиня та собака напилися київської води

⁵⁶ Киевлянин. — К., 1909. — № 8. — С. 3.

⁵⁷ Киевская мысль. — К., 1908. — № 298. — С. 2.

⁵⁸ Brummett P. Dogs, Women, Cholera, and Other Menaces in the Streets: Cartoon Satire in the Ottoman Revolutionary Press, 1908–11 // International Journal of Middle East Studies. — 1995, vol. 27. — P. 448–454.

⁵⁹ Киевская искра. — К., 1908. — № 13.

з корита і в результаті виразно страждають (іл. 10). Непридатна навіть для свині вода демонструє, що робота київського водопроводу є кричущо неприйнятною.

У Київського водопроводного крана.

Не понравилась!

Рис. 10. Київська питна вода. (Киевская искра. — 1907, № 8. — С. 58.)

У 1907 р., коли виявили, що Дніпро був одним із джерел поширення холери, влада вирішила повністю перейти на артезіанську воду. Карикатура із серпневого числа 1908 р. реагує на цю спробу. На недобудованій вежі відпочивають двоє працівників. Підпис пояснює: «Так бурно кипела работа по артезианскому бурению», — що натякає на відсутність прогресу в цій справі⁶⁰. Тогочасна преса рясніє наріканнями на проблеми з проведенням води. Зрештою, нова система так ніколи й не дісталася частини віддалених районів міста, а 1914 р. 40% киян усе ще не мали доступу до централізованого водопостачання⁶¹.

Подібним чином і каналізація на карикатурах або працює несправно, утворюючи гейзери посеред міста, або забруднена різними екзотичними предметами, включно з людським скелетом⁶². Одна карикатура критикує Міську думу за пусті суперечки щодо проведення каналізації на окраїні міста, тимчасом як мешканці стоять, понуривши голови⁶³.

⁶⁰ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 36. — С. 272.

⁶¹ Hamm F.M. Kiev: A portrait, 1800–1917. — Princeton, 1993. — P. 44.

⁶² Киевская искра. — К., 1907. — № 8. — С. 58; Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 36. — С. 272.

⁶³ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 9. — С. 66.

Карикатура 1911 р. зображає лікарняну палату з чотириповерховим ліжком і павутиною на вікні. Брак місць для пацієнтів є настільки кричущим, що вони змушені лежати на підлозі під ліжком і на підвіконні⁶⁴. Окрім очевидної сатиризації переповненості лікарні («а места все же мало»), не варто забувати й про тодішню повсякчасну практику звітувати про кількість ліжок, котру використовували як показник граничної кількості пацієнтів. Коли в 1875 р. були відчинені двері Олександрівської лікарні, загальна кількість ліжок у Києві становила 723⁶⁵. 1909 р. директор Олександрівської лікарні казав «о чрезмерном переполнении больницы сыпно-тифозными и возвратно-тифозными больными, благодаря чему в ночь на 13 января в конторе больницы ночевало 50 человек больных тифом...»⁶⁶.

Рис. 11. Сучасний Діоген. (Киевская искра. — 1907, № 16. — С. 121.)

⁶⁴ Киевская мысль. Приложение. — К., 1911. — № 31. — С. 250.

⁶⁵ Hamm F.M. Kiev: A portrait, 1800–1917. — P. 52–53.

⁶⁶ Киевлянин. — К., 1909. — № 14. — С. 2.

Порушено і проблему браку житла. На двох карикатурах герої мешкають у бочці. Під промовистою назвою малюнку «Современный Диоген» подано таке пояснення: «Киевский квартираниматель: — Хорошо еще, что я холост. Но как устриваются здесь семейные люди, не понимаю» (іл. 11). Над труднощами з орендою житла іронізує й карикатура від 1908 р. Юрба людей зосереджена навколо оголошення про оренду, похмурі обличчя виразно свідчать про складність ситуації, в якій опинилися шукачі житла⁶⁷. Цікаво, що вони доволі пристойно одягнуті. Безнадійно бідна частина містян, зазвичай робітники, котрі прибували до Києва із сільської місцевості, не могла дозволити собі оренду житла та знаходила прихисток у бараках і підвалах. Тому газетний репортаж повідомляв про жінок, які після важкого робочого дня прив'язували себе до стовпа чи дерева, щоб їх не вигнали з двору, що правив їм за нічліг⁶⁸.

Влада потрапляє під прес карикатур не часто й радше опосередковано. Інколи політичний зміст карикатури можна легко відчитати — приміром, коли художники «мимоволі» згадують чорносотенців або роздумують над діями євреїв, через які їм заборонили вільно селитися на Дарниці (автор іронічно зазначає, що єврей буде вчити жаб крамольного ораторства)⁶⁹. Це єдиний зафіксований випадок, коли національна група стала предметом карикатури. Таку апологію можна пояснити ліберальністю аналізованих видань і великим відсотком євреїв серед працівників редакцій. Національне питання було небезпечним, і його, вочевидь, блокувала цензура. Кілька карикатур усе ж таки прямо насміхаються над Міською думою, земствами й навіть над відомим консерватором Юзефовичем⁷⁰. Від гострої критики традиційної чиновницької ієрархії, а не виборних органів, газетників утримувала цензура. Саме тому значна частина невдоволення владою залишалася завуальованою й реалізовувалася через теми холери, благоустрою, злочинності тощо. Зробити такий висновок дозволяють «обмовки» карикатуристів і опозиційність «Киевской мысли» та «Киевской искры».

⁶⁷ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 37. — С. 279.

⁶⁸ Hamm F.M. Kiev: A portrait, 1800–1917. — P. 155.

⁶⁹ Киевская искра. — К., 1910. — № 24. — С. 183.

⁷⁰ Киевская искра. — К., 1907. — № 2. — С. 14.

Узагальнюючи, можна простежити, як карикатура репрезентує простір. Традиційні Поділ і Печерськ утрачають свої попередні чіткі символічні конотації й майже не фігурують на карикатурах, або ж мають нечітке означення. Хрещатик натомість постає як вулиця з найбагатшими магазинами й відповідними перехожими⁷¹. Чітко відділеними є окраїнні райони міста, заселені небагатою частиною населення, де розташовані заводи. Саме периферії приписують злочинність⁷².

Іншим неявним мотивом карикатур є суспільна меланхолія. За словами М. Стейнберга, похмурий настрій панував у міжреволюційний період і визначив головні риторичні категорії, котрі характеризували «*новое время*»⁷³. Періодика Російської імперії рясніла згадками про розчарування, тугу, печаль, зневіру, смуток, скорботу, страждання, песимізм тощо. Долучалися до цього й поети та письменники. Герой повісті, опублікованої в «Киевлянин», роздумує, що «*здесь, в К-е, все претит ему, все надоело, потеряло вкус... жизнь, которую он сам ведет, совершенно не удовлетворяет его: она сводится к пользованию "удовольствиями", доставляемыми большим городом, посещениями театра, концертов...*»⁷⁴. Складовою цієї теми безвиході було уявлення, що місто спричиняє самотність і смуток.

Хоча М. Стейнберг аналізував здебільшого петербурзькі газети, його висновки справедливі також для київських. У пресі складно знайти світлий погляд у майбутнє, характерний, приміром, для радянської доби. Аналізовані карикатури були, передусім, частиною газет, а тому взаємодіяли з текстовою інформацією, котра великою мірою визначала їхній неявний зміст. У першому числі додатка до «Киевской мысли» відомий карикатурист Володимир Кадулін опублікував серію із шести карикатур під заголовком «Новогодние предсказания карикатуриста». Жодне із шести зображень не віщувало нічого доброго 1911 рокові. Міська дума, замість ловити тих, хто їздить без квитків у поїздах, закує «зайців» у кайдани в буквальному сенсі, поета Леоніда Андрєєва розірвуть на шматки, чоловіки та жінки й надалі

⁷¹ Киевская мысль. Приложение. — К., 1908. — № 24. — С. 180.

⁷² Киевская мысль. Приложение. — К., 1911. — № 28. — С. 228.

⁷³ Стейнберг М. Меланхолия нового времени: дискурс о социальных эмоциях между двумя революциями // Российская империя чувств. Подходы к культурной истории эмоций / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахад и М. Эли. — М., 2010. — С. 206.

⁷⁴ Киевлянин. — К., 1907. — № 2. — С. 2.

програватимуть гроші в азартні ігри, інтенданти братимуть хабарі, а «*обыватель перевернется на другой бок*» уві сні⁷⁵. Сюжети віщують, що справи підуть ще гірше, ніж 1910 р. Звісно, сам жанр карикатури дещо задавав такий настрій, однак його підтримували газетні статті. Поширеними були роздуми про «підвішеність» часу, в якому жило тодішнє суспільство, та про відірваність від минулого й майбутнього. Уявний часовий розрив, спричинений Новим роком, стимулював журналістів розмірковувати про прожите й заглядати у прийдешнє. Подекуди лунали заклики подолати суспільну меланхолію й оптимістично дивитися вперед. Та навіть попри вкорінену традицію бажати щастя, багато публіцистів писало про безнадійність майбутнього року. Наведені шість карикатур, схоже, добре вписуються в такі настрої.

У 1909 р. автор газетної статті скаржився на те, як влада проводила каналізацію:

Теперь Киев стоит перед разбитым корытом киевской канализации, меланхолически смотрит в грядущее и мечтает:

*— Ах, если бы сплавить в чугунную трубу всех этих рыцарей чугуна. Но, увы! — в тридцати-шестидюймовую столь крупные экземпляры не пройдут...»*⁷⁶

Нагадаємо, що питання каналізації нерідко потрапляло до карикатур і, як підказує текст, на його майбутнє слід було дивитися меланхолійно. Таким чином, карикатури додатково натягували струну під назвою «*Нервный и больной век*»⁷⁷.

Червоною ниткою проходить крізь карикатури тема соціальної стратифікації. Різницю у статусах підкреслено здебільшого через відповідний одяг, риси обличчя та тіло загалом. Позаяк у тогочасному суспільстві зовнішній вигляд був потужним маркером статусу, то такі замальовки великою мірою резонували з життям. Якщо в деяких карикатурах поділ на групи становить радше тло, то в інших він є головною темою. Це передусім групи заможних і бідних, хоча спеціальних назв вони не отримують. Зрештою, разюча соціальна нерівність на той час була предметом активного обговорення. Подекуди на карикатурах

⁷⁵ Киевская мысль. Приложение. — К., 1911. — № 1. — С. 6.

⁷⁶ Киевская мысль. — К., 1909. — № 53. — С. 4.

⁷⁷ Киевская мысль. — К., 1909. — № 35. — С. 6.

замість такої опозиції представлені конкретні, зазвичай професійні, групи.

Цей огляд тем і змістів охоплює лише провідні, а подекуди й ситуативні мотиви карикатур. Разом з тим деякі проблеми взагалі не порушували. Це було зумовлено тим, що певні проблеми відходили в минуле, цензурою, недостатнім градусом суспільного обговорення або ж просто відсутністю підстав для висміювання. Життя міста, згідно з карикатурами, постає виключно публічним, і жодне зображення не звертається до приватного простору, що, можливо, є виявом загальної тенденції розуміти людину єдино як частину соціуму з чітко встановленими й обов'язковими для всіх нормами. До того ж звертання до явищ, які загал знає недостатньо — не надто добра тактика при висміюванні. Карикатури не звертаються до релігійних символів міста, якими здавна славився Київ. Замість іронізувати над прочанами, котрі й досі десятками тисяч щороку відвідували святі місця, одна з карикатур змальовує туриста з цілком світськими намірами⁷⁸. Церкви, за одним-єдиним винятком, не з'являються навіть на дальньому плані карикатур, що, можливо, вказує на цілковиту байдужість ліберальних видань до церковної тематики.

Таким чином, проаналізовані карикатури початку ХХ ст. охоплюють широке тематичне коло, пов'язане з Києвом. Головними їхніми сюжетами є дозвілля й розваги, мода, незручності та небезпеки міських вулиць, епідемія холери, благоустрій міста, соціальна нерівність, технічний прогрес і незадовільна робота влади. Карикатури були реакцією на динамічні процеси, які протікали в модерному місті й резонували з актуальними дискусійними проблемами. Насміхаючись та іронізуючи з київського життя, карикатури виопуклювали одні сторони й замовчували інші, і таким чином створювали специфічний набір образів цього життя, формуючи уявлення про міський простір. Залишаючись частиною певного контексту, карикатури набували додаткових значень, зокрема коли завуальовано критикували владу та транслювали риторику суспільної меланхолії.

⁷⁸ Киевская мысль. Приложение. — К., 1910. — № 30. — С. 242.

ЖІНОЧЕ СТУДЕНТСТВО В КИЄВІ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СТОРИНКИ СОЦІАЛЬНОЇ ТОПОГРАФІЇ

Катерина Кобченко

У середині — останній чверті ХІХ ст. система гендерних відносин у Російській імперії, як і в Європі загалом, зазнала змін, які стосувалися насамперед жіночих професійних ролей. Помітною ця нова гендерна топографія¹ була передусім в університетських містах, зокрема й у Києві, адже шлях жінок до нових соціальних ролей починався зі здобуття освіти — вищої та, послуговуючись сучасною термінологією, середньо-спеціальною або професійною. Уже в останній чверті ХІХ ст. з'являється когорта жінок, які навчалися та працювали. Особливо інтенсивно форми й характер присутності жіноцтва в міському середовищі змінювалися в Російській імперії в останній чверті ХІХ — на початку ХХ ст., в результаті чого чимало жінок ставали самостійними учасницями міського повсякдення та його громадських практик.

«Освітній похід» жіноцтва став, таким чином, першою формою жіночого руху загалом, охопивши країни Європи та США, де в середині ХІХ ст. склалася система класичної університетської освіти. Питання вищої освіти для жінок, хоча й не безхмарно, в більшості європейських країн поступово вирішували, насамперед відкриваючи для жінок університетські аудиторії. Однією з перших і найліберальніших із цього погляду країн була Швейцарія, котра вже в 1860-х рр. дозволила жінкам, зокрема й іноземкам, слухати університетські лекції повноправними студентками. До кінця ХІХ ст. цей приклад наслідувала більшість європейських країн; останньою таким крок зробила Пруссія, яка в результаті реформи жіночої школи лише

¹ Визначення «гендерна топографія» (за аналогією із соціальною топографією) використано на позначення гендерної структури суспільства – на прикладі студентської молоді.

1908 р. відкрила жінкам не тільки шлях до вищої освіти, але й можливість для подальшої наукової праці. Такі зміни були можливими завдяки об'єктивним процесам соціально-економічного розвитку, внаслідок яких жіночі ресурси використовували в різних сферах життя, а також завдяки становленню громадянських і політичних свобод, зокрема у формі парламентаризму. Дискусії про права людини та громадянина невідворотно ставили на порядок денний і питання прав жінок.

Розв'язання проблеми жіночої освіти й жіночого руху загалом у Російській імперії мало свої особливості. Якщо в більшості європейських країн питання вищої жіночої освіти вирішували за принципом спільного навчання в університетах, у Росії для цього було створено окремі приватні вищі школи для жінок — Вищі жіночі курси. Саме їхнє створення розглядали як тимчасову поступку на тлі загалом несприятливої урядової політики в питанні жіночої освіти. Але й за таких умов жінки Російської імперії виявили особливу активність в освітньому русі: не маючи тривалий час можливості навчатися на батьківщині, вони становили помітну, інколи найчисленнішу, групу серед жіночого студентства в Європі. Це явище мало комплексні причини. Сам собою інтерес до нових знань був ознакою пореформеної доби 1860–1870 рр.: окрилені соціальними перетвореннями, молоді люди прагнули бути корисними членами суспільства. До романтичних намірів додавалася й цілком прагматична потреба різночинських верств і дворянства, бідніша частина якого після скасування кріпацтва втратила можливість існувати з чужої рабської праці, самостійно працювати й заробляти. Тогочасний бурхливий розвиток природничих і медичних знань підсилював інтерес молоді до цих наукових царин: нові відкриття, здавалося, незабаром мали дозволити людині перетворити світ і себе саму, що надихало та приваблювало молодь.

Іншою особливістю Російської імперії, котра, на відміну від більшості європейських країн, до 1905 р. лишалася абсолютною монархією без можливості громадської й політичної діяльності для підданих обох статей, було те, що змагання за право на освіту залишалось практично єдиною легальною формою жіночого руху. Для молодих жінок і дівчат, які, подібно до їхніх ровесників-чоловіків, захоплювалися ідеями

суспільного служіння, фактично існував вибір між нелегальною політичною активністю, котра полягала в участі у таємних організаціях і гуртках та в «ходінні в народ» — аж до терористичної боротьби (її жіночими «символами» стали насамперед постаті Віри Засулич і Софії Перовської) — та цілком легальним змаганням за здобуття освіти. Щоправда, для невеликої частки жінок обидва шляхи перетиналися, а в ув'язненні державного керівництва вони були практично тотожними: жіноча освіта ввижалася йому шляхом у політику й революцію. Це було однією з основних причин консервативної політики в питанні жіночої вищої освіти.

Суспільне ставлення до таких «нових жінок» змінювалося поступово, й ці зміни супроводжували активні дискусії в пресі про роль жінки в суспільстві загалом. Оскільки жінки, що навчалися, були новим явищем у пореформеному соціумі Російської імперії, їм ще належало відборонити своє право на нові суспільні ролі, на які вони претендували і яких прагнули.

У статті буде зроблено загальний огляд складу жіночого студентства в Києві кінця XIX — початку XX ст., окреслено характер його присутності в міському середовищі та його суспільне сприйняття.

Завдяки тому, що в першій третині — в середині XIX ст. відкрилася низка навчальних закладів (спершу станових інститутів шляхетних дівчат, пізніше — гімназій для представниць міських верств, а також училищ для дівчат духовного стану, тобто священицьких дочок), дівчата отримали доступ до шкільної середньої освіти, котра прийшла на зміну домашньому вихованню. І хоча програми більшості навчальних закладів наголос ставили на гуманітарних науках, а обсяг викладання природничих і точних наук у жіночих гімназіях Російської імперії так ніколи й не дорівнявся змістові програм чоловічих гімназій, можливість отримати освіту була важливим чинником у соціалізації дівчат, відкриваючи для них водночас професійні перспективи. Ці перспективи отримали своє офіційне визнання насамперед тоді, коли в жіночих гімназіях Міністерства народної освіти було введено 8-й педагогічний клас, закінчення якого давало випускницям право викладати в чотирьох початкових класах жіночих гімназій і бути наставницями в початкових училищах; ці права було законодавчо закріплено в 1876 р. Отже, влада формально

визнала за жінками право викладати в початковій жіночій школі. Відносно спокійно цю нову соціальну роль жіноцтва сприйняло й суспільство, вочевидь, тому, що вона була близькою до тих функцій, котрі інтелігентні жінки виконували в родині, виховуючи власних дітей.

Іншою формою жіночої професійної діяльності, санкціонованою владою й суспільством, було здобуття фаху освічених акушерок, які теж фактично продовжували традиційну для жіноцтва працю повитух. Із середини XIX ст. в різних, насамперед губернських, містах Російської імперії стали відкриватися школи повивального мистецтва, що мали за мету готувати «вчених акушерок», які були б навчені згідно з вимогами тогочасної медицини та мали б займатися передусім приватною практикою, щоби поступово замінити сільських повитух, чії методи лікарі таврували як застарілі та сповнені забобонів. У Києві такий навчальний заклад у формі Інституту повивального мистецтва було відкрито при університеті св. Володимира в 1845 р. Курс навчання був дворічним, і студії учениць відбувалися цілком автономно від навчання студентів. У середньому понад 50% усіх учениць становили жінки у віці 21–31 року, ще понад чверть із них належали до вікової категорії 31–43 років. Згідно з даними за 1870-ті рр., коли кількість учениць в інституті була найбільшою, незаміжніми були понад половина з них. Це важлива риса до загального портрету жінок, які прагнули самостійно заробляти кусень хліба. Також і низький освітній ценз, котрий для майбутніх учениць було встановлено на рівні простої письменності, робив навчання доступним для різних соціальних верств. Тож понад половину всіх майбутніх акушерок становили міщанки й офіцерські дочки, майже четверту частину — дворянки, насамперед, звичайно, зі збіднілих родин. За національним складом до чверті загальної кількості учениць становили єврейки. До закриття Інституту 1883 р. в ньому навчалось загалом 2524 осіб, із яких 1280 отримали свідоцтва акушерок і право на самостійну практику².

² Детальніше див.: Кобченко К. Перша форма жіночої професійної освіти (до 165-річчя заснування Інституту повивального мистецтва при Університеті св. Володимира) // Українознавство: календар-щорічник / Упор. В. Піскун, А. Ціпка. — 2010. — С. 118–123.

Типи випускниць акушерських шкіл, які склали іспити на звання «повивальної бабки», 1890-ті рр. (з лівого боку направо: Олександра Дзярковська, Малка Фельдман, Ольга Соколова) (Джерело: Державний архів міста Києва. – Ф. 16, оп. 465, спр. 5520, Протоколи випробувань на звання повивальної бабки, арк. 17, 47. Там само, спр. 5381, Протоколи випробувань на звання повивальної бабки, арк. 7. Опубліковано вперше.)

Таким чином, навчатися на акушерок багатьох жінок, вочевидь, спонукала потреба самостійно заробляти, не маючи достатньої попередньої освіти. Адже, зважаючи на тогочасну популярність медичних знань, жінки, що мали можливість учитися й добру попередню освіту, прагнули пройти вищий курс медичних наук у закордонних університетах³. Надалі, коли на початку XX ст. було відкрито низку земських і приватних фельдшерсько-акушерських шкіл, контингент їхніх учениць дещо змінився: сюди вступали також ті, хто не могли потрапити на навчання до вищих жіночих медичних шкіл або розглядали навчання на акушерок як сходинок на шляху до вищого курсу медицини. Оскільки для єврей-

³ Єдиним закладом на теренах Російської імперії в останній чверті XIX ст., який пропонував жінкам системну медичну освіту, були Жіночі медичні курси в Петербурзі, котрі працювали з 1872 до 1887 рр. Проте їхня навчальна програма була обмеженою як порівняти з університетською. Але й навіть коли 1897 р. в Петербурзі відкрився перший у Російській імперії Жіночий медичний інститут, а на початку XX ст. з'явилася низка вищих медичних шкіл для жінок в інших містах, вони не могли задовольнити освітні потреби всіх охочих вивчати медицину.

ських жінок, які масово шукали можливості здобути професію медика, діяли жорсткі відсоткові норми зарахування в державних чи земських навчальних закладах, таких як Київська земська фельдшерсько-акушерська школа при Кирилівській лікарні, саме єврейки становили основний контингент учениць на приватних фельдшерсько-акушерських курсах, що діяли на початку ХХ ст., насамперед таких як Самаритські курси або школа доктора Нейштубе. Саме це, вочевидь, підкреслив знаний тогочасний київський карикатурист В. Кадулін (Наядін), зобразивши у своїй галереї курсисток майбутню акушерку.

В. Кадулін (Наядін). Акушерка
(Із серії «Типи курсисток», 1910-ті рр.)
(Джерело: Інтернет-ресурс «История пропаганды» / Режим доступу:
<http://propagandahistory.ru/1385/Типу-dorevoluytsionnykh--studentov-i-kursistok-na-otkrytkakh--V-F--Kadulina/>, відвідано 19.09.2016.)

Якщо середню та професійну жіночу освіту, як було зазначено вище, влада й суспільство сприймали відносно спокійно, інакше виглядала справа з вищою освітою. Її початки у формі Вищих жіночих курсів (ВЖК) було закладено в Російській імперії в 1860–70-х рр. Ці курси були приватними навчальними закладами — таким чином влада дистанціювалася від потреби їх фінансово підтримувати, розглядаючи дозвіл на їхнє відкриття як вимушений захід, що мав знеохотити жінок навчатися в закордонних університетах.

Не лише владна політика була несприятливою для жінок, які прагнули вчитися; міські обивателі також сприйняли курсисток неоднозначно. Та якщо спершу слухачки ВЖК були новими персонажами міського

повсякдення й тому викликали контroversійне ставлення суспільства, вже в 1910-ті рр., коли подібних закладів вищої жіночої освіти стало набагато більше, так що ВЖК з'явилися в більшості університетських міст, міцно закріпившись в освітній системі Російської імперії, жіноче студентство перетворилося на значну групу студентської молоді, спільномірну за своєю чисельністю зі студентами-чоловіками.

Коли 1878 р. відкрилися Вищі жіночі курси в Києві, тут також з'явилися перші жінки-студентки. Місцева публіка й особливо влада з острахом спостерігали за напливом молодих і навіть зовсім юних жінок, які бажали вступити на курси: офіційні джерела налічували від 400 до 500 таких осіб⁴. Із них відповіли умовам вступу й були зараховані 324 жінки, що становило абсолютний максимум, який могла дозволити собі адміністрація курсів, враховуючи кількість місць в аудиторіях, включно з додатковими. Проте наприкінці року число слухачок скоротилося майже вдвічі. Причинами цього були складність навчання, труднощі життя в Києві (до половини курсисток традиційно становили не-киянки) та несправджені надії на відкриття медичного відділення курсів, на що сподівалася частина курсисток, вступаючи на фізико-математичне відділення. Упродовж кількох наступних років, коли ще залишалися надії, що випускницям буде надано спеціальні професійні права, київські ВЖК щороку набирали понад сотню слухачок. Найбільшою кількістю київських курсисток була попередня першого випуску, котрий пройшов чотирирічний навчальний курс у 1880–1882 рр., сягнувши понад 400 осіб. Проте 1886 р. через незначну кількість слухачок, а також через те, що курси так і не отримали жодних спеціальних прав, було закрито фізико-математичне відділення, і кількість курсисток неухильно зменшувалася, так що останній випуск 1889 р. відтоді єдиного історико-філологічного відділення становив лише 29 осіб⁵. Тож, згідно з офіційними даними, упродовж 1878–1889 рр. на Київських ВЖК загалом встигло повчитися 1097 осіб, але повний курс навчання з них пройшли тільки 360 жінок, тобто лише близько третини з них⁶. Головною причиною цього явища

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442, оп. 828, спр. 146, арк. 16 зв. Див. також: Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С. 39.

⁵ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»... – С. 62, 65, 46.

⁶ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»... – С. 62, 65, 46.

була невизначеність статусу курсів і відсутність у випускниць спеціальних професійно-педагогічних прав, які мали випускниці гімназій.

Проте й ця відносно невелика когорта жінок-піонерок вищої освіти, вкупі зі слухачками з трьох інших міст, де в 1870-х рр. були відкриті ВЖК⁷, відіграла важливу роль у зміні суспільного ставлення до жіночого студентства — в сенсі визнання за ним права на навчання, впевнено закріпивши за курсистками місце в середовищі студентської молоді. Загальне уявлення про те, якими були ці жінки, можна скласти насамперед зі статистичних даних. Вони свідчать, що соціальний склад курсисток був загалом демократичнішим як порівняти зі студентами університету св. Володимира: тут було менше дворянок, які не перевищували 15% курсисток, тимчасом як решту становили представниці різночинських верств, дочки духівництва й міщан (до кожної з двох останніх категорій належало близько чверті всіх слухачок).

Малу кількість дворянок серед слухачок Вищих жіночих курсів можна пояснити, на нашу думку, насамперед консервативнішими поглядами на роль жінки серед суспільних еліт, так що багатьом дворянським дочкам доводилося обмежуватися навчанням в інститутах шляхетних дівчат або й домашнім навчанням. Тож на курсах вчилися переважно колишні гімназистки — вони становили до 60% усіх курсисток. Демократичніший склад жіночого студентства проти чоловічого підтверджують також інші джерела: наприклад, за даними тогочасної преси, «*бедный элемент среди учащихса женщин намного больше, чем среди учащихса мужчин*»⁸.

У роки, коли чисельність курсисток була найбільшою, їхній основний контингент складався з православних (понад три чверті), тимчасом як юдейок було в середньому близько 16%, а решту становили католички, лютеранки та представниці інших конфесій. Великим був і віковий діапазон слухачок Київських ВЖК: він коливався від 16 до 39 років, проте більшість курсисток мала понад 20 років⁹. Заміжніми серед них була лише невелика група (за даними на 1880/1881 акаде-

⁷ Санкт-Петербурга, Москви та Казані.

⁸ Ф-рг М. «На одних высших женских курсах...» // Киевский листок. – К., 1879. – 3 ноября. – № 87. – С. 2.

⁹ Отчет о состоянии Киевских высших женских курсов за 1878–82 уч. гг. // Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (18878–1882). – К., 1884. – С. 18.

мічний рік — 19 з 357 осіб, які навчалися на трьох курсах КВЖК)¹⁰. Це свідчить про те, що вищу освіту жінки отримували насамперед задля самостійної праці та заробітку. Тож переважна більшість із них стала вчителювати, а деякі навіть очолили чи заснували жіночі гімназії або училища, як, наприклад, Олександра Дучинська й Людмила Володкевич у Києві або Стефанида Славутинська — в Кам'янці-Подільському.

Попри те, що на курсах залишалися вчитися найбільш старанні й успішні слухачки, а відгуки викладачів про результати їхньої праці були загалом схвальними, ставлення київських обивателів до нових учасниць міського життя було, як ми вже згадували, суперечливим. На відміну від імперських столиць, київське середовище відзначалося більшим консерватизмом, ба навіть провінційністю, а отже, із підвищеною пильністю й чутливістю ставилося до всього, що загрожувало змінити усталений порядок. Тож поряд із доброзичливцями, котрі співчували новому навчальному закладові та його студенткам і надавали їм фінансову допомогу, було й чимало противників жіночої освіти, які прагнули закриття ВЖК та поширювали негативні чутки про жінок, що там навчалися, — здебільшого неправдиві. Приміром, нерідко всіх курсисток апріорі записували в «нігілістки» (цим терміном часто послуговувалися досить довільно, позначаючи ним і жінку з «неблагонадійними» політичними поглядами, і просто емансиповану особу, котра відзначалася вільним поведженням).

Тож не дивно, що чимало противників діяльності Вищих жіночих курсів у Києві заздалегідь накладали на київських курсисток опис «нової жінки», який зробив професор цивільного права Петро Цитович. Цей образ, досить відомий свого часу, нині є майже хрестоматійним прикладом упередженого ставлення до емансипованих жінок: «*Полюбуйтесь же на нее: мужская шляпа, мужской плащ, грязные юбки, оборванное платье, бронзовый или зеленоватый цвет лица, подбородок вперед, в мутных глазах все: бесцельность, усталость, злоба, ненависть, запустение, какая-то глубокая ночь с отблеском болотного огня, — что это такое? По внешнему виду — какой-то гермафродит, по нутру подлинная дочь Каина. Она остригла волосы, и не напрасно: ее мать так метила своих гапок и палашек “за грех”*»¹¹. Прикметно, що й майже за 40 років після цих слів, коли жіноча вища освіта з акту «гендерної революції»

¹⁰ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»... – С. 69.

¹¹ Цитович П. Ответ на письма к ученым людям. – Одесса, 1878. – С. 26.

перетворилася на внормований компонент освітнього процесу, схожий карикатурний образ «нової жінки» знову з'явився в зображенні карикатуриста В. Кадуліна. Щоправда, цього разу його було конкретизовано: це «суфражистка» — тобто уособлює вона не всіх курсисток, а лише тих із них, які активно цікавилися питаннями жіночого рівноправ'я; відповідно до поширених стереотипних уявлень, такі жінки неодмінно демонстрували презирство до зовнішніх ознак жіночності.

В. Кадулін (Наядін). Російська суфражистка
(Із серії «Типи курсисток», 1910-ті рр.)

(Джерело: Інтернет-ресурс «История пропаганды» / Режим доступу: <http://propagandahistory.ru/1385/Tipy-dorevolucionnykh--studentov-i-kursistok-na-otkrytkakh--V-F--Kadulina/>, відвідано 19.09.2016.)

Проте, звичайно, курсистки далеко не завжди були прибічницями радикальних політичних чи соціальних ідей. Загалом вони становили гетерогенну групу, де переважали ті, котрі прагнули серйозної наукової праці. Соціальне становище багатьох курсисток, їхній свідомий вибір трудового життя й демократичнішого побуту справді зумовлювали те, що їхній зовнішній вигляд і вбрання вирізнялися простотою й функціональністю. Якщо йдеться про XIX ст., це, як правило, була скромна сукня темних кольорів. На початку XX ст. її переважно замінили блузка, найчастіше світлих тонів, і темна спідниця — таким було найпоширеніше тоді вбрання жінок, які вчилися та працювали¹². Еволюції жіночого одягу, який ставав зручнішим і практичнішим, сприяли зміни як у жіночих соціальних ролях, так і в характері міського життя загалом.

¹² Кобченко К. Одяг «нових жінок»: вбрання курсисток у другій половині XIX — на початку XX століть // Український *modus vestiendi* — спосіб зодягання / За ред. М. І. Обушного. — К., 2008. — С. 190–205.

Навчання слухачок Київських вищих жіночих курсів, 1913 р.
(Джерело: Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в г. Киеве. — К., 1913.)

Серед небагатьох спогадів про київських курсисток 1880-х рр. — портрет Олени Доброграєвої, який залишила її подруга Марія Беренштам-Кістяківська. О. Доброграєва була непересічною особою — ініціаторкою створення українського гуртка курсисток і сумлінною студенткою, орієнтованою на наукову працю: «Середню освіту здобула Доброграєва в інституті “благородных девиц”, дуже добре знала європейські мови і мала, здається, зробитися звичайною великопанською баршинею. Та бажання вчитися далі призвело її до Києва на курси, де вона швидко визначилася своїм хистом до наукової роботи. <...> Струнка та гарна, чорнява з смуглявим обличчям, темними очима та трохи кучерявим волоссям народженки півдня, Доброграєва зовсім не дбала за красу й ніколи не прикрашалась; ходила завжди гладенько зачісана, в убранні старечого крою; жила вона справді таки аскетично, ніколи не пильнувала ні своєї догоди, ні здоров'я, повсякчас уся зайнята громадськими справами. <...> Мене вона причаровувала до себе не тільки своїм гарним виглядом та по чернечому суворим

образом, а й тим внутрішнім огнем, що почувався в ній»¹³. Образ Олени Доброграєвої є якщо не типовим, то досить характерним для піонерок жіночої освіти, котрі вбачали в навчанні засіб досягти своєї життєвої мети — служіння суспільству.

Але саме такі дівчата викликали прискіпливу увагу публіки. Те, що вважали прийнятним і природним для студентів-чоловіків, у випадку жінок розглядали особливо уважно та критично. Уряд насамперед убачав зв'язок між навчанням і політикою, якою неодмінно мали б захопитися жінки; представників громадськості в особі деяких публіцистів і навіть науковців чи просто обивателів турбував уявний зв'язок між освітою та падінням моралі, яке буцімто мало супроводжувати потяг жінок до знань. Отже, молоді жінки, котрі прагнули вчитися, мали водночас долати суспільні стереотипи й упередження, доводячи справжність своїх намірів здобувати наукові знання та свою спроможність до цього.

Ситуація почала змінюватися лише на початку ХХ ст., коли вища освіта жінок у Російській імперії та Європі вже пройшла певний успішний шлях, поповнившись гучними іменами, включно з першими жінками, що стали докторами наук європейських університетів. Цьому розвитку сприяла потреба держави в нових фахових кадрах саме в тих сферах, де жінки за попередні десятиліття виявили себе найуспішніше, насамперед у педагогіці й медицині. Тож мережа вищих навчальних закладів для жінок поступово розширювалася, базуючись на тих самих принципах роздільного навчання — окремої приватної вищої жіночої школи у вигляді ВЖК. На початку ХХ ст. було відкрито низку вищих жіночих курсів у більшості університетських міст, зокрема в Харкові й Одесі. У 1906 р. відновили роботу ВЖК в Києві, при яких із 1907 р. стало діяти Медичне відділення (з 1916 р. — Жіночий медичний інститут), 1905 р. запрацювали Вищі вечірні жіночі курси Аделаїди Жекуліної (з історико-філологічним і педагогічним відділеннями). Жінок приймали на навчання також до Київського комерційного інституту. Було засновано Фребелівський інститут для підготовки жінок-виховательок і педагогів мо-

¹³ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років // За сто літ. Матеріали з громадського та літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. — Харків, К., 1928. — Т. 29, Кн. 3. — С. 207–208. Орфографія оригінальна.

лодшої школи. Діяла також низка спеціальних навчальних закладів, зокрема шкіл і курсів.

Тож великі групи жінок, яких у тодішній традиції називали фемінітами за місцем їхнього навчання чи обраною спеціальністю: курсистки, математички, медички, фребелічки тощо — стали помітними учасницями як студентського життя, так і міського повсякдення загалом. А успіхи жіночої освіти кількох попередніх десятиліть згладили гостроту суспільного сприйняття жінок, які навчалися чи працювали. За чисельністю київське жіноче студентство наблизилося до кількості студентів-чоловіків: у 1912/1913 навчальному році число курсисток чотирьох факультетів Київських ВЖК, включно з медичним відділенням, котре діяло як окремий заклад, досягло майже 5 тисяч осіб, що практично дорівнювало кількості студентів Університету св. Володимира¹⁴. Ця рівнозначність жіночого й чоловічого студентства в 1910-х рр. не залишилася поза увагою суспільства й виявилася, приміром, у паралельних циклах карикатур роботи В. Кадуліна, присвячених як студентам, так і курсисткам.

В. Кадулін (Наядін). Медичка та Медик
(Із серій «Типи курсисток» і «Типи студентів», 1910-ті рр.)

(Джерело: Інтернет-ресурс «История пропаганды» / Режим доступу: <http://propagandahistory.ru/1385/Tipy-dorevoluytsionnykh--studentov-i-kursistok-na-otkrytkakh--V-F--Kadulina/>, відвідано 10.09.2016.)

При цьому, звичайно, були свої особливості в тому, як жінки й чоловіки обирали спеціальності, що було насамперед пов'язано з перспекти-

¹⁴ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»... — С. 135.

вами їхньої майбутньої праці. Якщо в університеті найбільше студентів віддавало перевагу юридичному факультету, а на історико-філологічному слухачів було істотно менше, то на Київських ВЖК картина була протилежною: чисельність слухачок історико-філологічного відділення традиційно в кілька разів перевищувала відповідну кількість студентів цього факультету в Університеті св. Володимира. Приміром, на початку 1912/1913 навчального року з 3 142 слухачок Київських курсів (без Медичного відділення) на історико-філологічному відділенні навчалось майже 53%, а на юридичному — лише 11%. Натомість станом на 1 січня 1912 р. серед 4 931 студентів університету на його історико-філологічному факультеті вчилось трохи більше 7%, а на юридичному — майже 45% від їхньої загальної кількості¹⁵. Причиною такої диспропорції було те, що жінки обирали спеціальність, переважно готуючись до педагогічної праці. Водночас, оскільки закон не дозволяв жінкам мати самостійну юридичну практику, можливості працевлаштуватися в цій сфері для них фактично зводилися до незначних посад і допоміжних функцій секретарок або канцелярських службовиць.

За віровизнанням серед слухачок Київських ВЖК переважали православні, становлячи до 70% усіх курсисток; другою за чисельністю була група дівчат юдейської віри — близько 25% слухачок (як приватний навчальний заклад ВЖК самі встановлювали менш жорсткі відсоткові норми для зарахування євреїв, ніж у державній вищій школі). Завдяки цьому єврейки певний час становили більше половини всіх слухачок-медичок. За соціальним станом, як і раніше, домінували дочки міщан, чиновників і священників, даючи разом близько 60% курсисток, тимчасом як дворянок було лише 8%¹⁶.

Основною категорією курсисток Київських ВЖК були вчорашні гімназистки, хоча серед них траплялися й дещо старші жінки, які мусили певний час очікувати відновлення роботи курсів, проте вони були в меншості. Натомість Вищі вечірні жіночі курси А. Жекуліної були орієнтовані переважно на жінок-працівниць, тож їхній контингент дещо відрізнявся. Майбутня історикня Наталія Полонська-Василенко, котра розпочала навчання на курсах А. Жекуліної, але пізніше вступила на Київські ВЖК, писала про це так: *«Між курсистками Вищих жіночих курсів та Жекулінськими була велика різниця. У Жекуліної*

¹⁵ Там само. – С. 136.

¹⁶ Кобченко К. «Жіночий університет святої Ольги»... – С. 137–138.

здебільшого курсистки були вже не тільки дорослі, а навіть середнього віку. Тут [на КВЖК. — К. К.] переважала зелена молодь, яка своєю поведінкою часто перетворювала курси на ІХ клас гімназії... і я одружена 23-річна жінка почувала себе серед них старою»¹⁷.

Мотивацією для здобуття вищої освіти для багатьох жінок того часу слугувала насамперед необхідність мати професію, щоб самостійно заробляти. Проте не менш важливу роль відігравав інтерес до знань, прагнення розвиватися, які ставали потребою часу. Оскільки питання професійної наукової праці було для жінок справою новою, позбавленою реальних кар'єрних гарантій, не дивно, що лише окремі жінки одразу ставили це собі за мету. Для декого це прагнення приходило вже під час занять, із першими успіхами в навчанні й зі зміцненням віри у власні сили та здібності — саме так воно поступово визріло в київської курсистки Наталії Полонської¹⁸.

Початковим імпульсом для багатьох перших курсисток, які вчилися на світанку вищої жіночої освіти, ставали не просто цікавість до знань і навчання, але і своєрідний «дух епохи», яка відзначалася бурхливим накопиченням знань про навколишній світ і вірою, що його можна перетворити на краще. Або, як це означила Віра Фігнер, котра отримала медичну освіту у Швейцарії в 1870-х рр., — «настрій» («настроение»): *«Не мысль о долге народу, не рефлектирующая совесть кающегося дворянина побуждали меня учиться, чтоб сделаться врачом в деревне. Все подобные идеи явились позднейшим наслоением под влиянием литературы. Главным же двигателем было настроение. Избыток жизненных сил, не осознанных, но пронизывавших все существо, волновал меня, и радостное ощущение свободы после четырех стен закрытого учебного заведения рвалось наружу. Вот это-то преизбыточно-радостное настроение первого вступления в жизнь было истинным источником моих альтруистических стремлений. Повышенный душевный тон требовал деятельности, и жизнь без проявления своей личности вовне была немислима»¹⁹.* Надихав її, як і багатьох інших дівчат, і досвід першої жінки, що здобула ступінь доктора медицини — Надії Суислової, чие ім'я стало своєрідним ідеалом «освітнього походу» жінок Російської імперії.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 206.

¹⁸ Там само. – С. 230

¹⁹ Фигнер В. Запечатленный труд. Воспоминания в двух томах. – М., 1964. – Т. 1. – С. 99.

До цих основних мотивацій додавалися також певні особисті міркування, як, наприклад, прагнення відповідати за рівнем розвитку майбутньому чоловікові, про що свідчили деякі курсистки, усвідомлюючи важливість спільних інтересів для стабільних і гармонійних стосунків. Приміром, киянка, слухачка петербурзьких (Бестужевських) ВЖК Ольга Дзегановська писала в 1903 р. своєму обранцеві в Київ (де на той час Вищих жіночих курсів не було): «Ты спрашиваешь, какая цель была у меня при поступлении на курсы, да ведь я тебе говорила, и ты должен знать. Никакой особенной, а только я хотела развиться, обогатить свою голову знаниями, а то я чувствую, что очень, очень мало знаю, иногда просто кажется, что нахожусь в лесу. Ведь гимназия дала мне слишком мало знаний, а что в будущем, какой могу быть твоей подругой жизни, когда ты уйдешь от меня в умственном отношении далеко, далеко. Какие между нами тогда могут быть отношения? Во всяком случае, полного счастья быть не может, мы будем чужими друг другу, будет одна только супружеская связь по обязанности. Пройдут годы наслаждения и упоения любовью, а затем и почувствуется наша умственная разница. Вот что меня побудило поступить на курсы, положим у меня еще раньше было желание поступить сюда, но не было определенной цели, которая так подбодряет человека, делает его более энергичным и стойким в своих намерениях [підкреслення мое. — К. К.]»²⁰.

Тож не дивно, що однією з моделей поведінки освічених жінок останньої чверті XIX ст. — початку XX ст. ставала роль помічниці чоловіка в його наукових розвідках. Прикладами цього є біографії професорських дружин Анни Іконнікової та Марії Лучицької. Обидві вони були випускницями Інституту шляхетних дівчат у Києві, а А. Іконнікова — також Київських ВЖК, які вона закінчила у складі першого випуску 1882 р. Вони обидві, щоправда, значно перевищили ролі секретарок і редакторок при своїх чоловіках-науковцях, виявивши себе самостійними дослідницями, письменницями, перекладачками та творчими особистостями²¹.

²⁰ Величко В. Почтовый роман на фоне эпохи // Киевский альбом. Исторический альманах. — 2004, Вып. 3. — С. 93.

²¹ Див. Кобченко К. Спогади дружин університетських професорів як джерело історії інтелектуального середовища Києва середини XIX — початку XX ст. (за мемуарами А. Іконнікової та М. Лучицької) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — 2009, Т. 19. Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». — Кн. II, ч. I. — С. 119–129.

Добре розуміючи важливість не лише душевної, але й інтелектуальної близькості з дружинами, деякі чоловіки-науковці знаходили майбутніх супутниць життя серед своїх учениць — курсисток Київських ВЖК. Українська наука того часу знає приклади таких творчих союзів: такими були стосунки Володимира Антоновича й Катерини Мельник-Антонович, а пізніше — Володимира Перетца та Варвари Адріанової-Перетц. В обох випадках талановиті молоді дослідниці самі стали професійними науковицями.

Учасники семінарія російської філології професора В. М. Перетца, Київ, бл. 1907 р.

(Джерело: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 141, спр. 66, Фото. Учасники семінарія російської філології В. М. Перетца [1907?].)

І якщо в останній чверті XIX ст. шлюб із «ною жінкою» був, серед іншого, виявом певної громадянської позиції, своєрідною декларацією підтримки жіночої освіти, то вже на початку XX ст. жіноче студентство перетворилося на об'єкт матримоніальних намірів із боку чоловіків, оскільки спілкування курсисток і студентів стало повсякденною практикою в молодіжному середовищі.

Про це свідчить, зокрема, зразок міського фольклору — жартівлива студентська пісенька початку ХХ ст. «Не женитесь на курсистках», яка стала відомою завдяки повісті Г. Белих і Л. Пантелеева «Республика ШКИД» (1926 р.) та особливо її екранізації 1966 р.

*Не женитесь на курсистках,
Они толсты, как сосиски,
Коль женитесь Вы хотите,
Лучше женку подыщите.
Эх, ма, труля-ля,
Лучше женку подыщите!*

*Поищи жену в медичках,
Они тоненьки, как спички,
Но зато резвы, как птички,
Все женитесь на медичках.
Эх, ма, труля-ля,
Все женитесь на медичках...*

Невідомо, чим були зумовлені специфічні смаки та висновки автора цих куплетів: лише римою чи й особистими уявленнями про жіночу привабливість — але фактом є те, що курсистки-медички були одними з найбільш мотивованих, старанних та успішних серед усіх категорій жіночого студентства, особливо зважаючи на складність умов вступу й величезний конкурс. Це добре ілюструє приклад Медичного відділення Київських ВЖК: у 1907 р., під час першого набору на Медичне відділення Київських вищих жіночих курсів, було подано понад тисячу заяв про вступ, проте зараховано сукупно на 1 та 2 курси, зі значним перевищенням планового комплекту слухачок, було лише близько половини з них. Завдяки жорсткій конкуренції та добору при вступі на навчання зараховували найкращих, тож не дивно, що під час іспитів курсистки-медички традиційно виявляли *«гораздо большую успешность... нежели студенты Медицинского факультета университета»*²².

Становлення системи вищої жіночої освіти в Російській імперії відбувалося починаючи з останньої чверті ХІХ ст. й до більшовицького

перевороту, внаслідок якого було впроваджено радикально відмінні принципи гендерної та освітньої політики. Тож за відносно короткий, трохи більше ніж півстолітній, період відбулися важливі зміни гендерного порядку, й жінки, що навчалися, були основними фігурантками цих змін, як це було проілюстровано на прикладі Києва. Рух жінок за вищу освіту був першою — і легальною — формою їхньої боротьби за права. Зміни в суспільному житті, спричинені появою таких «нових жінок», були значними, і для багатьох — несподіваними чи навіть небажаними. Вони викликали суспільні дискусії на різних рівнях, зміст яких стосувався не в останню чергу політичних чи морально-етичних аспектів участі жінок в освітньому процесі і які навіть містили спроби науково довести здатність чи нездатність жінок опанувати вищий курс наук. Тож жінки, котрі наважувалися вступити до нової для себе навчальної сфери й боронити своє право на неї, перебували під пильною увагою й певним психологічним тиском, який їм доводилося долати. Наскільки добре їм це вдалося та якими вочевидь незворотними були процеси цієї гендерної «освітньої революції», свідчить, зокрема, те, що вже в 1910-х рр. Київ став одним із важливих центрів університетської освіти жінок.

²² Кобченко К. Початки вищої медичної освіти українського жіноцтва (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Українознавчий альманах. – 2011, Вип. 5. – С. 131.

ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ЗІБРАННЯ В КИЄВІ 1912 РОКУ ЯК ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ АБСОЛЮТИЗМУ

Ольга Мартинюк

*«Довольно того, что мы слышим в Гос. Думе, а допустить еще в провинции порицание правительства — недопустимо. К этому нужно прибавить, что правые хотели сделать скандал и вызвать даже еврейский погром. Лучше же мне предупредить события, чем прекращать беспорядки, которые, конечно, имели бы весьма при-
скорбные последствия, да, вообще, я считаю невозможным допустить ту болтовню, за которую жандармы сажают за решетку»¹,* — так пояснив у листі своїй дружині київський генерал-губернатор Трепов рішення не допустити публічні зібрання конституційних демократів у 1912 р. У розпалі справи Бейліса та виборів до Державної думи цей крок коштував посадовцю чималої відваги, оскільки спричинив хвилю обурення у пресі й загальноімперський скандал. Свобода мирних зібрань була одним із наріжних каменів соціальної модернізації в українських губерніях на початку ХХ ст., але разом нові практики публічних зібрань стали простором політичного конфлікту між політичними групами у спектрі від лівих соціал-демократичних і соціал-революційних, котрі вимагали кардинально розв'язати проблему земельного голоду, конституційних демократів із вимогами рівності для всіх етнічних і соціальних верств, російських націоналістів, які відкидали ідею рівних прав для всіх етносів, але при цьому прийняли пореволюційний правовий порядок, і, врешті, крайньоправих монархістів, котрі стояли за необмежений самодержавний устрій і панування російського народу в імперії. Ця стаття є спробою

¹ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 102, оп. 256, спр. 576, док. 2019, Выписка из письма Ф. Ф. Трепова, Киев от 17 сентября 1912 к графине А. Ф. Нирод, на ст. Кмитово, м. Левково; Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: публикация документов // Ab Imperio. — 2013, № 3. — С. 277–313.

простежити правові аспекти й реальні практики свободи мирних публічних зібрань у Києві як ілюстрацію динаміки громадянських процесів пізньоімперської доби, передовсім на прикладі скандальних електоральних зібрань 1912 р.

Право скликати публічні політичні зібрання без попереднього дозволу місцевої адміністрації в Російській імперії було вперше задекларовано у відповідь на революційні практики 1905 р., які фактично знівеливали контроль владних структур над самоорганізацією й масовою комунікацією населення. Перед тим організувати товариства та проводити зібрання без дозволу було заборонено, однак за дозволом уряду успішно діяли благодійні й наукові товариства². У разі підозри в неблагонадійності учасників чи «політичній» діяльності відповідний дозвіл не видавали — така доля, наприклад, спіткала бердичівський клуб велосипедистів, де 18 засновників із 24-х були неправославними, до того ж одна людина мала судимість³. Тим часом, незважаючи на загрозу арештів, у десятиліття перед революцією виникали підпільні політичні партії, робітничі організації та студентські товариства, що чимраз сміливіше збиралися на «ради» (рос. «сходка»), котрі могли налічувати кількості осіб і ухвалювати рішення прямим голосуванням. Ці практики зібрань, власне, й переросли в масові багатотисячні протести 1905 р., що змусили імперську владу задекларувати свободу зібрань, громадських об'єднань, преси, совісті та виборів до Державної думи, хоч і лишивши при цьому не задоволеними вимоги щодо етнічної та класової рівності й повалення самодержавства. У Києві простором для категоризації революційних вимог були передовсім Університет св. Володимира та Політехнічний інститут, звідки починалися піші мітинги з кінцевими зупинками на Думській площі чи біля Судової управи⁴.

² Новиченко И. Западноевропейское право и российское законодательство о частных обществах // Центры и периферии европейского мироустройства / Сост. А. В. Доронин. — Москва, 2014. — С. 309–310.

³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 442, оп. 627, спр. 232, Дело об учреждении Бердичевского общества велосипедистов, 1897–1905, арк. 1–16.

⁴ Більше про революційні зібрання саме в Києві див.: Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. — Ithaca and London, 2013. — Р. 150–169; 1905 рік у Києві та на Київщині: 36. ст. та спогадів / За ред. В. Манілова, Г. Маренка. — Харків, 1926. — 404 с.

1а. Джерело: ЦДКФФА ім. Пшеничного 1-25-18-0-053983

Масові протести у Києві в переддень запровадження свободи зібрань: перед Університетом св. Володимира і перед Міською думою.

1б. Джерело: ЦДКФФА ім. Пшеничного 1-25-18-2-029416

Закон від 6 березня 1906 р., що регулював свободу зібрань, визначав їх як заходи, організовані для необмеженої кількості людей або ж для обмеженого числа не знайомих між собою осіб. Також публічними вважалися всі зібрання в театрах, концертних і виставкових залах і спорудах; натомість проводити публічні зібрання в ресторанах, готелях і їдальнях було повністю заборонено⁵. Нечіткість формулювань у законі залишала поле для маневрів із боку адміністрації. Хоча формально дозвіл на проведення публічних зібрань не був потрібний, організатори мали повідомити про нього голову поліції або губернатора не пізніше, ніж за три дні. Адміністрація застерігала собі право не дозволити зібрання. Також губернатор або голова поліції могли призначити уповноважену особу, котра мала бути там присутньою та могла закрити засідання в низці випадків, зокрема якщо «зібрання відхилялося від предмету обговорення» чи коли «порядок був порушений бунтівними викликами й закличками до непокори владі»⁶. Законодавство щодо преси чи виборів містило подібні формулювання. Приміром, було скасовано цензуру, але залишався механізм штрафів за матеріали, що «підважували основи самодержавного ладу» чи «підбурювали до непокори владі». Це мало той важливий для розуміння громадянських процесів наслідок, що в умовах постійного ризику опозиційні політичні групи практикували нові свободи в тісному зв'язку. Якщо вдавалося провести публічне політичне зібрання, то після цього газети могли сміливо публікувати повні звіти про нього. І навпаки: якщо в газеті інформація проходила без дальших санкцій, то оратори наважувалися використовувати її у промовах. Більшість партій залишилися нелегалізованими: найзначнішими з них у Києві були соціал-демократи, конституційні демократи, сіоністи й соціал-революціонери — проте певний час їхні активіст(к)и організували й відвідували публічні зібрання. Через неписьменність більшої частини чоловічого населення й обмежену доступність преси в провінції публічні зібрання стали одним із ключових каналів масової комунікації та поширення політичних програм.

Окрім того, публічні зібрання були неодмінною складовою виборів до Державної думи та в результаті становили основну долю всіх полі-

⁵ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1909. — Собрание 3-е. — Т. 26. — № 29479. — С. 201–207.

⁶ Там само.

тичних зібрань у Києві й українських губерніях у період між революцією 1905 р. й початком Першої світової війни. Якщо адміністрація могла заборонити публічні зібрання загального характеру, то електоральні зібрання не могли не відбутися, адже саме на них висували, дебатовали й обирали депутатів до Державної думи.

Електоральні зібрання були декількох типів: 1) ті, де обирали виборців-чоловіків із правом голосу однієї з чотирьох виборчих курій (волосної, міщанської, дворянської й робітничої), котрі мали обрати свого представника (виборщика) на губернське зібрання; іноді організували цілу серію таких зібрань; 2) губернські зібрання виборщиків — вони відбувалися в губернських містах наприкінці двомісячних виборів до Державної думи, туди з'їжджалися близько 150–200 попередньо обраних представників з усіх чотирьох станів; 3) підготовчі зібрання — на них виборці й виборщики різних курій мали узгоджувати свої візії ідеальних кандидатів⁷. Одразу після революції, в 1906–1907 рр., у Києві стався справжній бум публічних зібрань. На ці два роки припали вибори до перших трьох Державних дум Російської імперії. Зібрання зазвичай організували в народних аудиторіях, театрах, у будинку купецького зібрання; разом на них могло збиратися до 700 виборців, до яких належали чоловіки вище середнього віку, що проходили встановлений майновий ценз. Хоча за законом усі могли скликати зібрання, процедура все ж таки вимагала мінімального рівня політичної обізнаності, тому більшість електоральних зібрань мала чітке партійне спрямування. Приміром, зібрання, котрі Союз досягнення рівноправності євреїв організував 1906 р., були зосереджені на питанні припинення погромів і налагодження співпраці з прогресивною частиною християнської громадськості; тимчасом зібрання партій правового порядку в той самий час і в тому самому місті агітували за те, що утвердження єврейського рівноправ'я неприпустиме та що православне населення має політично мобілізуватися для протидії високій електоральній явці єврейської людності⁸.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1910. — Собрание 3-е. — Т. 27. — № 29242. — С. 321–335.

⁸ Отдел Рукописей Российской национальной библиотеки. — Ф. 1072, Материалы по истории выборов в I Государственную Думу, собранные по поручению Председателя Совета министров графа С. Ю. Витте, графом В. А. Дмитриевым-Мамоновым, т. 4, Киевская губерния. арк. 32–186.

2а. Джерело: Лукоянов, И. Государственная Дума в России, 1906-1917 гг. СПб, 2006. с. 92

Хоча знімки публічних політичних зібрань у приміщеннях Києва відсутні, фоторепортажі Карла Булли дозволяють відтворити атмосферу подібних зібрань у Петербурзі.

2б. Джерело: Лукоянов, И. Государственная Дума в России, 1906-1917 гг. СПб, 2006. с. 229

Місцем справжнього зіткнення іншостей стали губернські електоральні зібрання, котрі об'єднували політично заангажованих представників різних станів. Відкриті ораторські дебати зазвичай вели за собою бійки, провокації як правих, так і лівих активістів, демонстративні виходи із залу засідань, відмови одних груп населення вести діалог з іншими («мужики проти професури», «мужики проти попів», «селяни проти євреїв», «польські поміщики проти селян-католиків») тощо⁹. Публіцисти смакували кожен курйоз, що виникав під час подібних зіткнень соціальних класів, наприклад, намагання ліберальної професури говорити малоросійським наріччям, щоби здобути підтримку виборщиків-селян¹⁰. Пізніше, вже під час електорального скандалу 1912 р., подібним способом висміювали кандидата від російських націоналістів Анатолія Савенка. Газетна карикатура зображала, як

«Как Савенко собирался на предвыборное собрание»

Савенко: Мало демократизма, не одеть ли рабочую свиту?

- Не лишнее будет одеть лапти.

- Ну, теперь встретят радушно.

Швейцар: Барин, барин! Забыли приказчиный передник...

Джерело: Как Савенко собирался на предвыборное собрание //

Киевская мысль. - № 289. - с. 4

він готувався перед зібранням із крамарями: одягнувши робітничу свитку та взувши личаки, Савенко забув зняти циліндр, пенсне й панську шубу. Таким чином автори за допомогою звичного в карикатурі прийому «переодягання» висміювали спроби російських націоналіс-

⁹ ОР РНБ. — Ф. 1072, т. 4, Киевская губерния, арк. 32–186; Савенко А. И. Заметки СЛШ // Киевлянин. — К., 1907. — № 40. — С. 2; Mioduszewski I. Echa wyborów Kijowskich // Dziennik Kijowski. — 1906. — № 70. — С. 2–3.

¹⁰ ОР РНБ. — Ф. 1072, т. 4, Киевская губерния, арк. 152.

тів поширити елітарну консервативну ідеологію на широкі верстви населення, не змінюючи при цьому її суті¹¹.

Після того, як Петро Столипін очолив уряд, політика Міністерства внутрішніх справ і губернської адміністрації змінилася: тепер вони намагалися максимально використовувати можливості закону, щоби сприяти правим партіям і обмежувати електоральні зібрання антиурядової опозиції. Поряд з арештами опозиційних лідерів, штрафуванням газет і запровадженням воєнно-польових судів поширилася практика не допускати публічні опозиційні політичні зібрання. При цьому місцева адміністрація аргументувала такі дії вимогою «ненакликання ворожнечі одних прошарків населення щодо інших»¹². У відповідь чимало політичних ініціатив почали збиратися напівлегально чи нелегально. Характерними з цього погляду є записи в щоденнику видавця першої української щоденної газети Євгена Чикаленка: «Святами перебувало у мене багато народу з різних кутків України, багато було всяких розмов про всячину»¹³, — а йшлося насправді про з'їзд Товариства українських поступовців. Так само збиралися з політичною метою польські та російські прогресисти: маскуючись під справляння релігійних свят, річниць і ювілеїв, організацію зустрічей наукових товариств тощо. До іншої практики вдалися російські соціал-демократи, котрі 1907 р. вирушили в тур містечками київської губернії, де влаштовували спонтанні мітинги на ярмарках і залізничних станціях, роздавали листівки та зникали, щойно на горизонті з'являлася поліція, збентежена явищем несанкціонованих зібрань¹⁴.

¹¹ Как Савенко собирался на предвыборное собрание // Киевская мысль. — К., 1912. — № 289. — С. 4.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 442, оп. 636, спр. 545, Дело о разрешении созыва в г. Киеве внепартийного съезда русских людей Киевской, Подольской и Волынской губ. ввиду предстоящих выборов в Государственную думу, 23 октября 1906 г., 26 июля 1907 г., арк. 1–7; Российский государственный исторический архив. — Ф. 1327, оп. 2, д. 113, Дело особого делопроизводства по выборам в Государственную думу. Киевская губерния. Переписка Киевского губернатора по вопросу выборов в Государственную Думу, начато 19 июня 1907 г., л. 19–21; Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу. — К, 1989. — С. 27–28, 59.

¹³ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917). — Київ, 2004. — Т. 1. — С. 254.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 274, оп. 1, спр. 1350, Переписка с Департаментом полиции, начальником Киевского охранного отделения и другими учреждениями о выборах во II Государственную Думу. Списки депутатов во II Государственную Думу от Киевской губернии и выборщиков по уездам Киевской губернии. Копии писем, полученных агентурным путем, о подготовке разных политических организаций к выборам во II Государственную Думу, 1906, арк. 122–122 зв., 131, 178–179, 259, 293, 353–356; Ф. 442, оп. 857, спр. 38, Дело с перепискою, касающейся второй Государственной Думы, 1907 р., арк. 34–36.

Одну з найцікавіших інтерпретацій пізньоімперської практики політичних зібрань запропонував Макс Вебер у праці «Перехід Росії до позірнього конституціоналізму» 1907 р. Цей ситуативний аналіз політичної пореволюційної ситуації здобув меншу популярність, ніж його інші тексти. Зокрема тому, що політичний прогноз, що Росія перейшла лише до псевдоконституційного ладу, де створено тільки видимість, а не реальність законодавчої функції парламенту, дуже швидко справдився. Так само не новою була прикінцева теза Вебера, що економічні й державні елементи західноєвропейської цивілізації раптово увійшли до суспільства, котре залишилися цілком архаїчним. Однак що робить ці тексти досі актуальними — це детальний розгляд законодавства щодо всіх запроваджених свобод і зіставлення їх із реальними практиками в Німеччині. Окрім не зовсім оформлених аграрних вимог, аргументував Вебер, Російська революція не мала жодного нового лозунгу — а отже, можна робити прогнози щодо реальних практик, виходячи з аналогічного пруського законодавства. Одним із таких прогнозів було те, що намагання адміністрації не допускати й закривати електоральні публічні зібрання матиме для партійних проєктів іще сильніший ефект, ніж їхнє проведення. Мовляв, і міському, і сільському населенню абсолютно зрозуміло, що якщо влада щось забороняє, то це щось цінне та варте уваги. Вебер писав, що такі заборони лише створюють безплатну рекламу й дають «побічний медичний ефект», заощаджуючи зусилля і так небагатої на ресурси опозиції¹⁵.

Опозиціонерам перед виборами до IV Державної думи не важко було уявляти себе жертвами царського режиму, хоча така слава принесла їм радше суспільну підтримку, ніж депутатські місця. Славнозвісні вибори «попів і поміщиків» відбувалися з виключенням усіх потенційно нелояльних груп — у випадку Києва, наприклад, практично все єврейське населення було вилучено зі списків як зайшло, некорінне; на всіх потенційно опозиційно налаштованих виборців було заведено справи в жандармерії, а під час виборів їх у різний спосіб відсували від участі; православна церква правила молебні перед усіма з'їздами й закликала мирян і священників голосувати за правих і націоналістів тощо¹⁶. Шанси здобути депутатські місця в лібералів і лівих

¹⁵ Вебер М. Переход России к псевдоконституционализму // Русский исторический журнал. — 1999, № 4. — С. 385–425.

¹⁶ Мартинюк О. В. Російський націоналізм як соціально-політичне явище у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.) // Рукопис дисертації. — Київ, 2016. — С. 136–147.

були мізерними, однак вони приєдналися до електоральних перегонів із завзяттям: ішлося про розголос ідей, захист революційних ідеалів, практикування своїх конституційних прав і символічну присутність у політичному полі. Довкола цієї мети політичні групи ліберальних і лівих поглядів об'єдналися всупереч глибоким ідейним суперечностям і сформували спільний блок, який підтримували київські конституційні демократи, українські поступовці, польські народні демократи, соціал-революціонери, російські соціал-демократи та інші¹⁷.

У травні 1912 р., за декілька місяців до виборів і за рік після таємничого вбивства православного хлопчика, київська адміністрація виклопотала в товариша Міністра внутрішніх справ відтермінування судового розгляду справи Бейліса на час після закінчення виборів. Передбачаючи, що за відсутності доказів київського міщанина-єврея врешті-решт виправдають, київські посадовці таким чином бажали дати опозиції шанс відсвяткувати моральну перемогу не раніше, ніж після закінчення виборів, а разом забезпечити православну громадськість від «*нравственных потрясений*»¹⁸. Фактично київська адміністрація створила напружену передпогромну ситуацію, розраховуючи на виборчу перемогу провладного патріотичного блоку на чолі з російськими націоналістами. Але разом із тим голова адміністрації відмовився давати дозвіл проводити передвиборчі зібрання опозиції, мотивуючи це небезпекою провокації правих партій і єврейського погрому, який міг через це статися¹⁹. Користуючись певною зміною політичної ситуації після смерті Столипіна, київські прогресисти надіслали скарги до вищих імперських органів влади, і невдовзі всупереч прагненням місцевої адміністрації зібрання було дозволено. Проте п'ять із шести проведених зібрань було закрито до завершення. Саме їхнє закриття у вересні й на початку жовтня 1912 р., а не їхнє недопущення чи перебіг, стало особливо скандальним: на кожне наступне приходило все більше публіки, у пресі передавали звіти цих зібрань у найяскравіших літературних формах, донесення про їхній хід формували на різних рівнях діловодства МВС. Ці зібрання уславилися також тим, що поліцеймейстер на них надто ревно виконував інтелектуальну

¹⁷ Там само.

¹⁸ ГАРФ. — Ф. 1327, оп. 2, спр. 203, Дело Особого делопроизводства по выборам в Государстве 26 января 1912 г., 1912, арк. 32.

¹⁹ ГАРФ. — Ф. 102, оп. 256, д. 576, док. 2019, Выписка из письма Ф. Ф. Трепова, Киев от 17 сентября 1912 к графине А. Ф. Нирод, на ст. Кмитово, м. Левково.

роботу, аналізуючи сказане та його відповідність законові, внаслідок чого майже всі висловлення класифікував як відхилення від предмету обговорення чи підрив основ самодержавності. Своєю чергою, оратори й учасники змушені були вдаватися до самоцензури, щоб уникнути словесної конфронтації з поліцмейстером, що створювало специфічну електоральну гру натяків. Саме ця гра значень і меж того, про що можна публічно казати, лягли в основу безлічі джерел щодо цих зібрань. Особливість таких джерел полягає в тому, що свідчення заангажованих журналістів і організаторів зібрання повністю суперечать свідченням жандармерії.

Виборці-крамарі (ліворуч) і поліція (праворуч)
перед початком публічного зібрання, 1912 р.

Джерело: ЦДКФФА ім. Пшеничного 1-25-18-2-037739

Перше зібрання поліцмейстер Верьовкін закрав після того, як у залі зчинився галас, викликаний фразою оратора, що в 1912 р. до виборчих списків було занесено значно менше євреїв, ніж на попередніх виборах. Ця тема явно не відповідала предметові обговорення зібрання, тобто вибору представника в Думі, тому поліцмейстер зробив попередження. Частина публіки схвально поставилася до цього, натомість решта запротестувала, гамір усе здіймався, тож зібрання довелося закрити. Поки публіка розходилася, оратор підійшов до поліцмейстера й

нав'язливо повторював уголос усе сказане на трибуні до закриття, але зрештою у спокійній атмосфері учасники проспівали гімн і розійшлися²⁰. Відповідно до опису подій у ліберальній пресі, зібрання зірвала праворадикальна молодь, безбороді юнаки числом близько 20 осіб, що розмістилися в різних частинах зали й викриками суперечили ораторові. І вони ж співали гімн, поки інші 400 осіб покидали залу²¹. На другому зібранні праві влаштували «хімічну обструкцію», виливши сірководень між рядами, однак приводом до закриття стали кпини з дій поліцмейстера: він зробив попередження ораторові після слів, що кожній людині притаманне відчуття власності, відчуваючи, що розмова повертає на заперечення права на власність; на це хтось у залі вигукнув: «Представитель полиции протестует против защиты собственности». Почалися кпини, поліцмейстер відчув, що втрачає контроль над ситуацією, тож звелів закрити зібрання²². Газетні звіти передають, що оратор, власне, встиг заперечити ідею власності, стоячи на позиціях громадської форми володіння. Радикальна молодь і собі безкоштовно роздавала після засідання відомий випуск газети «Двоголового орла» про смерть Андрія Ющинського. Деякі з відвідувачів відмовлялися, один взяв випуск і одразу ж порвав його, на що правий молодик пожартував: «Ага! Это он с Бейлисом убивал Ющинского!»²³

Третє зібрання було закрито після згадки про скандальне засудження директора Департаменту поліції, котрий видав соціал-революціонерам державну таємницю. Четверте — після того, як оратор із жестом, ніби порпається у смітті, сказав: «... нам надо послать такого депутата, который бы сумел разыскать и вытащить заброшенный в пыльном порохе архивных бумаг Манифест 17 октября»²⁴. Дещо раніше, перед цією фразою, він також звернувся до аудиторії із запитанням: «Есть ли у нас свобода собраний, свобода слова?» У відповідь пролунало декілька «нет» і офіційне попередження від поліцмейстера Верьовкіна²⁵. Станом на 1912 р. такі думки, що Царський маніфест

²⁰ Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: публикация документов. — С. 277–279.

²¹ Там само. — С. 279–281.

²² Там само. — С. 281–283.

²³ Там само. — С. 284–290.

²⁴ Там само. — С. 293–294.

²⁵ Там само.

не було реалізовано, а нові закони взагалі не виконують своїх функцій, були доволі популярними серед політичних активістів.

П'яте зібрання прогресистів відбулося до кінця, тому що генерал-губернатор приватно попросив лідерів правих партій не чинити більше обструкцій, на що ті погодились²⁶. Однак наступне й останнє зібрання було закрито за особливо скандальних обставин. Цим зібранням був бенкет на честь єдиного обраного від Правобережжя кандидата-прогресиста — Сергія Іванова, професора ветеринарії, засновника Київського товариства грамотності, обранця від II курії м. Києва. Іванов став єдиним депутатом Державної думи від трьох правобережних губерній (Київської, Волинської та Подільської), тимчасом як решта обранців належала до російських націоналістів і монархістів. Але попри мізерний успіх ця перемога була символічною, оскільки Іванов здолав титульну фігуру російського націоналізму — Анатолія Савенка — по «демократичній» II міській курії. Перевага була незначною, й шальки терезів схилилися на бік Іванова завдяки підтримці православних крамарів, котрі пригадали Савенкові його виступи проти нормування робочого дня київських торговців²⁷. Іванов, своєю чергою, уособлював фігуру росіянина-великороса, котрий визнавав вимоги рівних прав для всіх етносів імперії, зокрема і для українців, ще не виділених тоді в офіційну категорію окремого від російського народу.

Місцева адміністрація дала дозвіл на цей бенкет як на публічне зібрання з пересторогою «не вести політичних промов». Врешті поліцейстер звелів розійтися після того, як обраний підняв тост із побажанням, щоб у майбутніх виборах брали участь не лише чоловіки, а й жінки, а присутні під час цих слів устромили в петлиці червоні гвоздики. Публіка відмовлялася розходитися, в ресторані згасло електричне світло, в бік поліцейстера лунали образливі викрики; він викликав наряд поліції, після чого присутні розійшлися²⁸.

²⁶ ГАРФ. — Ф. 1327, оп. 2, д. 220, Дело особого делопроизводства по выборам в Государственную Думу по Подольской губернии, 20 февраля 1912 г., арк. 18; Ф. 102 ДП-41912, оп. 121, д. 130, ч. 28, Дело департамента полиции 4, Делопроизводство о предвыборной кампании в 4-ю Государственную Думу по Киевской губернии, арк. 19.

²⁷ ГАРФ. — Ф. 102, ДП-41912, оп. 121, д. 146, Об агитации среди приказчиков, арк. 12–13.

²⁸ Разрешенные, но закрытые предвыборные собрания киевских прогрессистов в 1912 году: публикация документов. — С. 308–312.

Першим кроком Сергія Іванова та його колег-прогресистів у Державній думі IV скликання була реєстрація законопроекту про свободу зібрань, за яким можливості для втручання адміністрації було обмежено лише до покарання за порушення закону постфактум. За 5 років, 12 квітня 1917 р., цей проект майже без змін ухвалив Тимчасовий уряд, а невдовзі після цього — Центральна Рада²⁹. По кількох буремних роках громадянських воєн більшовицька влада обмежила право скликати публічні зібрання лише для трудящих, тимчасом як інші («ворожі») групи було позбавлено цього конституційного права.

Випадок публічних електоральних зібрань 1912 р. є прикладом того, що на рівні місцевої та імперської влади не існувало єдиної стратегії, як відповідати на виклики модерної масової політики. Місцева адміністрація керувалася старим гаслом «ненакликання ворожнечі» й намагалася виконувати роль незалежного арбітра в суспільних процесах: долати провокації та конфлікти в публічному політичному просторі, створювати умови для дискусії. Проте, не завжди будучи в змозі дібрати зміст ліберальних і лівих наративів, представники місцевої влади схильні були сприймати їх як безглузду та шкідливу балаканину, котру слід цензурувати й обмежувати для збереження громадського спокою й рівноваги політичних сил. Окрім того, вони бачили політичну користь для себе в тому, щоби підтримувати соціальну напруженість і страх нових антиєврейських погромів. Приклад 1912 р. свідчить, що місцева адміністрація мала ресурси, зокрема особистий вплив і дієвість поліції, щоб не допустити власне погромів та інших надмірностей з боку крайньоправих активістів, проте залишалося відкритим питання, наскільки така політична радикалізація міської громади буде вигідною в довготерміновій перспективі.

Щодо імперського уряду, то він також протегував російським націоналістам і правим під час виборів, але при цьому намагався зберегти образ захисника конституційних прав, що забезпечило врешті саме проведення публічних зібрань. Завдяки тому, що імперська влада підтримувала право скликати зібрання, вони все ж таки відбулися, але через прагнення місцевої адміністрації обмежити їхній вплив більшість із них було закрито за першої нагоди.

²⁹ РГИА. — Ф. 1278, оп. 5, д. 645, Дело Государственной Думы о свободе собраний (Законодательное Предложение 30 членов Г. Д.), 3 декабря 1912 г., 28 февраля 1913 г., л. 1–21.

Що ж до опозиції, то тут теза Макса Вебера справджується тільки частково. Недопущення, а потім закриття зібрань стали темою газетних новин у всій імперії, що додало впевнених рис до образу лібералів і лівих як жертв царського режиму. Ба більше, об'єднання опозиційних сил було можливим лише перед загрозою повного електорального успіху правих, адже тільки ця обставина дозволяла соціал-демократам кооперуватися з «буржуазними» партіями, а політичним групам із національним спрямуванням — запліщувати очі на історичні образи та конфліктні уявлення національних спільнот. Кампанію вели радше проти Анатолія Савенка, ніж за Сергія Іванова, котрий так чи так не міг уособлювати інтереси всіх опозиційних груп. Проте «безплатна реклама» від заборон адміністрації навряд чи мала більший ефект, ніж участь у виборах на рівних і відкритих умовах. Станом на 1912 р. списки виборців у Києві максимально виключали ті групи, що могли б голосувати за опозицію, зокрема майже всю єврейську людність. Метою цього було провести до Державної думи російських націоналістів, які мали певну підтримку населення, але навряд чи могли би претендувати на повний електоральний успіх без сприятливих обставин. А тому «безплатна реклама» опозиційних ідей охоплювала виключені спільноти, котрі не користувалися виборчими правами. Це врешті також спричинилося до корозії абсолютизму в умовах суспільного запиту на демократизацію політичного життя.

КИЇВ ТА «ОБРАЗ КИЄВА» У ЖИТТІ ТА МЕНТАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Віталій Масненко

Київ і його «образи» в житті й інтелектуальному дискурсі В'ячеслава Липинського були напрочуд різними, і досить часто — ситуативними та мінливими. Варто згадати, що заявлену тему вже було певною мірою опрацьовано в історіографії. Зокрема, це загальні біографії В. Липинського¹ та публікації, які стосуються саме київського періоду його життя². Певний інтерес також становлять дослідження київської польської спільноти початку ХХ ст.³ Але поза увагою дослідників залишається чимало аспектів важливої проблеми, яку роль відіграло це знакове Місто в житті мислителя, та особливості його київських рефлексій. Крім того, досі не опрацьовано питання про місце Києва в інтелектуальних конструкціях Липинського. Тож запропонована розвідка має на меті бодай частково заповнити ці прогалини.

І. Київ у житті В. Липинського

Почати варто з навчання Липинського в Першій (Олександрівській) київській гімназії, будівля якої була розташована на Бібіковському бульварі (тепер — «жовтий корпус» Київського університету). Навчався тут він лише два роки — в 7-му й 8-му класах: із серпня 1900 р.

¹ Gancarz B. «My, szlachta ukraińska...» Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914 r. — Kraków, 2006; Передерій І. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. — Полтава, 2012; та ін.

² Передерій І. Перша київська доба життя і діяльності В'ячеслава Липинського (1900–1902 рр.) // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: національний та європейський контекст: матер. Всеукр. наук. — практ. конф., 12 квітня 2012 р. — К., 2012. — С. 82–86.

³ Коженювський М. За золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. — К., 2015. — 664 с.

до червня 1902 р. До речі, станом на 1 січня 1901 р. із 771 гімназиста 128 осіб, тобто майже 17%, так само, як наш герой, були римо-католиками.

Далі в житті Липинського важливу роль відіграли гімназійні товариства, спочатку польське, пізніше — українське, які дозволяють простежити повсякдення молодшого покоління майбутніх київських інтелектуалів.

Польська учнівська корпорація в Києві наприкінці XIX — на початку XX ст. нараховувала близько 150 осіб⁴ (отже, далеко не всі гімназисти-поляки входили до цієї організації). Вступивши до неї, гімназист Липинський доволі швидко зайняв особливу позицію, створивши український гурток. Як зауважено в його автобіографії, поданий в НТШ, саме з цього кроку він відраховував початок своєї української громадської діяльності. Такі дії неминуче призвели до протистояння з переважною більшістю польського учнівства: «Позаяк цей гурток, що складався з самих римо-католиків, вступив із-за своїх українських тенденцій в гострий конфлікт з рештою корпорації, то його члени стали шукати оперття серед созвучних їм українських елементів між православною російською молоддю київських гімназій. Ці шукання привели до навязання контакту з гуртком, що знаходився під впливом і проводом тодішнього студента київського університету К. В. Квітки»⁵.

Зрештою навесні 1901 р., на великодні свята, у Києві відбувся з'їзд Корпорації польської гімназійної молоді з України, на якому Липинський виступив із пропозицією об'єднатися з православною українською молоддю в одну територіальну організацію. Цей напружений драматичний момент мав досить суттєвий вплив на подальше становлення молодого Липинського, на визначення його життєвого сценарію. Не випадково у вступному слові до своїх епохальних «Листів до братів-хліборобів» він напише: «Вже скоро буде 30 літ, коли, кінчаючи ще в Київській гімназії, сказав я своїм товаришам, синам, як і я, українських шляхтичів-Поляків: "ходім всі разом до тих, з ким ми на одній Землі нашої живемо — в українську громаду!"»⁶. Оскільки цей

⁴ Gancarz B. «My, szlachta ukraińska...» — S. 42.

⁵ Біографія В. Липинського // Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. — К., 1996. — С. 161.

⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Твори. Політологічна секція. — К., Філадельфія, 1995. — Т. 6. — Кн. 1. — С. XII.

заклик залишився без відповіді, то В. Липинський разом із Б. Матюшенком покинули з'їзд і вийшли з польської корпорації, залишившись членами тодішньої Київської гімназійної української громади⁷.

Отже, наступним інтелектуальним товариством стала українська гімназійна громада. Дмитро Дорошенко в листі від 14 листопада 1930 р. пише до Липинського, що нещодавно читав спомини Миколи Галагана: «...Він там згадував Вас як члена української гімназійної громади і називав цілий ряд членів громади»⁸. М. Галаган справді залишив доволі детальний опис діяльності цієї організації, котра об'єднувала учнів київських чоловічих гімназій, колеги Галагана, деяких дівочих гімназій, реального училища й духовної семінарії: «Серед того більше-менше постійного складу громади середньошкільників з 1900–2 рр. пригадую собі імена таких своїх колишніх товаришів по громаді: Вадим та Борис Шаркови, М. Болотов, М. Навроцький, Б. Матюшенко, Л. Колесницький, Віктор Чеховський, В. Липинський, Петро Мазюкевич, Настя Грінченківна, М. Косач, С. Драгоманів, Л. Юркевич»⁹. Оскільки учнівська громада була таємною організацією, то й діяла вона конспіративно. Зібрання відбувалися на рівні окремих гуртків, де молодь читала нелегальні видання, виголошувала й обговорювала реферати. Галаган так описував одне з типових зібрань, яке відбулося в помешканні Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці: «Реферат мав нам прочитати К. В. Квітка про українську пісню. ... Вступне слово сказала О. П. Косач (Олена Пчілка); потім грав і співав думи бандурист, а К. В. Квітка давав різні пояснення, інтерпретації й оцінку їх в історичній перспективі. ... Своїми поясненнями К. В. Квітка не тільки розворушував глибини приспаної української свідомості, але й підводив під неї науково-розумову підвалину»¹⁰. Загалом учнівська громада була радше національною культурно-освітньою організацією, але з часом потрапила під вплив РУП, перетворившись на її молодіжну структуру.

Про активність молодого Липинського на зібраннях київської гімназійної громади свідчать спогади Світозора (Світлозара) Драгоманова.

⁷ Біографія В. Липинського. — С. 161–162.

⁸ Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / За ред. І. Коровицького // Липинський В. Архів. — Філадельфія, 1973. — Т. 6. — С. 395.

⁹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 рр.) / Передмова Т. Осташко, В. Соловйова. — К., 2005. — С. 92–93.

¹⁰ Там само. — С. 93.

Зокрема, він згадував, що Липинський «не пропускав жодного засідання й завжди брав активну участь в обговоренні питань, що стояли на порядку денному, часто виступаючи як референт, або як голова зборів, що вибиралися на кожному засіданні. ... В'ячеслав Липинський вже тоді цікавився питаннями історії України, особливо Правобережжя. Пам'ятаю його реферат про Коліївщину та про участь українців у польських соймаках й соймах»¹¹. Крім того, молодший Драгоманов стверджував, що Липинський мав непоганий тенор і брав участь у хорі гімназистів, який виступав на Шевченківських святах у приватних помешканнях. Проте це поодинокі свідчення щодо співацького таланту В. Липинського, не підтвержене іншими джерелами.

Активність майбутнього історика полягала у спробі реформувати структуру київських молодіжних гуртків. Зокрема, він разом із Р. Войцехівським опрацював новий статут організації¹². У пізнішому листі до В. Доманицького Липинський згадує, що з одним товаришем їздив до Білої Церкви закладати в місцевій гімназії український гурток¹³.

Іншим середовищем спілкування Липинського був літературно-філософський салон/гурток Марії Требінської, котрий збирався в помешканні її родини на Тарасівській вулиці. Це зібрання мало послідовний український характер. Тут зустрічалися чи не всі представники української інтелігенції Києва: О. Левицький, В. Щербина, Є. Чикаленко, В. Науменко, С. Русова, О. Русов, П. Матюшенко, М. Садовський, О. Саксаганський, М. Заньковецька, В. Щербаківський, М. Василенко, О. Моргун тощо¹⁴. На думку Н. Полонської-Василенко, центральними фігурами в «салоні» Требінської були два історики: Микола Василенко й Василь Доманицький.

Молоде покоління учасників зібрань, до якого належав і Липинський, представляли Леся та Дмитро Требінські, діти господарки «салону», а також Борис і Сергій Матюшенки, Івась, Левко й Петрусь Чикаленки, Ян, Богдан і Максим Рильські, Кость Левицький, Климент

¹¹ Драгоманов С. Спогади про В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. — К., 2013. — Кн. 3. — С. 456.

¹² Ganczar V. «My, szlachta ukraińska...» — S. 45.

¹³ Листи В. Липинського до В. Доманицького // Листування В. Липинського / За ред. Я. Пеленського, Р. Залуцького, Х. Пеленської. — К., 2003. — Т. 1. — С. 494.

¹⁴ Полонська-Василенко Н. З молодих років В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський та його доба. — К., 2013. — Кн. 3. — С. 446–447.

Квітка. Не важко побачити, що згодом ці молоді люди стали видатними українськими діячами. За свідченням Полонської-Василенко, В. Липинський приєднався до гуртка Требінської наприкінці 1890-х рр., найімовірніше, після 1897 р.¹⁵ Вона зазначає, що майбутній історик і політичний мислитель «не посідав у гуртку видатного місця: воно належало братам Матюшенкам, але він став частим відвідувачем гуртка. Він був мовчазний, з зосередженим виразом чорних очей, він уважно слухав дискусії, жадібно ловив слова керівників»¹⁶. Останні твердження щодо пасивної позиції Липинського помітно дисонують із твердженнями С. Драгоманова про його надзвичайну активність у гімназійному середовищі.

Ці молодіжні зібрання Полонська-Василенко характеризує як «дружні сходи», де вона під керівництвом старших товаришів долучалася до вищих духовних національних і політичних інтересів: «...Це не був власно ні політичний, ні науковий гурток з засіданнями, президією, програмою сходин, не був семінар “вищого типу”: це було таке саме товариське об'єднання, якими були зібрання “дорослих” в Требінській... Молодь збиралася шумно, гомінко, обговорювали різні питання, читали реферати, вели дискусії, сварилися, мирилися, закохувалися, пробували сили в науці, мистецтві, писали вірші, і все в широких рамках історії, літератури, мистецтва, культури України»¹⁷.

Мовою спілкування в салоні Требінської, вочевидь, була все ж таки українська. Хоча й сама господиня, й частина гостей за інших обставин віддавали перевагу російській. Принаймні пізніше в листі від 15 червня 1908 р. Липинський розповідає В. Доманицькому, як відвідував М. Требінську разом із Ф. Матушевським і С. Єфремовим: «Страшенно важко тільки було мені говорити по російськи, але позаяк всі говорили тою мовою, то мені ніяково було самому вириватися»¹⁸.

¹⁵ Насправді В. Липинський міг долучитися до гуртка Требінської не раніше 1900 р., оскільки лише із серпня цього року переїхав до Києва й розпочав навчання в Першій київській гімназії. І. Передерій також вважає, що це трапилося не раніше осені 1900 р. Див.: Передерій І. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. — С. 66.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. З молодих років В'ячеслава Липинського. — С. 450.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Листи В. Липинського до В. Доманицького // Листування В. Липинського. — Т. I. — С. 503.

Характерно, що учасники київської гімназійної громади підтримували зв'язки й після завершення навчання. Зокрема, Світозор Драгоманов згадував, що В. Липинський у 1908 р. чи 1909 р. організував зустріч колишніх гімназистів: «За тиждень в окремій кімнаті ресторану “Метрополь”, коло оперного театру зібралось осіб з 18; були адвокати, кооператори, інженери, лікарі, а то й старі студенти, що ще не спішили кінчати свої студії»¹⁹. Липинський, як ініціатор зустрічі, відкрив вечір промовою про нові можливості, котрі відкривалися перед українською інтелігенцією для роботи над собою та для українського народу після революції 1905 р. Особливу вагу мали, на його думку, організації колишніх випускників як осередки консолідації інтелігенції. Цю промову зустріли оплесками й численними відповідями.

Варто згадати, що з Києвом Липинський пов'язував перспективи своєї наукової діяльності як історика. Ще на початку громадської й наукової кар'єри він зв'язався Б. Грінченку в листі від 5 жовтня 1907 р.: «Ви в своєму листі згадали про українське наукове Товариство у Києві, се для мене така спокуса — я саме мрію про працю в такій науковій чи просвітній інституції, хоча спеціально що до наукового товариства, то гадаю, що зараз ще бракує мені до такої праці наукового приготування»²⁰. Мислитель цілком самокритично вважав себе ще дилетантом у галузі історії, оскільки не мав систематизованої історичної освіти. Тому в нього виникла ідея здобути її у стінах Київського університету: «Саме тепер тільки я маю змогу цілком віддатися своїй улюбленій науці — історії, і тому-то я хтів у Києві записатись на іст [орично]-філологічний відділ, але на жаль, той намір мушу тепер залишити...» Як альтернативний варіант він розглядав запис на історію у Львівському університеті, «а по закінченню, маючи вже наукове приготування, гадаю переїхати на стало до Києва і там може, зможу таки, працюючи хоч в деякій частині, сплатити свій “суспільний довг”»²¹.

Ще одним цікавим середовищем було зібрання польських землевласників у Києві (1908 р.), де Липинський проголосив свій реферат «Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów». Його засадничою ідеєю, як зазначав промовець в автобіогра-

¹⁹ Драгоманов С. Спогади про В'ячеслава Липинського. — С. 457.

²⁰ Листи В. Липинського до Б. Грінченка // Листування В. Липинського. — Т. 1. — С. 345.

²¹ Там само.

фії, була «необхідність для шляхетської земельної верстви на Україні взяти активну участь в політичній і національній відродженню України, бо у противному разі Україні погрожує новий вибух соціальних зненавистей і нова руїна, що доведе і цю земельну верству до загибелі»²².

Цікавим осередком соціальних зв'язків Липинського був також з'їзд «українців польської культури», який відбувся саме з його ініціативи. Зібрання відбулося 21 лютого 1909 р. в Києві, в салоні Францішки Вольської, у помешканні № 10 на Фундуклеївській вулиці. У загальних рисах перебіг з'їзду описав Д. Дорошенко: «З'їзд був цікавий передовсім тим, що учасники його, в нашому звичайному розумінні — поляки (бо римо-католики), проголосили себе “українцями польської культури”, і всі дебати проходилися мовою українською». За його словами, вони визнавали себе громадянами України, тісно зв'язаними своїми інтересами з її господарем — українським народом, а свою працю скеровували на допомогу його політичному, соціально-економічному й культурно-національному відродженню, особливо — у справах земського самоврядування, кооперації, просвіти та в домаганні української школи»²³.

В інших спогадах Дорошенко звернув увагу на нелегальний, а тому й таємний характер зібрання: «А щоб забезпечити конспірацію ще більше, учасники з'їзду зранку до вечора не виходили з помешкання, і так цілий день перебували в гостиннім домі Вольських, обідаючи в них і вечеряючи. Сам пан Стефан Вольський, здається не брав участі в руху, що його започаткував Липинський... але душею цілої тої акції була його дружина, покійна вже Францішка Вольська (з дому Васютинських), жінка надзвичайної енергії, гаряча прихильниця ідей Липинського»²⁴. Серед майже 35 учасників зібрання Д. Дорошенко, окрім власне його організатора й господарів помешкання, зміг пригадати Антонія Станевича (Луцьк), Антонія та Францішка Васютинських (перший представляв Козятин, а другий — Уманщину), Едварда Пашковського, Леона Радзівєвського, Тадеуша Михальського, Ясинецького (Поділля), графа Володимира Грохольського, графа Люїдгара Грохольського, Богдана

²² Липинський В. З епістолярної спадщини. — С. 162.

²³ Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). — К., 2007. — С. 140–141.

²⁴ Дорошенко Д. З перед тридцяти літ (до історії заснування «Przeglądu Krajowego» в Києві) // В'ячеслав Липинський та його доба. — К., 2013. — Кн. 3. — С. 461.

Ярошевського, Адама Рокицького (Уманщина), Людвика Сідлецького (Уманщина), Котовича (Поділля), Мазараки, Й. Волошиновського, Хорвата. Український рух на з'їзді представляли Д. Дорошенко, Є. Чикаленко, С. Єфремов і Ф. Матушевський.

Наступного дня по закінченню з'їзду відбувся спільний банкет у ресторані «François», куди окрім поляків було запрошено вже більше українців. Дорошенко пригадував, що були «крім мене й Матушевського, ще Є. Х. Чикаленко, С. О. Єфремов і ще кілька осіб. Виголошували промови, співали, а Едвард Пашковський пригравав на клавірі»²⁵. Про цю подію згадує у своєму щоденнику і Є. Чикаленко: «Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ зо двадцять в ресторані. Нас, українців, співробітників "Ради", було б душ, а решта — поляки. ... Взагалі треба сказати, що така течія серед польського громадянства на Україні дуже для нас корисна»²⁶. Проте Чикаленко відзначив для себе, що серед поляків є два різновиди. Одні називають себе українцями польської культури, оскільки вважають себе українцями з походження, чії предки покатоличилися та спольщилися. «Ці елементи добре ознайомлені з українською літературою і зовсім добре говорять по-українському». Інші вважають себе поляками з походження, але, живучи серед українського народу, мають обов'язок допомогти йому в культурному розвитку. Відповідно, вони не використовують у спілкуванні української мови.

Згідно з рішеннями зібрання «українців польської культури», в Києві розпочали видавати часопис «Przegląd Krajowy». Членами редколегії були Леон Радзейовський, Богдан Ярошевський і Юрій Янковський. Серед авторів — Леон Васілевський, Юлій Бжовський, Ричард Ватенбург, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Доманицький, Б. Лепкий, Ст. Вольський, Станіслав Липинський (брат В'ячеслава Казимировича), Вацлав Івановський (знаний білоруський громадській діяч), Юрій Янковський. Секретарем редакції був білорус Ольгерд Бульба. Основною ідеології видання була ідея «територіалізму», яка передбачала об'єднання соціальних і політичних сил України, незважаючи на етнокультурні й конфесійні відмінності, зате спираючись на спільність їхніх крайових інтересів. Фактично це був уже окремий інтелектуальний конструкт (символ), який став головним інтерактивним ритуалом Липинського,

²⁵ Там само. — С. 469.

²⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. — К., 2004. — Т. 1. — С. 52.

визначальним для його особистого життєвого сценарію. Вийшло загалом 12 номерів, останній подвійний 11–12 номер було видрукувано 23 грудня 1909 р. (5 січня 1910 р.). Виконуючи функції засновника й фактичного співредактора журналу, Липинський також написав для нього 11 публіцистичних та історичних статей²⁷.

Українські інтелектуальні середовища Києва, до яких належав Липинський, були представлені кількома осередками. Характерно, що це були переважно загальногромадські або суспільно-політичні інституції.

Найбільшим із таких осередків була група української інтелігенції, об'єднаної навколо газети «Рада». У цій щоденній київській українській газеті в 1908 р. та 1910–1911 рр. з'явилися такі публіцистичні статті Липинського: «На увагу нашим видавництвам. Матеріал до нашої популярно-наукової літератури» (перша його україномовна публікація), «Ще в справі "Історії України" М. Аркаса», «Браття малороссы», «На новий шлях з старими думками (До польсько-українських відносин на Правобережжі)», «Неправдою світ пройде, але назад не вернешся», «Цікавий документ. (До характеристики майбутнього земства на Правобережжі)», «Лицарі брехні і фальшивих доносів», «Дещо про неофітів», «Пам'яті Василя Доманицького», «Мобілізація російської і польської "чорної сотні"» та ін. У листопаді 1912 р. Є. Чикаленко навіть запропонував Липинському стати редактором газети «Рада», при цьому відзначивши: «Це людина справді нещоденна і, на мою думку, після Грушевського це найталановитіший наш публіцист, а до того людина матеріально незалежна і не потребує посади»²⁸. Проте В'ячеслав Казимирович цю пропозицію не прийняв, оскільки не вважав за можливе, щоб українським друкованим органом керував католик.

Українські середовища також були представлені «Просвітою» та Українським науковим товариством у Києві. Проте участь Липинського в цих організаціях була епізодичною.

Наступний період перебування В. Липинського в Києві пов'язаний із добою української революції. Ідеться про нерегулярне перебування в 1917 р. та дещо триваліші періоди проживання в місті впродовж

²⁷ Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський — співзасновник і редактор «Przeglądu Krajowego» (1909–1910) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — К., Філадельфія, 1994. — С. 72.

²⁸ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — Т. 1. — С. 245.

1918 р. Тут можна простежити його мінливі психологічні стани та рефлексії щодо революційного міста.

5–7 травня 1917 р. В. Липинський брав участь у роботі I Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувався в Києві, у приміщенні Педагогічного музею. Враження Липинського від цієї революційної події були доволі суперечливими. З одного боку, він чудово розумів, що це зібрання може бути основою для формування Української Армії. Але з іншого, захід засвідчив у край незадовільний стан українського суспільства. Про це свідчив, зокрема, прикрий випадок з інтелігентом-офіцером, який перед відкриттям з'їзду *«став несамовитим голосом плюгавити нашу минувшину, а особливо лаяти Гетьманів, що тільки, мовляв, з народу кров ссали і його в неволю продавали»*. У відповідь полковник О. Сахно-Устимович із шаблею хотів кинути-ся на хулігана — ледь встигли стримати. Як занотував Липинський: *«Поки життя не забуду отого моменту. Того й ще одного. В яку годину по відкриттю зїзду й цієї хуліганській передмові, появляються раптом на сцені коло президії козаки з прапорами й портретами... Чіїми?... Тих же самих тільки що обляяних та оплюгавлених Гетьманів! Мало того. На ці гетьманські портрети вони, ці козаки, вмерти за “федеративну Україну” клянуться. Мене аж у горлі здавило. Зболіли, напружені нерви відчули одразу настрої солдатської маси. Її почуття законности, почуття чесности й моралі було тяжко ображене»*²⁹.

Із наступом більшовицьких військ М. Муравйова в січні 1918 р. В. Липинський був змушений покинути Полтаву й через Київ виїхати до Житомира, де мешкала тоді його мати. Як бачимо, тут Київ був для Липинського лише транзитним пунктом під час зміни власної локації у вирі революційних і воєнних подій.

Далі маємо відомості, що Липинський приїхав до Києва з поверненням української влади в березні 1918 р. Дмитро Донцов у щоденнику згадує, що в березні чи в квітні зустрів його, ідучи повз будинок Центральної Ради: *«На вулиці ніби йшов, ніби стояв, когось чекаючи, Липинський. Мав вигляд людини, яка або щось загубила, або когось чекала, або заблукала, не знаючи виходу. По розмові тоді з ним виніс враження, що такий дійсно був його настрої в тім домі божевільних, в який обернула Київ і Україну політика Центральної Ради»*³⁰. Оче-

²⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 12–13.

³⁰ Донцов Д. Рік 1918. Київ / Упор. К. Ю. Галушка. — К., 2002. — С. 56.

видно, що весну й початок літа Липинський проживав у Києві більш постійно.

Зокрема, засвідчено, що він брав участь у роботі З'їзду хліборобів 29 квітня 1918 р., де Павла Скоропадського було обрано гетьманом України. Більше того, в перерві між засіданнями з'їзду саме В. Липинський разом із Д. Гейденом написали звернення до майбутнього гетьмана. Як згадував Гейден, Липинський кілька разів уголос прочитав це звернення, майстерно декламуючи. Після того він змусив Шемета голосно його прочитати й вивчити напам'ять. Щойно розпочалося наступне засідання з'їзду, Шемет виступив із цим зверненням до Скоропадського³¹.

Отримавши призначення на посаду посла Української держави у Відні, перед від'їздом із Києва Липинський виявляв чималу політичну та громадську активність. Протягом червня він організував і провів кілька зустрічей своїх однодумців. Тут були і приватні зустрічі, і засідання комітету Української демократично-хліборобської партії (УДХП), і зібрання «українців польської культури». 21 червня відбулася вечерея на честь Липинського в «Метрополі», де були присутні Донцов, Міхновський, брати Шемети, Юцишин, Полетика, Залізник, тенор Семенів і Берхем, радник німецького посольства³². Згідно із щоденником Донцова, наступне зібрання відбулося 27 червня в помешканні Орликівського, де було кілька великих землевласників і цукрових промисловців із Правобережжя: *«Дуже добре говорять по-українськи. Ліпше від многих “мартівських українців”*. Були і Шемет з Міхновським, і Біленький. Із знайомих мені поляків був присутній теж Йоахім Волошиновський, редактор часопису “Дзеннік Кійовскі”. Ініціатором цих зборів був, теж присутній, Липинський, який таким чином продовжував свою передвоєнну роботу — з'єднання польської шляхти Правобережжя для української справи»³³.

29 червня 1918 р. Липинський виїхав до Відня. Пізніше, 13–21 серпня, він востаннє був у Києві. Від часу добровільної відставки з посади посла Української держави в Австро-Угорщині в червні 1919 р. він залишався за кордоном як приватна особа й до кінця свого короткого життя так і не повернувся на територію України, зокрема й до Києва.

³¹ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України (уривок зі спогадів). — Нью-Йорк, 1967. — С. 14–15.

³² Донцов Д. Рік 1918. Київ. — С. 55.

³³ Там само. — С. 58.

II. «Образ Києва» в ментальному просторі В. Липинського

Не менш цікавим є «образ Києва» на ментальних мапах Липинського. Київ і, зокрема, площа Святої Софії, «брама Києва» для нього слугували знаковими вузловими точками (певними ментальними маркерами) в уявленому просторі України поряд із такими локусами, як Дніпро («дикі луки Дніпрові»), Запорозжя («непрооране Запоріжжя»), Чорне море, Карпати, Волинь, Полісся, Степ тощо. Характерно, що ці місця мислитель уявляв великою мірою метафізично, досить часто без реальної топографічної прив'язки.

Липинський згадує Київ як символічне означення України, навіть коли образно пояснює парадоксальність просторової локалізації Росії: *«Бо чи укладається наприклад в думці українського хлібороба назвати Архангельськ або Москву Україною, коли-б Архангельськ і Москва навіть були в якійсь політичній залежності від України? І зовсім нормально згучить те, що на Карпатах, як і на Камчатці, в Манджурії, як і в Києві і в Костянтинополі скрізь може бути “Росія”? Бо чи стара бюрократична та й нова більшовицька общинницька Росія не була скрізь там, де станула російська армія, де став урядувати комісар чи ісправник і де зупинились російські кочові кібітки?»*³⁴

Проте впадає в око, що образ «Києва» в дискурсі мислителя посідає важливе місце, але водночас він використовує його в такому собі «ощадливому режимі». По-перше, цей образ не так часто трапляється у його текстах, принаймні значно рідше, ніж, скажімо, збірний образ «Москви» (як правило, малосимпатичний). По-друге, смислове навантаження, котре прочитується в образі «Києва», часом стає редукованим. Київ — це місце хрещення Русі, центр Київської держави тощо. Але з іншого боку, Росія (Московщина) для Липинського завжди уособлена в образі «Москви», натомість Україна — це не тільки «Київ» і далеко не завжди «Київ».

Отже, з Києвом передовсім пов'язане таке історичне явище, як Київська держава (рідше Київська Русь, Київська земля). Але ця держава постала не найоптимальнішим шляхом, оскільки, за Липинським, у добу Київської Русі переважав охлократичний принцип організації влади: *«Під охлократичною варяжською владою відбулась уніфікація ріжних завойованих ними племен: їм прищеплена була одна державна*

³⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — С. 174.

*назва Русі і одна віра християнська»*³⁵. Принагідно зазначимо, що В. Липинський, на відміну від Михайла Грушевського, визнавав правомірність норманської теорії походження Русі. Він вважав, що Київська держава постала в результаті варязького завоювання, а варяги, розуміючи державноорганізаційну слабкість поганства, перейняли від Візантії нову християнську релігію³⁶. Варяги у його розумінні виступають як «організатори нашого тодішнього державного життя», як творці держави. Але це політичне утворення не відрізнялось органічністю, оскільки і державну організацію, і культуру, і релігію було силоміць накинута місцевим масам. *«І тому, — за твердженням Липинського, — не маючи глибокого, громадського, національного, на місцевій релігії і культурі опертого коріння, так швидко упала наша Київська держава»*³⁷.

Проте велике історичне значення для України мала релігійно-церковна спадщина Київської держави, рівнозначна до спадщини Римської держави на Заході, оскільки *«українські народні маси одідичили по своїх київських князях та їх дружинах християнську віру з її творчим і організуючим релігійним містицизмом і одідичили хоч і слабеньку, але все ж таки єдину, здатну до розвитку і до упорядкування громадського життя, церковну організацію»*³⁸. Отже, Київ у цих координатах постає радше як духовний, аніж політичний центр.

Виходячи з факту хрещення Русі саме в Києві, Липинський схилився до ідеї перенести сюди вселенський патріарший престол (коли занепаде царгородський патріархат): *«Було б при тім великою честю для України, коли б, йдучи за споконвічною традицією, цей спільний для нашого Сходу патріарший стіл був там, де хрестилась Русь, тобто в Києві, і коли б тим самим він був ближче до Царгороду і до візантійських коренів православ'я»*³⁹.

Наступним важливим історичним періодом, де історик звертав увагу на значення Києва, була Хмельниччина. Тут він згадував документи, де йдеться про Київ як імовірну столицю нової держави, що формувалася під час повстання. А Богдан Хмельницький фігурує

³⁵ Там само. — С. 317.

³⁶ Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К., 1995. — С. 31–32.

³⁷ Там само. — С. 30.

³⁸ Там само. — С. 31.

³⁹ Там само. — С. 72.

для Липинського як «*Великий Гетьман, творець і обновитель старої Руської Київської Держави*»⁴⁰.

Образ «Києва» також виступає як важлива складова в механізмі конструювання/деконструкції харизми Богдана Хмельницького. Зокрема, послідовно створювали провіденційну роль гетьмана кола київського духовництва. Липинський, властиво, лише в загальних рисах окреслює значення київського духовного центра для трансформації Хмельницького на загальнонаціонального лідера. Для Липинського «Київ» був утіленням старої Руської Держави, споконвічної духовної й культурної традиції, а київська інтелігенція — «представником цілої нації». Тому те, що вона визнала особливий статус гетьмана як рятувника «народу руського», так важило для керівника козацького повстання. У київському колі Липинський виокремлював насамперед Сильвестра Косіва: «*Сам Митрополит Косів, ще в 1648 р. своєю участю в тріумфальній зустрічі Хмельницького в Києві, усанкціонував було ідею повстання й освятив особу “Богом даного” його провідника*»⁴¹. Ідею особливої ролі у визволенні християнського люду також «*нашіптував Хмельницькому ревнитель православ'я Кисіль, до спілки з Митрополитом Косовим і цілим благочестивим Київом*»⁴². Колективним виразником поглядів тогочасної інтелігенції, за Липинським, виступала, крім того, Київська Академія, котра 1648 р. вітала гетьмана Хмельницького в Києві «*ораціями і акклямаціями*», величала його «*Мойсеєм, оборонцем, визволителем і освободителем народу з неволи ляхської, в знак того Богданом: од Бога даним — названим*»⁴³.

Як окреме дійство, наділене глибокою символікою, розглядав Липинський тріумфальний в'їзд Хмельницького до Києва в грудні 1648 р. Київський національний тріумф великого гетьмана, коли най-послідовніше формувалася його особиста харизма, мав далекосяжні наслідки. У результаті не тільки сам Богдан виріс у власних очах до рівня загальнонаціонального провідника, але й широкі маси стали саме так його сприймати. Така глибока психологічна зміна дозволяла

⁴⁰ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Твори. Історична секція. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С. 181.

⁴¹ Там само. — С. 55.

⁴² Там само. — С. 22.

⁴³ Там само. — С. 74.

українцям піднятися до вирішення принципово нових національних завдань, усвідомити себе як єдине національне ціле. Липинський вдало констатує, що «*цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, “за віру православну нашу” — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціальним*»⁴⁴. Проте, як видно, пріоритет залишався саме за психологічними чинниками, серед яких не останню роль відіграла харизматичність гетьманської особи. Адже «*по тріумфальній зустрічі цілою нацією Гетьмана козацького у Києві і благовіщенню нової Української Держави, шляхта українська стала горнутися до війська Запорозького*»⁴⁵.

Київ згадано також і як освітній центр — осідок найвищої української школи, Київської Могилянської академії, на розвиток якої представники вищого духовництва, зібравшись у липні 1650 р. в Києві, склали добровільні пожертви⁴⁶.

Запропонована схема якнайповніше відповідає ситуації в українському суспільстві доби Хмельниччини. Богдан Хмельницький своєю взірцевою особистістю створив основи сучасної козацької держави. Але дія його авторитету тривала й після загибелі держави, котру він заклав. Таку думку цілком поділяв і В. Липинський: «*Тільки біля всею нацією призначеного авторитету Гетьмана — Монарха змогла відродитися Україна. Ми вже бачили, як згуртувався і сформувався коло його особи український аристократичний клас, як зорганізувались і силою в козацькій Україні стали перед тим безсилі й розпорошені найкращі українські люде. В міру того, як формувався і національно об'єднувався цей клас, збиралась коло свого **старого київського центру** [виділення наше. — В. М.] і вся поділена перед тим і пошматована українська земля*»⁴⁷.

* * *

Київ в інтелектуальному просторі В. Липинського постає як самобутне соціальне явище, що поєднувало кілька етнічних і політичних складників. Це були передовсім середовища польського й українського

⁴⁴ Там само. — С. 83.

⁴⁵ Там само. — С. 96.

⁴⁶ Там само. — С. 168.

⁴⁷ Там само. — С. 170.

учнівства, салони інтелектуалів, громадські організації, видавництва тощо. Особливий інтерес становить саме польська складова цього світу — доволі нечисленна група громадських діячів, які прихильно ставилися до української справи. Українська група римо-католиків демонструвала своєрідні практики повсякденного життя, власні моделі спілкування, особливі образи сприйняття міста. Важливим елементом соціальної активності інтелектуалів було те, що з цим середовищем співпрацювали діячі українського руху. Тим самим чіткіше окреслюються особливості політичного простору та прикмети його функціонування в пізній імперському Києві.

Революція суттєво модифікувала цей простір, внівши в нього помітне соціальне й національне протистояння. Водночас приклад В. Липинського продемонстрував, що навіть в умовах революційного міста можливо шукати соціального й національного порозуміння, ставлячи за мету ствердження української державності.

«Образ Києва» в ментальному просторі Липинського можна прочитати, з одного боку, як частину його життєвого сценарію, а з іншого — як важливий складник його історичної концепції. При цьому Липинський осмислює Київ передовсім як центр старої руської держави та як духовний центр українських земель, спадщина якого стає основою для відродження державності в добу Хмельниччини та в модерний час.

РЕВОЛЮЦІЯ ТА ПОВІНЬ: РІВНОБІЖНІ ПРОЦЕСИ У КИЄВІ НАВЕСНІ 1917 РОКУ¹

Віталій Скальський

У світовій історії відомо чимало прикладів, коли політичні трансформації спричиняли зміни в довкіллі. І навпаки, природні катаклізми, невміння подолати їхні наслідки, суспільне усвідомлення руйнівного впливу на природу давали поштовх серйозним політичним зрушенням. Наприклад, ураган Катріна 2005 р. й нездатність адміністрації президента США Джорджа Буша надати ефективну допомогу постраждалим призвели до того, що рейтинги республіканців впали, і вони програли на проміжних виборах у 2005 р. Землетрус 1906 р. в Сан-Франциско спричинив відродження п'ятидесятиліття у США. Через цунамі в Тихому океані наприкінці грудня 2004 р. було припинено війну за незалежність у провінції Ачех на півночі Індонезії. У контексті історії України найчастіше згадуваним, хоча науково не верифікованим моментом з історії клімату є потужні морози 1942 р., які нібито посприяли перелому в ході радянсько-німецької війни.

Українська історіографія не надто прихильна до теми природних катастроф. Така сама ситуація — і з техногенними катастрофами поза межами чорнобильської тематики. Немає жодної спеціальної праці з історії природних катаклізмів в Україні, хоча останнім часом з'являються перекладні праці з історії клімату². Проте вони здебільшого не пов'язані з українськими теренами. Була спроба ввести в науковий дискурс природні надзвичайні ситуації за допомогою багатотомного

¹ Підготовку статті уможливила дотація Канадського інституту українських студій з Вічного фонду імені родини Стасюків.

² Свенсен Г. Кінець світу близько: про стихійні лиха та їх вплив на суспільство / Пер. С. Волковецької. — Львів; К., 2014. — 246 с.; Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Пер. з англ. та наук. ред. Т. Цимбал. — К., 2009. — 488 с.

видання «Україна: хроніка подій ХХ століття»³. Однак у розділі про катастрофи в цьому виданні розглянуто не лише природні й техногенні події, але й соціальні та медичні: епідемії, хвороби, голод тощо. Тож, на мою думку, про цілісне уявлення щодо зв'язку української історії з природними катастрофами наразі не йдеться.

Причина цього полягає в націєцентричності українського історіописання. Великою мірою історики пишуть історію української нації, державності, боротьби за неї. Тобто передусім ідеться про політичну історію. І це є зрозумілим: українцям потрібно себе актуалізувати в сучасному світі, зокрема через багату й насичену історію.

Природні явища в такій ситуації виступають у найкращому разі як ілюстрації до загального мейнстріму політичної оповіді, а в найгіршому — як хвилиний відпочинок від читання політичних баталій або ж як засіб надати пафосу описові політичних подій. Наприклад, у текстах, присвячених Акту Злуки 22 січня 1919 р., часто згадують про «сонячний морозний день». Якщо ж ідеться про бій під Крутами, то автори вдаються до суперечливих повідомлень про одночасні «мокрый сніг» і «сильний мороз».

³ Україна: Хроніка ХХ ст. Роки 1911–1916. — К., 2007. — 147 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918 / Упоряд. А. Гриценко, О. Щусь. — К., 2005. — 402 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1919 / Упоряд. О. Бойко. — К., 2005. — 236 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1920 / Упоряд. О. Михайлова. — К., 2005. — 311 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Рік 1921 / Упоряд. О. Мовчан. — К., 2006. — 289 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1922 / Упоряд. О. Мовчан. — К., 2005. — 235 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1923–1924 / Упоряд. О. Мовчан. — К., 2009. — 255 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Рік 1925 / Упоряд. О. Мовчан. — К., 2006. — 312 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Роки 1928–1929 / Упоряд. Л. Гриневич, В. Прилуцький. — К., 2007. — 216 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Рік 1930 / Упоряд. Т. Бикова, Л. Гриневич. — К., 2011. — 236 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Рік 1935 / Упоряд. О. Юркова. — К., 2011. — 231 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Рік 1939 / Упоряд. В. Гриневич. — К., 2007. — 227 с.; Україна: хроніка ХХ ст. Рік 1940 / Упоряд. В. Гриневич. — К., 2009. — 234 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941–1943 / Упоряд. Т. Пастушенко, Т. Заболотна, М. Дубик. — К., 2005. — 533 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1944–1945 / Упоряд. О. Лисенко, М. Лобода. — К., 2005. — 279 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: У 2-х ч. / Упоряд. О. Рабенчук, М. Смольницька. — К., 2005. — Ч. 1: 1946–1952. — 286 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961–1975. У 2-х ч. / Упоряд. В. Крушина — К., 2005. — Ч. 1: 1961–1965. — 293 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Роки 1976–1985 / Упоряд. Р. Маньковська, Н. Васильєва. — К., 2006. — 459 с.; Україна: Хроніка ХХ ст. Роки 1986–1990 / Упоряд. О. Ковальчук. — К., 2006. — 408 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995 / Упоряд. О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. — К., 2005. — 451 с.; Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000 / Упоряд. Л. Ковпак, Н. Барановська. — К., 2005. — 434 с.

Власне, через націєцентричність історії Української революції 1917–1921 рр. такий природний катаклізм, як весняна повінь 1917 р., не увійшов до історичного образу тих подій. Повінь не давала приводів говорити про націю чи державотворення, а змушувала думати про ефективність міського керівництва, про способи протидіяти стихії, про місце окремих громадян і громади в новому (пост)революційному суспільстві. Помітно лише дві спроби ввести повінь в історичний наратив, а радше — в історичну пам'ять. Обидві ці спроби не пов'язані з Києвом.

Перша з них стосується Луганська. Під час повені місцева влада виявила себе не з найкращого боку. Фактично мешканці залишилися наодинці зі стихією. Уся організація допомоги постраждалим (а здебільшого це були робітники заводу Гартмана) лягла на плечі громадянського суспільства й бізнесу. Місцевим більшовикам на чолі з Климом Ворошиловим вдалося заробити на повені політичний капітал. У серпні 1917 р. вони здобули 29 із 75 депутатських місць у міській думі, а їхні представники обійняли посади думського та міського голів. Певний час повінь звучала в історичному наративі про місцевий варіант подій 1917 р. в Луганську⁴. Між іншим, донедавна в Луганську зберігалось декілька гідрологічних знаків рівня води 1917 р. на р. Лугані, й ці знаки фігурували на різних туристичних сайтах⁵ як певна принада. Щоправда, ініціатори встановлення цих гідрологічних знаків прагнули зберегти не пам'ять про подію чи історичний факт, а дані гідроспостережень для майбутніх досліджень водного середовища.

Другою спробою ввести повінь в історичну пам'ять було встановлення меморіальної дошки в Кременчуці 1967 р. під час святкування 50-ї річниці «Великого Жовтня». Існувала практика встановлювати різноманітні пам'ятники, пам'ятні знаки, дошки тощо до державного ювілею. У Кременчуці було встановлено дошку з написом «*Декрет ради народних комісарів. 25 листопада 1917 р. Видати з десятимільйонного*

⁴ Так чи так тема повені звучить чи не в усіх біографіях Кліма Ворошилова — майбутнього маршала, наркома оборони й голови президії Верховної ради СРСР, котрий навесні 1917 р. був головою луганського осередку партії більшовиків.

⁵ Див., наприклад: Василенко А. Потоп в Ворошиловграді в 1985 году / Режим доступу: <http://pohodushki.org/ru/zephyr/lugansk-cataclysm-1985>, відвідано 5.11.2016; Уровень воды в марте 1917 года, ул. Кирова, 8, г. Луганск / Режим доступу: <http://www.shukach.com/ru/node/29065>, відвідано 5.11.2016.

фонду на непередбачені кошторисами екстрені потреби чотириста п'ятдесят тисяч карбованців в розпорядження Кременчуцької повітової земської управи для видачі допомоги населенню Кременчуцького повіту, яке потерпіло весною цього року від поводі, викликаной розливом ріки Дніпра». Встановити історичність такого декрету не вдалося. Жодне видання не каже про такий документ, а історії Кременчука не містять згадок про повінь.

Весна 1917 р. була для Києва надзвичайно активною з політичного погляду. Чи не щодня відбувалися мітинги, збори, виникали партії та ради, починали виходити нові газети. Зі стін зникли портрети царя, а з Думської площі — пам'ятник Столипіну. Зовнішнє спостереження залишало враження вакханалії свободи й демократії.

Перше повідомлення про переворот у Петрограді в Києві отримали у другій половині дня 28 лютого. Це була телеграма депутата Державної думи О. Бублікова⁶. Їй не повірили одразу: надто непохитним видавався політичний лад, адже в церквах ішли панахиди за імператором Олександром II, а на честь Миколи II проголошували «ура!»⁷. І це «ура» ні в кого не викликало жодного заперечення чи бодай найменшого протесту. Кияни ще жили в Російській імперії, тимчасом як у Петрограді вже була нова, революційна влада. Лише після перевірки телеграму було передано далі. Містом ширилися чутки про створення Тимчасового уряду. Увечері 28 лютого представники громадських організацій обговорили ситуацію й вирішили закликати населення до спокою та мирної праці, висловивши таким чином підтримку новій владі.

1 березня київський міський голова Ф. Бурчак отримав телеграму від голови Тимчасового комітету членів Державної думи, яка підтверджувала зміну влади в Петрограді⁸. Вранці розпочалися засідання відразу кількох державних органів і громадських організацій.

Засідання управи Київської міської думи підтримало нову владу й висловилося за те, щоби створити в місті Комітет громадських організацій, до якого входили би представники всіх верств населення.

Того самого дня виник Комітет громадських організацій. 3 березня було обрано Виконавчий Комітет⁹ на чолі зі М. Страдомським. Міську

⁶ Киевская мысль. — К., 1917. — 3 березня. — № 62. — С. 3.

⁷ Киевлянин. — К., 1917. — 28 лютого. — № 59. — С. 2.

⁸ Киевская мысль. — К., 1917. — 3 березня. — № 62. — С. 3.

⁹ Киевская мысль. — К., 1917. — 4 березня. — № 63. — С. 4.

поліцію було підпорядковано Виконавчому комітетові, а повітову — губернській владі¹⁰.

Протягом перших днів революції виникали непорозуміння з поліцією. У ній вбачали символ старого ладу. Радикально налаштовані громадяни намагалися роззброїти поліціантів, всіляко принижували їх. Це призвело до того, що 5 березня поліція не вийшла на роботу. Київський поліцмейстер С. Горностаєв спробував пригрозити покаранням, але це не дало бажаного ефекту. Поліція не працювала, а порядок підтримували міліція з темно-зеленими пов'язками та військові патрулі¹¹. Міліція сформувалася як добровільні загони студентів, робітників чи національних груп (вірменів, поляків; студенти-євреї вирішили окремої єврейської міліції не створювати)¹². Начальником міліції став присяжний повірений капітан В. Калачевський. Міліціонери зайняли колишні поліційні приміщення й узялися виконувати свої функції. Одним із виявів їхньої діяльності було не зовсім демократичне поводження з прихильниками поваленого царя, хоча будь-якої суспільної небезпеки вони не становили. Протягом 6 березня міліція затримала близько 80 осіб, що агітували за старий лад.

За кілька днів було вирішено на кожній міліцейській дільниці утворити комісаріат із присяжного повіреного або його помічника, представника ради робітничих депутатів, мирового судді та представника прокуратури. Комісари мали стежити за законністю дій міліції. Їм було надано право санкціонувати постанови про арешти й обшуки. Невдовзі з'явилися сигнали, що міліціонери не бажали працювати далі на добровільних засадах. На засіданні Виконавчого Комітету 7 березня постало питання про відмову від волонтерських послуг у роботі міліції та про повернення студентів і робітників-міліціонерів на свої місця — в аудиторії й на виробництво. Начальник міської міліції В. Калачевський запропонував перейти до платної міліції та оголосив про свою відставку¹³.

Із початком революції почали ширитися погромницькі настрої. Водночас суспільство показало свою здатність до саморегуляції. За чутками, центром чорносотенства була друкарня «Двоголовий

¹⁰ Киевская мысль. — К., 1917. — 5 березня. — № 64. — С. 3.

¹¹ Киевская мысль. — К., 1917. — 6 березня. — № 65. — С. 3.

¹² Там само. — С. 2.

¹³ Киевская мысль. — К., 1917. — 9 березня. — № 68. — С. 1.

орел». Рада об'єднаних громадських організацій спочатку взяла під контроль, а наступного дня опломбувала цю друкарню. Суспільство заспокоїлося, а хвилю єврейських погромів було відвернено.

Відгукнувшись на заклики Тимчасового уряду й міської управи, а більше вважаючи свою роль у творенні нового ладу основною, кияни взялися до самоорганізації. Найактивніше виступало студентство. Ще ввечері 1 березня у приміщенні Міської думи мали відбутися збори Товариства швидкої допомоги студентам вищих навчальних закладів, щоб обрати делегатів до Комітету громадських організацій. Проте студенти заявили, що хочуть обрати представників від усього студентства, а не лише від згаданого Товариства. Після перемовин із міським головою було обрано 10 делегатів. Наступного дня в усіх вищих навчальних закладах (Університеті святого Володимира, Київському політехнічному інституті, Комерційному інституті, Вищих жіночих курсах і Жіночому медичному інституті) відбулися сходи. Жіночий медичний інститут вирішив припинити навчання на два дні. Виникла Коаліційна рада київського студентства. Молодь і робітники стали основою міліції, котра заміняла стару поліцію й охороняла громадський порядок. Щодня відбувалися студентські збори.

3 березня було утворено Раду робітничих депутатів та її тимчасовий виконавчий комітет. 6 березня сформувалася президія Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів: голова — Незлобін, товариші голови — Доротов і Єрмаков, секретарі — Моргунов і Петров, скарбник — Алексєєв. Рада вирішила боротися з агітацією «темних сил», наполягати на тому, щоби прихильників старого ладу було відсторонено від обійманих посад, вести агітацію серед селянства за новий лад, видавати неперіодичні листки та «Известия киевского совета рабочих депутатов», брати участь у формуванні міліції. Цікавим є вислів: *«пролетаріат не должен теперь, когда новый режим еще не достаточно окреп, выставлять лозунги, могушие внести раскол в ряды защитников народоправства»*¹⁴.

Першим масовим українським київським відгуком на події кінця лютого в Петрограді були збори 3 березня в українському клубі «Родина». Присутніми були понад 100 чоловік. Після прочитання телеграм і кількох виступів було обрано 10 чоловік «задля участі в міському

¹⁴ Киевская мысль. — К., 1917. — 7 березня. — № 66. — С. 2.

та інших комітетах, де потрібне представництво українських організацій»¹⁵. Саме ці люди стали першими членами Центральної Ради. Джерела не подають переліку їхніх прізвищ. У зборах 3 й 4 березня брали участь представники *«українських місцевих [київських. — В. С.] та деяких провінційних організацій та груп»*, а також *«українських організацій всіх місцевих вищих навчальних закладів та робітничих груп»*, до яких *«приєдналась також і українська молодь»*¹⁶. 4 березня відбулися численні збори членів українських організацій, які, об'єднавшись, увійшли до складу Центральної Ради. Збори надіслали телеграми голові Ради Міністрів князю Львову й міністрові юстиції О. Керенському.

Після кількоденних дебатів навколо принципів організації Центральної Ради 7 березня її таки було остаточно сформовано. У протоколі засідання Центральної Ради 9 березня знаходимо цілу низку імен: Олександр Волошинов, Олександр Степаненко, Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Прокопович, Христофор Баранівський, Федір Крижанівський, Микола Порш, Михайло Грушевський (він ще був у Москві, але його заочно обрали головою Центральної Ради)¹⁷. Українська Центральна Рада діяла активно. На її адресу надходили вітання з приводу нового ладу. Засідання Центральної Ради («Національної») відбувалися щодня. Було надіслано телеграми провінційним організаціям, князю Львову, міністру юстиції О. Керенському.

5 березня відбулися збори представників єврейських громадських організацій. Вони обрали речників до Ради об'єднаних громадських організацій: Григорія Биховського, Мойсея Мазора, Іллю Фрумїна, Соломона Флейшмана й Соломона Франкфурта¹⁸. Раду об'єднаних єврейських громадських організацій було скликано дещо пізніше. Публічно це пояснювали тим, що євреї не мали досвіду самоврядування. Проте більш вірогідно, що причиною були внутрішні міжпартійні суперечки.

Київські поляки 2 березня організували Комітет дев'яти, який мав встановити зв'язок між польськими організаціями. Прагнучи створити більш правоможне польське представництво, Комітет дев'яти

¹⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2-х тт. — К., 1996. — Т. 1. — С. 37.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 39.

¹⁸ Киевская мысль. — К., 1917. — 7 березня. — № 66. — С. 3.

6 березня 1917 р. скликав з'їзд усіх польських громадських організацій. У ньому взяли участь делегати від 39 організацій і громад Києва, Київської, Волинської та Подільської губерній. З'їзд створив Польський виконавчий комітет на Русі.

Армія теж не лишалася осторонь революційних процесів і прагнула взяти участь у суспільно-політичному житті через власні органи. Тож 5 березня відбулися збори офіцерів і солдатів Київського гарнізону. Були присутні близько 3 тисяч людей. Вони утворили Тимчасову раду солдатських та офіцерських депутатів і обрали представників до Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій¹⁹. 7 березня виникла Рада офіцерів, лікарів, військових чиновників військових частин, управ, штабів, установ і закладів київського гарнізону.

Свою єдність із народом армія засвідчила під час параду військ перед Миською думою 6 й 7 березня²⁰. «*И цветы, и красные флаги, и звуки марсельезы*», «*красныя ленточки на груди, на рукавах, на фуражках*»²¹ — це фрагменти газетного опису параду. Хтось обв'язав пам'ятник Столипину червоним прапором. Коли приїхав генерал Ходорович, у приміщення Думи його занесли на руках²². 7 березня відбувся ще один парад. Над Думською площею кружляв аероплан із червоним прапором. Один із написів на транспарантах виголошував: «Армія з народом». Особливий наголос був на гаслі «Війна до переможного завершення! Хай живе свобода! Все для війни!». Від імені українців військо вітав Микола Порш. Особливо важливим було проходження польського війська на чолі з генерал-майором Тадеушем Билевським. Поляки мали малинові прапори з одноголовим орлом і написом «За нашу і вашу свободу!». М. Страдомський виголосив промову «Хай живе вільна Польща!». Оркестр грав польський гімн. До війська звернувся С. Зелінський — член Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій. Представник єврейських організацій Фрумін виголосив: «Хай живе вільна, незалежна Польща!»²³ Українцям було з чого брати приклад. Їх не міг не вразити розмах польського руху, всі оці розмови про незалежність і свободу, браві марші польського війська.

¹⁹ Там само. — С. 3.

²⁰ Там само. — С. 1.

²¹ Киевская мысль. — К., 1917. — 7 березня. — № 66. — С. 1.

²² Там само. — С. 3.

²³ Киевская мысль. — К., 1917. — 8 березня. — № 67. — С. 1.

Невдовзі кожна з новоутворених організацій вважає за необхідне влаштувати власну демонстрацію. І ось вулицями міста маршують українці, євреї, поляки, солдати, студенти, робітники. Кожні у свій день, окремо від інших, зі своїми прапорами. Але потім демонструють свою єдність: 19 березня в Києві відбувається велике свято демократії — Свято Свободи. Це було наймасовіше зібрання в українській столиці. Кількість учасників оцінюють у 100 тисяч. Це Свято Свободи показало, що для Києва актуальним було українське питання. А далі був Всеукраїнський національний конгрес 6–8 (19–21) квітня 1921 р. Його проведення на Великодній тиждень (найбільше православне свято припадало на 2 (15) квітня) мало, крім усього іншого, і релігійно-містичний підтекст. Більшість мешканців України були християнами, для яких Воскресіння Христове є найбільшим святом, тож і хронологічний збіг із «воскресінням» України мав викликати в українців (які ще не дуже добре уявляли себе українцями) неабиякий емоційний відгук. Тим більше, що на дні проведення конгресу припав пік природної весняної повені. Виходило так, що Україна відроджувалася разом із Христом і природою.

Весняна повінь 1917 р., яка охопила весь басейн Дніпра й Сіверського Дінця, була чи не найбільшою природною катастрофою в Україні в роки революції. Цей природний катаклізм мав чималі соціальні наслідки. Тисячі людей втратили житло й переселилися до сухіших місцевостей. Промислові об'єкти зазнали збитків, їхні будівлі й устаткування було пошкоджено чи зруйновано. Змінилося також і природне середовище: непоодинокими були випадки, коли змінювалися річища, утворювалися озера, розмивалися й намівалися острови.

Безпосередніми причинами повені стали надзвичайно сніжна зима та швидке весняне потепління. За даними Метеорологічної обсерваторії Київського університету, в Києві протягом січня-лютого 1917 р. сніг ішов 33 дні з 58, і лише 2 дні температура повітря була вище нуля²⁴. Тобто сніговий покрив був надзвичайно високим. Через снігові замети погіршилася робота залізничного транспорту. Сповільнилося постачання міст вугіллям і продовольством²⁵. Наприкінці лютого

²⁴ Галузевий державний архів Центральної геофізичної обсерваторії, ТМ-1, Київ, місто (ГМО), 1917–1920 рр.

²⁵ Реквизиція угля // Киевлянин. — К., 1917. — 18 января. — № 18.

порушилося пасажирське сполучення між Києвом і Петроградом²⁶. 15 лютого розпочався новий потужний кількадеенний снігопад. Цього разу зупинилася Київська міська залізниця (трамвай), а більшість вулиць виявилися заблокованими²⁷.

Погодні умови в березні теж не були простими. Тривали сильні опади з періодичними низькими температурами. 5 березня стовпчик термометра впав до -19°C , а 8 березня випало 18 мм опадів, що становило майже половину місячної норми. Стабільно плюсова температура встановилася з 26 березня. Таким чином, наприкінці березня склалися умови для весняної повені. Київська міська влада вживала певних заходів (вивозила сніг, очищувала ренштоки та зливові каналізації²⁸), однак ресурсів не вистачало. До подолання стихії довелося залучати домовласників і військовополонених. За роботою стежила щойно реформована з поліції міська міліція²⁹ на чолі з О. Лепарським. Сам начальник міліції надто багато уваги приділяв політичним справам. Він встигав коментувати всі вияви громадянської активності в місті, передусім дії української громади. Але місто виявилось недостатньо підготовленим до весняної повені.

Розлив Дніпра розпочався 9 березня³⁰. Це одразу ускладнило сполучення через Дніпро. Катастрофічних розмірів повінь набрала у 20-х числах березня. У ніч із 19 на 20 березня рівень води піднявся на понад 2 м. Затопило лівобережні Слобідки³¹.

21 березня на містку, прокладеному на кризі між Києвом і Трухановим островом, сталася трагедія: дерев'яна конструкція не витримала тиску води та криги і розвалилася, а перехожі опинились у воді. Переправа по кризі між лівим і правим берегами припинилася³².

Вода й далі прибувала. Протягом 20–23 березня її рівень піднявся ще на 2 м. Міська дума, Виконавчий комітет громадських організацій

²⁶ Кружное направление скорых поездов Киев-Петроград // Киевлянин. — К., 1917. — 28 февраля. — № 59.

²⁷ Снегопад // Киевлянин. — К., 1917. — 16 февраля. — № 47.

²⁸ Киевлянин. — К., 1917. — 8 березня. — № 67.

²⁹ К очистке улиц // Киевлянин. — К., 1917. — 18 марта. — № 78; К очистке улиц // Последние новости. — К., 1917. — 18 марта. — № 439.

³⁰ Движение весны // Последние новости. — К., 1917. — 9 марта. — № 4476.

³¹ На Днепре // Последние новости. — К., 1917. — 20 марта. — № 4394.

³² Состояние Днепра // Последние новости. — К., 1917. — 22 марта. — № 4398.

та прості кияни взялися до нових захисних заходів: звели земляну дамбу, де вулиця Оленівська виходила на берег Дніпра³³, підірвали кригу біля Ланцюгового й Залізничного мостів та в Матвіївській затоці³⁴.

У ніч із 23 на 24 березня сталася нова надзвичайна подія — зсув ґрунту на березі Дніпра, внаслідок чого було зруйновано набережну та трамвайні колії на ній³⁵. Зсуви ґрунту спостерігалися і в інших частинах міста: на Андріївській гірці неподалік від Андріївської церкви, з боку Йорданської гори, під тодішнім найвищим будинком Києва — шестиповерхівкою Гінзбурга. Зазнав пошкоджень Цирк Крутикова³⁶, розташований на тодішній Миколаївській вулиці (нині вулиця Архітектора Городецького), під загрозою був Південно-російський дріжджево-винокурний завод Йосифа Марра (нині — будівлі Київського вітамінного заводу), низка житлових будинків на вулиці Копилівській. Надзвичайна ситуація склалася із кладовищем на Аскольдовій могилі, де через зсуви ґрунту руйнувалися поховання³⁷.

З 26–27 березня річка поступово очищувалася від криги. Відкрилася навігація пароплавів до Ржищева й Чорнобиля, а також місцева лінія на затоплену Слобідку³⁸. При цьому чимало киян спеціально їздили подивитися на «Венецію» — як стали тоді називати Передмостову Слобідку, де вода доходила до вікон других поверхів.

На початку квітня повінь посилилася: почала прибувати «верхня вода», тобто вода з верхньої течії Дніпра. Того року було перевищено попередній рекордний рівень води 1875 р. Повністю під воду пішли Труханів острів і Передмостова Слобідка, було затоплено набережну, а також кілька вулиць на Подолі³⁹. З'явилися перші жертви: поблизу Ланцюгового мосту декілька барж зірвалися з причалу і протаранили пожежно-рятувальний пароплав «Пожарный». Загибло декілька

³³ Последние новости. — К., 1917. — 21 марта. — № 4396.

³⁴ Ледоход на Днепре // Последние новости. — К., 1917. — 23 марта. — № 4400.

³⁵ Последние новости. — К., 1917. — 24 марта. — № 4401.

³⁶ Обвал горы у цирка Крутикова // Последние новости. — К., 1917. — 1 апреля. — № 4417.

³⁷ Разрушение Аскольдовой могилы // Последние новости. — К., 1917. — 22 июня. — № 4546.

³⁸ Открытие навигации // Последние новости. — К., 1917. — 27 марта. — № 4404.

³⁹ Грандиозное наводнение в Киеве // Последние новости. — К., 1917. — 5 апреля. — № 4417.

пасажирів. До порятунку постраждалих тепер залучили військових, зокрема 1-й запасний понтонний батальйон⁴⁰.

6 квітня Київ зазнав нового удару стихії: випав сніг при надзвичайно сильному вітрі та температурі близько 2 °С. Він обірвав телеграфні й телефонні лінії, вулиці стали важкодоступними через замети⁴¹. Буря на Дніпрі знищила більшість човнів⁴².

Міська дума двічі виділяла кошти на подолання наслідків негоди: 75 тис. рублів у квітні та 100 тис. — у травні⁴³. Неможливо визначити, чи цих коштів було достатньо, щоби покрити збитки: для цього бракує джерел. Але якщо врахувати, що влітку 1918 р. Київ ще відчував проблеми з водопостачанням, оскільки водогін так і не спромоглися повністю очистити від бруду, нанесеного повінню, то виділених грошей не вистачало, або ж їх використали вкрай неефективно. Виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій створив спеціальну комісію на чолі з Євгеном Федоровичем Гарнич-Гарницьким⁴⁴.

Свій внесок у допомогу постраждалим зробили і громадські діячі та діячки, яких можна назвати актуальним сьогодні терміном «волонтери». Було організовано громадський жіночий комітет на чолі з Єлизаветою Гольденберг, дружиною присяжного повіреного Аврама Гольденберга, управителя Олександрівського товариства цукрових заводів Льва Бродського. Комітет опікувався постачанням їжі, одягу та взуття⁴⁵. У Контрактовому будинку відкрили кухню, де готували гарячу їжу для переселенців із затоплених будинків⁴⁶. Діяв також Нікольсько-Слобідський комітет на чолі з Миколою Георгієвичем Лундом, котрий надавав допомогу постраждалим від повені⁴⁷. Збирали кошти, які розподіляли між мешканцями лівого берега.

Разом з тим цим складним становищем одразу скористалися власники човнів, а також готелів і мебльованих кімнат. Ціни на їхні послуги

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Погода // Последние новости. — К., 1917. — 6 апреля. — № 4418; Порча телефона // Киевлянин. — К., 1917. — 8 апреля. — № 91.

⁴² Заседание совета О.О.О. // Последние новости. — К., 1917. — 7 апреля. — № 4420.

⁴³ Помощь пострадавшим от наводнения // Последние новости. — К., 1917. — 5 мая. — № 4468.

⁴⁴ Последние новости. — К., 1917. — 24 марта. — № 4402.

⁴⁵ Наводнение в Киеве // Последние новости. — К., 1917. — 7 апреля. — № 4420.

⁴⁶ Наводнение в Киеве // Последние новости. — К., 1917. — 7 апреля. — № 4421.

⁴⁷ Воззвание // Киевлянин. — К., 1917. — 11 апреля. — № 93.

зросли. Приміром, човнярі, за даними журналістів, за перевезення однієї людини з одного боку вулиці на інший брали 5 рублів⁴⁸ (проїзд у трамваї на той час коштував від 6 копійок). Окрім того, з'явилися мародери й річкові пірати, котрі грабували покинуті обійстя та постраждалих, що намагалися врятувати залишки свого майна⁴⁹. Проте слід обережно ставитися до таких газетних повідомлень, оскільки журналісти часто перебільшували ті чи ті факти або ж послуговувалися неперевіреними джерелами інформації.

Пік повені припав на 6–10 квітня — дні, коли відбувся Всеукраїнський національний конгрес, який зібрав близько 1500 людей⁵⁰. 9 квітня рівень води сягав понад 5,5 м над нулем водомірної рейки⁵¹. З 10 квітня вода почала поступово спадати⁵². Пасажирську та вантажну навігацію було відновлено 20 квітня⁵³.

Безпосереднім наслідком стихії стали перебої в роботі міської електростанції та водогону⁵⁴. Київська міська електростанція з чотирма турбогенераторами, введена в експлуатацію 1898 р., була розташована на вул. Андріївській, практично на березі Дніпра. Щоби врятувати станцію від затоплення, довелося замурувати двері й вікна на першому поверсі та звести дві захисні стіни⁵⁵. Тож перший натиск води, попри затоплення навколишньої території, станція витримала. Однак о 3 годині ночі 13 квітня станцію було затоплено, й виробництво електроенергії повністю зупинилося. Місто майже повністю опинилось у темряві. Дещо рятували ситуацію власні електростанції міського трамваю та кілька дрібних приватних станцій, проте сумарно вони

⁴⁸ Наводнение в Киеве // Последние новости. — К., 1917. — 8 апреля. — № 4422.

⁴⁹ Наводнение в Киеве // Последние новости. — К., 1917. — 8 апреля. — № 4423.

⁵⁰ Детальніше про Всеукраїнський національний конгрес, його перебіг і значення див.: Верстюк В. Ф. Всеукраїнський національний конгрес в контексті періоду становлення Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2008. — Вип. 3. — С. 4–22.

⁵¹ Оппоков Е. В. Наводнение 1917 года в Киеве // Киевлянин. — К., 1917. — 16 апреля. — № 95.

⁵² Конец наводнения // Последние новости. — К., 1917. — 10 апреля. — № 4425.

⁵³ На Днепре // Последние новости. — К., 1917. — 20 апреля. — № 4440.

⁵⁴ Положение электрической станции // Последние новости. — К., 1917. — 7 апреля. — № 4420.

⁵⁵ Положение Киевской электрической станции // Киевлянин. — К., 1917. — 7 апреля. — № 90.

покривали потреби в електриці тільки на 10%. Виробництво електрики було відновлено в більш-менш повному обсязі лише за тиждень⁵⁶.

Повінь охопила не лише Київ. 9 березня затопило більшу частину Луганська. В окремих місцях вода піднялася на 2 м. Чимало будинків були залиті до покрівель. Журналісти повідомляли про людські жертви⁵⁷. Також постраждали Слов'янськ і станція Краматорська. З губернського центру, Харкова, до постраждалих районів було спрямовано допоміжний потяг із 500 робітниками. Харківські пекарні почали випікати хліб для населення затоплених регіонів⁵⁸. У Кременчуці прорвало дамбу, через що виявилися затопленими 2/3 Кременчуцького повіту. Гідрологи вважають водопілля 1917 р. найбільшим за весь період спостережень і зараховують до катастрофічних⁵⁹. Чималих збитків також зазнали Катеринослав, Олександрівськ та інші міста в басейні Дніпра. Повінь призвела до переміщень великої кількості людей, котрі переселялися як тимчасово, так і на нове постійне місце проживання.

Отже, весна 1917 р. була бурхливою не лише з політичного погляду. Природа теж давала про себе знати й ніби перевіряла ще тодішню державу — Російську імперію — на стійкість, а суспільство — на зрілість і готовність до демократичного життя. Великою мірою саме нездатність держави в умовах війни подолати наслідки природного катаклізму спричинила вибух невдоволення, що переріс у революцію. Варто також зауважити, що Всеукраїнський національний конгрес у Києві відбувся у дні максимальної повені. Своєю численністю він вразив українське, і не лише українське, суспільство. Український рух відчув свою силу. До Києва з'їхалися сотні делегатів. І це за відсутності нормального транспортного сполучення, місця для ночівлі, коли мости були зруйновані, а річки розлилися, коли треба було рятувати власне майно. Але люди їхали до Києва на заклик Української Центральної Ради, щоби

⁵⁶ Положение электрической станции // Киевлянин. — К., 1917. — 20 апреля. — № 97.

⁵⁷ Наводнение. Луганск, 12 // Последние новости. — К., 1917. — 13 марта. — № 4484.

⁵⁸ Наводнение. Харьков, 12 // Последние новости. — К., 1917. — 14 марта. — № 4485.

⁵⁹ Горбачова Л. О., Колянчук О. В. Каталог весняних водопіль в басейні річки Десна // Наукові праці Українського науково-дослідного гідрометеорологічного інституту. — 2011, Вип. 261. — С. 281.

продемонструвати свої національні почуття, сказати: «Я — українець!» Організація допомоги постраждалим показала також неефективність наявного державного апарату та, навпаки, ефективність органів самоврядування і громадських утворень: Міської думи, Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій і різних товариств.

КИЇВ У ЛЮТНЕВІЙ РЕВОЛЮЦІЇ: ПЕРЕУСВІДОМЛЕННЯ УНІКАЛЬНОСТІ МІСТА ТА КРИСТАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОСТІ

Ольга Скороход

Кардинальні зміни, які принесла Лютнева революція, унеможливили функціонування публічного простору «старого ладу» як у глобальному сенсі, так і в локальних складових загальної імперської географії. Нова революційна домінанта в публічному дискурсі Києва витворювалася пліч-о-пліч із традиційним образом міста. Причиною цьому було те, що бюрократичних ресурсів нової влади не вистачало, щоби покрити суспільний запит на відмежування від імперської культури. Таким чином, суспільство не лише диктувало директиви легітимації нової культури, але й саме фактично закріплювало цю легітимацію: через візуальну культуру, нову моду в риторичі та загалом публічний дискурс¹.

На стику двох дискурсів, офіційного та громадського, утворювався новий образ Києва. Місцева влада — Міська дума та Київський виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій і підконтрольні йому комісари — у своїй офіційній риторичі під революційними гаслами фактично подавала стару візію імперського Києва з відповідним навантаженням. Великою мірою влада залишалася в руках старої місцевої еліти (символічним винятком можна вважати соціаліста-революціонера Оберучева, якого арештували в перші дні революції й випустили практично відразу, щойно в Києві стало офіційно відомо про повалення монархії)². Однак підтримка повалення династії Романових

¹ Колоницкий Б. Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 года. – М., 2012. – С. 6–7.

² Після ліквідації всіх органів імперської адміністрації повнота цивільної влади в Києві зосередилася в руках Київського виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій, який було сформовано 4 березня у приміщенні Київської міської думи. Подібні комітети в різних містах колишньої імперії Тимчасовий

і монархії в суспільно-політичному дискурсі легітимізувала цю владу як нову. Саме так називала Тимчасовий уряд і Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій преса. До слова, так само «новою революційною владою» назвав Виконавчий комітет і новопризначений військовий комісар Оберучев у своїх мемуарах³.

День Свята Революції на Думській площі. «Суд над Столипіним»
Джерело фото: <http://photohistory.kiev.ua/> Відвідано 6.05.2016 о 23:17

уряд у Петрограді вважав органом самоврядування. До Київського ВК входили представники місцевої управи, Земського союзу, Військово-промислового комітету та інших органів, котрі функціонували за попередньої імперської системи. Також до нього увійшли речники політичних партій і деяких національних організацій. Зі свого складу ВК обирав представників виконавчої влади: комісарів, якими зазвичай ставали лідери земських установ. Приміром, київським губернським комісаром було призначено Михайла Суковкіна, колишнього голову Київської губернської земської управи, військовим комісаром Київського військового округу призначили Костянтина Оберучева, а комісаром при поліції став в. о. київського міського голови Федір Бурчак. Виконавчий комітет засідав у приміщенні Міської думи, тому цей владний орган також отримав легітимацію як «нова влада», хоча вибори в Думу відбулися тільки в липні 1917 р.

³ Оберучев К. В дни революции (Воспоминания участника великой русской революции 1917-го года). – Нью-Йорк, 1919. – С. 34.

Революційна влада, що отримала легітимацію як нова, і далі транслювала старе бачення ще імперського Києва. Однак унаслідок поширення в перші місяці революційної стихії свобод, які супроводжували перехід до республіканського устрою, відбулися зрушення, завдяки яким почалося переусвідомлення унікальності Києва у творенні нового суспільства на теренах колишньої Російської імперії.

Важливе місце в цьому процесі посідає повернення українського дискурсу, котрий під час війни фактично зник зі сторінок київських періодичних видань. До Лютневої революції ми можемо говорити про протистояння між офіційною (імперською) позицією, яка наполягала на тому, що Київ є російським містом, і вживала щодо місцевого населення загальний термін «малорос», та різного штибу діячами українського національного руху, котрі всіляко лобювали поняття «українець» та «Україна» (це в термінах державної цензури радше вкладалося в концепт «мазепинства»)⁴. До війни в результаті численних дискусій на різних політичних і суспільних рівнях про питання, чи відповідають одне одному поняття «малорос» і «українець», окреслилася тенденція до офіційного визнання етноніму «українець» у Росії. Під час Першої світової війни ці дискусії через цензуру воєнного часу були фактично викреслені з київського публічного дискурсу. Хоча саме під час війни, і головним чином у межах продиктованої війною дипломатичної необхідності, термін «українці» було чи не вперше вжито від імені Миколи II. Міністр імператорського двору Російської імперії Володимир Фредерік вжив його, відповідаючи на телеграму українських діячів Швейцарії, які декларували прихильність до Російської імперії, від 24 серпня 1915 р.⁵ Із поваленням «старого ладу» модерний етнонім «українці» було винесено на офіційний рівень вживання.

Дослідити динаміку трансформації київського публічного простору найдоцільніше на прикладі великих маніфестацій, котрі відбувалися в Києві в березні-червні 1917 р. Крайню межу позначає середина червня 1917 р. Тоді сталися дві події, ключові для зламу публічного образу Києва. Першою з них був I Універсал Української Центральної Ради

⁴ Про змагання різних тактик і підходів щодо українського національного руху в Російській імперії під час Першої Світової див.: Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М., 2006. – 248 с.

⁵ Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії // УГО. – 2012, Вип. 16–17. – С. 112.

від 10 червня 1917 р. Цей документ публічно підважував прагнення центральної влади представити Київ як провінційне місто, статус і роль якого суттєво не відрізнялися від тієї ролі, котру воно відігравало у старій державній моделі. Другою подією стала загальна маніфестація 19 червня, яка всупереч декларованій єдності революційних сил показала їхнє розпорощення.

Формування нових ментальних домінант крізь призму публічного висловлювання найпромовистіше віддзеркалюють тогочасні періодичні видання. Це й найпопулярніші київські газети: «Последние новости», «Киевская мысль», «Киевлянин» — і менші видання, зокрема друкований орган українських соціалістів-федералістів «Нова Рада», який почав знову виходити наприкінці березня 1917 р. Матеріали періодичних видань є нашим ключовим джерелом. Ми розглядаємо пресу не лише як відбиття рефлексій обивателів, але і як засіб формування громадської думки. Серед найперспективніших жанрів у цьому напрямку досліджень — публіцистика, замітки й повідомлення, а особливо репортажні матеріали.

Насамперед важливо зрозуміти, в якому стані Київ увійшов у революцію. Населення міста офіційно становило 467 591 осіб. Таку цифру дає перепис, котрий 16 вересня 1917 р. провело Міське статистичне бюро⁶. На сьогодні катастрофічно бракує джерел, які б дозволяли говорити, наскільки це число є точним (а отже, відповідних наукових досліджень теж обмаль). Однак, зіставляючи цю цифру з кількістю виборців, зареєстрованих на виборах до Міської думи влітку 1917 р. (307 920 дорослих осіб), можемо взяти її за основу для дослідження. Також ми усвідомлюємо, що на початку березня 1917 р. ця цифра могла відрізнятись. По-перше, під час війни мобільність населення була високою. По-друге, в офіційних даних не враховані категорії осіб, які перебували в Києві тимчасово, але значно впливали на публічний простір: біженці, поранені військовики тощо. На сьогодні точну чисельність цих груп населення під час революції не встановлено.

Київ не був великим промисловим центром: робітники становили близько 18% від загальної кількості населення (включно з працівниками комунальних служб)⁷. Натомість чимала частина населення

⁶ Биск И. К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.). – К., 1920. – С. 3.

⁷ Там само. – С. 3–4.

жила з малих промислів. Це зумовлювало специфіку комунікації між мешканцями та стиль передачі інформації, коли періодичні видання ставали її провідним джерелом.

Демонстрація на Александрівській вулиці (нині М. Грушевського), березень 1917

Образ Києва в перші пореволюційні місяці перебував у загальному революційному річищі. Серед головних маркерів цього панівного дискурсу, характерних для більшості території колишньої Російської імперії, доцільно виокремити такі:

- ейфорія від участі в революційному русі;
- чітке розуміння змін навіть попри співчуття до імперського режиму;
- візуальна ідентифікація з новим режимом – прагнення через використання революційних символів підкреслити свою підтримку революції та участь у ній;
- творення революційної традиції;
- активний пошук «ворогів революції»: пряме звинувачення поліції та осіб, що потенційно могли стати опорою контрреволюції, у шпигунстві та співчутті імперському режиму, а також використання революційних гасел для особистої помсти;

— пошук і усвідомлення свобод, які принесла революція⁸.

Видається доцільним зупинитися на двох наріжних каменях, у яких найяскравіше виявилася революційна стихія в Києві. Такими були, по-перше, воєнний дискурс, по-друге — національне питання. У цих площинах і представники місцевої влади, і періодичні видання намагалися формувати настрої обивателів, вміщуючи їх у рамки спонтанно створюваного революційного проекту. Київ у цьому проекті отримав власне місце — прифронтового пункту, який в умовах нового режиму мав забезпечити тил для перемоги російського війська, з одного боку, та бути прикладом того, як різні народи в межах єдиної Росії отримують культурницькі свободи, з іншого. Тобто фактично це було інерційним продовженням імперської політики з урахуванням змін, котрі відбулися за час війни, зокрема в політиці щодо населення на околицях.

Стверджуючись, ці дві площини виходили з-під контролю загального революційного контексту, про який було сказано вище, до локального, завдяки чому Київ перетворився на важливий центр, за який активно змагатимуться різні політичні й національні проекти.

Від міста-форпосту до ненадійного тилу

Під час війни Київ через розташування у прифронтовій смузі набув стратегічного значення з відповідним навантаженням. Київська губернія разом із Києвом входила до 3-го тилового району Південно-Західного фронту. Місто стало одним із центрів транзиту біженців, поранених вояків і військовополонених. Міська влада регулярно виділяла кошти на забезпечення функціонування розширеної мережі лікарень, підтримку сімей вояків, що перебували на фронті, та загалом на функціонування міської інфраструктури, яка мала витримувати посилене навантаження через великий рух населення. Тут активно діяли і місцеві благодійні ініціативи, і київські представництва загально-російських благодійних організацій. Громадськість і міська влада часто знаходили порозуміння, прагнучи підтримати державу у війні. Наприклад, восени 1914 р. Київський загальновійськовий комітет

⁸ Скороход О. Лютнева революція: реакція населення на зміну влади та вибух революційної стихії в Києві на початку 1917 р. // *Магістеріум*. – 2007, Вип. 28: Історичні студії. – С. 23–29.

Міської управи звернувся до населення з проханням робити пожертви на різдвяні подарунки для військовиків Київського гарнізону на фронті⁹. При цьому уповноваженими за збір коштів зазвичай були волонтери від громадськості.

Окрім того, Київ був і центром Київського військового округу, тому місто було підпорядковане не лише цивільній, але й військовій владі. Тому командувач військами Київського військового округу міг впливати на рішення щодо невійськових сфер життя Києва, щоб забезпечити функціонування міста як стабільного тилу. Одне з таких рішень командувач КВО ухвалив ще 21 липня 1914 р. — до початку загальної мобілізації до російської армії¹⁰. У цьому розпорядженні населенню територій, де оголосили військовий стан, було заборонено піднімати ціни на товари першої потреби.

Усі ці чинники постійно насичували публічний дискурс усвідомленням близькості до фронту. Із поваленням монархії воєнний дискурс зберігався. Сукупність публікацій у пресі перших місяців революції дає підстави стверджувати, що в рефлексіях обивателів радість від повалення монархії була тісно пов'язана зі сподіваннями на розв'язання ситуації на фронті, а саме – з надією на перемогу у війні. Цю тезу активно педалювали на офіційному рівні, і це, зважаючи на панування воєнної риторики, мало би вплинути й на персональний рівень сприйняття революції серед киян.

Для прикладу наведемо промовисту цитату з березневого числа газети «Вечерние новости»:

...Россия, великая и могучая Россия, стала свободной. Старое правительство Гришки Распутина выброшено, как негодный и вредный хлам с общественной арены. Великий исторический день обновления России! Той России, которая одолела самого опасного внутреннего врага... Вы знаете его... Это те, которые в 1914 году оставили нашу армию без оружия и снарядов. Это та клика предавших своё отечество чиновников, которые оставили наши города без хлеба. Это та компания “внутренних немцев”, которая заведомо и умышленно внесла расстройство во всю нашу хозяйственную и политическую жизнь...¹¹

⁹ Купченко В., Серга Ж. Київ у Першій світовій війні (за документами Державного архіву міста Києва) // Архіви України. – 2014, Вип. 4–5 (292–293). – С. 27.

¹⁰ Там само. – С. 25.

¹¹ Вечерние новости. – К., 1917. – № 2250.

Ця фраза ілюструє загальну риторику популярних київських газет, які так чи так слідом за петроградськими виданнями повторювали тезу, що у всіх негараздах російської армії й держави загалом винні німецькі шпигуни, котрі зіпсували правительську династію.

Найкраще динаміку ставлення до воєнного питання в Києві показують великі маніфестації, що відбулися під патронатом місцевої влади – Київської міської думи та Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій міста. Оцінити ці маніфестації можемо завдяки хронікам, планам і описам демонстрацій і промов.

Першою такою маніфестацією був парад військ Київського гарнізону на Хрещатику 6 березня, за яким маршували колони цивільних демонстрантів. Командування гарнізону спільно з Виконавчим комітетом організувало його, щоби продемонструвати боєздатність військ гарнізону та висловити взаємні вітання війська й нової влади.

У пресі не було заздалегідь повідомлено про цю подію. Натомість чутки про майбутній парад ширилися серед солдатів. Оберучев у мемуарах згадує про інциденти, що траплялися в окремих військових частинах, де вояки бажали встигнути висловити вітання революції, вирушаючи на фронт:

Особенно трудно пришлось с той ротой, которая завтра должна была уходить на фронт, и таким образом не сможет принять участия в общем параде, который я обещал им на послезавтра.

– Мы хотим представиться Исполнительному Комитету перед уходом на фронт, – заявляли они мне.

Но после долгих переговоров удалось убедить и их не идти. И под звуки дружинного марша с красными знамёнами и песнями пошли они в казармы.

...Я встретил после этого целый ряд воинских частей, направляющихся с флагами и песнями к Думе, и уговаривал их не идти сегодня, а отложить до послезавтра. И это всегда удавалось.

После долгих скитаний по городу, после целого ряда речей и обмена мнениями приехал я, наконец, к Командующему Войсками и успокоил его, что страшного ничего нет, что тут простое недоразумение и возмущение вызвано безответственными и неведомыми агитаторами.

Тут же было решено, совместно с представителями Исполнительного Комитета, на послезавтра организовать торжественное шествие войск гарнизона перед Исполнительным Комитетом и Командующим Войсками¹².

¹² Оберучев К. В дни революции. – С. 38.

На переконання військового комісара, ініціатива провести парад була відповіддю на бажання самих вояків.

У день параду начальники окремих військових частин гарнізону, генерали й полковники прибули до міської управи, щоб висловити вітання градоначальнику, губернському комісарові та членам Ради громадських організацій як представникам влади республіки. Потім відбувся власне парад.

Демонстрація на Думській площі. Березень 1917

Репортаж із параду в газеті «Киевлянин» описує дійство саме як оглядини військових сил, що мали й далі битися на війні. Фактично стара імперська риторика тривала під новими гаслами. Це стосувалося і глобальної політичної риторики, в даному випадку — у використанні польського питання в протистоянні з країнами Троїстого союзу.

Под звуки марсельезы стали проходить войска киевского гарнизона. Солдаты восторженно приветствовали народом. Почти каждая часть несла впереди красный плакат. На плакатах были надписи: “Да здравствует народная армия”, “Да здравствует свобода”, “Да здравствует учредительное собрание”, “Война до победного конца”, “Все для войны”...

Но вот вдали показались малиновые знамена. На одном из них был изображен белый одноглавый орел — герб Польского государства, на другом надпись — “За нашу и вашу свободу”. Это — старое знамя 1863 года, с которым шли польские революционные легионы, сражаясь за свою свободу.

Польский полк встретил такое же горячее приветствие. Командир дивизии, в состав которой вошел полк, Былевский, остановил полк, направился в здание думы, где произнес следующую речь:

“В течение 80 лет своею грудью окровавленная Польша берегла и сохраняла это знамя. Знамя это, обгаренное нашей общей кровью, ныне перед лицом будущей польской армии я передаю в достойные руки братского народа, глубоко верю, что оно вновь приведет всех славян на поля Грюнвальда, где свобода всех народов будет обеспечена на веки”. Взяв знамя у знаменосца, ген. Былевский передал его председателю исполнительного комитета Н. Ф. Страдомскому.

Держа в руках знамя, Н. Ф. Страдомский обратился к генералу Былевскому со следующими словами:

– От имени исполнительного комитета выражаю вам глубокую благодарность за приветствие и за ту честь, которую вы оказали сейчас нам. Верьте, свободная Россия пойдет вместе дружно со свободной Польшей. Да здравствует свободная Польша! Вслед за тем член комитета С. С. Зеленский, на польском языке, произнес приветствие полку¹³.

Воєнний чинник трапляється і в менших маніфестаціях у перші місяці революції. Зазвичай вони відбувалися спонтанно в публічних місцях, зокрема перед центральним входом до Міської думи. Заклики «спільно працювати на перемогу» й «забезпечувати порядок у тилу задля перемоги» майорили в усіх виданнях у березні 1917 р.

Однак уже за кілька місяців воєнний дискурс у Києві став індикатором роз'єднання: і як наслідок того, що різні політичні сили на місцевому рівні формували свої військові програми, і як віддзеркалення дебатів у Державній думі про доцільність дальшої участі Росії у війні та широкого обговорення цієї теми в суспільстві.

Остаточна поразка офіційної візії Києва як воєнного міста сталася під час параду військ у рамках маніфестації 19 червня 1917 р., яку місцева влада організувала, щоб візуально підкріпити єдність усіх

¹³ Киевлянин. – К., 1917. – № 67.

революційних сил. За планами Виконавчого комітету й Миської думи, демонстрація єдності армії й революції мала стати наріжним каменем цього параду. При цьому ця єдність мала слугувати для підкріплення ідеї, що Росія має й надалі брати участь у війні (постфактум це зазначали журналісти в газетних замітках).

Парад 19 червня мав відбутися під спільними для всіх гаслами про підтримку Тимчасовому уряду, а для прихильників війни – про підтримку армії. Проте натомість ця демонстрація засвідчила, що шляхи головних сторін розходилися різно. Це виявилось як у будові ходи й загальному характері окремих колон, так і у висунутих гаслах. Наприклад, колони більшовиків формувалися й маршували окремо від решти, а представники інших партій, підприємств і організацій ішли кожні зі своїми знаменами, але згуртовано¹⁴. Михайло Грушевський стверджував, що більшовики організували опозиційну до думської демонстрацію¹⁵.

Крім того, була відчутною нестабільність і на побутовому рівні. На відміну від березневих демонстрацій на початку червневого параду, вулиці не були заповнені людьми. Таке обережне ставлення мешканців було викликане побоюванням можливих сутичок між більшовиками (які на той час заявили, що виступають за вихід Росії з війни) та менш радикальними демонстрантами¹⁶.

Отже, Київ змінив публічний образ міста-тилу російських військ на образ центру, вразливого до спекуляцій у воєнному питанні. У публічному дискурсі це виявилось в численних дискусіях на цю тематику, а також у самому факті, що ідею про роль надійного прифронтового пункту як єдину можливу для Києва було підважено.

«Русский город» vs. Центр українського національного проекту

Серед міст Російської імперії, близьких до фронту й різнобарвних за своєю національною структурою, Київ вирізнявся тим, що став центральним містом для українського національного проекту. На відміну від, скажімо, Одеси чи Харкова, де питома українська середовище також було мізерним, але розвиток українського руху не вступав у різкий конфлікт з офіційним образом цих міст.

¹⁴ Последние новости. – К., 1917. – № 4540.

¹⁵ Грушевський М. Спомины // Київ. – 1989, № 10. – С. 131.

¹⁶ Последние новости. – К., 1917. – № 4540.

Коли в перші дні березня до Києва дійшли новини про повалення монархії, місцева влада й далі провадила імперську риторіку про Київ як російське місто, однак змушена була враховувати зміни, котрі відбулися в національному питанні за час війни¹⁷. Революція визнавала культурницькі вимоги українців нарівні з іншими національними меншинами. Однією з перших згадок про українців були новини у пресі про створення Української Центральної Ради. Її заснування було згадано в контексті боротьби за права українців у рамках загального революційного руху.

«...Собрание единогласно приветствовало образование нового правительства и постановило оказывать ему всяческое содействие... Собрание очень горячо приняло предложение “Центральной Рады” о посылке депутации в Петроград для заявления новому правительству о неотложных нуждах украинского народа», — писала «Киевская мысль» про засідання УЦР 4 березня¹⁸.

До кінця березня інформацію про організацію українського руху широкі верстви населення отримували саме через періодичні видання, що висвітлювали відповідний контекст. Зазвичай такі новини у виданнях ліберального спрямування, зокрема в «Киевской мысли» й «Последних новостях», подавали в окремих рубриках про діяльність українських організацій — поряд із подібними рубриками про життя поляків, євреїв та інших меншин.

Динаміку національного дискурсу в Києві також можна простежити на прикладі великих демонстрацій. Найбільша з них — День Революції 16 березня — також була організована під егідою Миської думи як загальна маніфестація всіх революційних сил. Щоб залучити якомога більше учасників і глядачів, цей день (четвер) було оголошено вихідним майже на всіх заводах і підприємствах. Найбільші газети заздалегідь друкували розклад маніфестації. Національні колони демонстрантів — українська, польська, єврейська тощо — мали приєднатися до робітничих, які прямували до будівлі Миської думи на Хрещатику. Польські організації збиралися на куті Лук'янівської вулиці й Нестерівського провулку. Місцем збору української колони було призначено Володимирський собор.

¹⁷ Про політику щодо українців у Російській імперії під час війни див. Миллер А. Империя Романовых и национализм. – 248 с.

¹⁸ Среди украинцев // Киевская мысль. – К., 1917. – 4 марта.

Демонстрація на Бесарабці. Березень 1917

Важлива різниця в тому, як сприймали участь українців у демонстрації міська влада й Українська Центральна Рада. Зі стенограм засідань ЦР можемо зробити висновок, що українські діячі сприймали участь у загальній маніфестації 16 березня радше як репетицію перед великим українським мітингом — Святом Свободи, що мало відбутися в неділю, 19 березня¹⁹. Це підтверджують хроніки²⁰. Прикметно, що про українську маніфестацію 19 березня популярні київські газети не написали практично нічого, тимчасом як українські діячі називали її однією з провідних подій Української революції²¹.

Обидві маніфестації було підготовлено та проведено до оприлюднення першої відозви Центральної Ради «До українського народу»

¹⁹ Верстюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – 344 с.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х тт. / Упор. В. Верстюк та ін. – К., 1996. – Т. 1. – С. 43.

²⁰ 1917 год на Киевщине. Хроника событий / Сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов. Под ред. В. Манилова. – К., 1928. – С. 15.

²¹ Грушевський М. Спомины // Київ. – 1989, № 9, 10, 11; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920). – К., 2007. – С. 87.

(відозва від 9 березня, опублікована в «Новій Раді» 25 березня) й до фактичного перетворення Центральної Ради на парламент (цими повноваженнями УЦР наділив Всеукраїнський національний конгрес, що відбувся 6–8 квітня). Тобто ці маніфестації пройшли до того, як український рух заявив про себе як про гравця на політичному полі. День Революції став першим випадком, коли про українців в однаковому ключі згадали популярні київські газети — зокрема і друкований орган російських націоналістів, газета «Киевлянин». Наведений у ній загальний розклад маніфестації містить пункт: «Украинские организации собираются к Владимирскому собору и присоединяются к шествию вслед за III вокзальной группой»²².

Саме на цих демонстраціях сталися перший масштабний вихід українства на вулиці Києва і знайомство обивателів з українською символікою. На відміну від різного штибу закритих зібрань українців, котрі відбувалися під час війни та в перші тижні революції, таку зміну в публічному просторі міста ні періодичні видання, ні самі містяни не могли ігнорувати.

Газети писали про демонстрацію 16 березня, захоплюючись поєднанням національної символіки різних народів із революційними символами. Представники влади вітали національні демонстрації, зокрема й українську маніфестацію, як складову загальнореволюційного руху.

На підтвердження цієї тези наведемо цитату зі щоденника київської гімназистки Малкової, яка писала про весну 1917 р.: «Было несколько манифестаций с русскими, революционными и разными национальными флагами»²³. Тимчасом як преса детально описувала, які саме національні символи можна було бачити на маніфестаціях, для пересічних мешканців прапори національних меншин зливалися в одну категорію поряд зі звичними триколорами й загальною революційною символікою.

Інший приклад — спогади Бориса Стелецького, начальника штабу гетьмана Павла Скоропадського, де він оцінює ставлення до україн-

²² Порядок манифестации в день праздника Российской Революции // Киевлянин. – К., 1917. – 16 марта. – № 75.

²³ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 222, спр. 220, Дневник гимназистки Малковой, арк. 53–54.

ської символіки в Києві: «Желто-голубой флаг никому никакого вреда не приносил, для многих он даже был не понятен»²⁴.

Обидві цитати належать представникам консервативної верстви населення, але дають підставу говорити про початок змін, які відбувалися в публічному образі міста завдяки тому, що національні рухи, і зокрема українці, заявляли про свої права.

Натомість українські діячі в мемуарах ставлять українські заходи й маніфестації в центр подій, практично не згадуючи про загальні мітинги. Наприклад, Микола Галаган так писав про Український національний конгрес 8 квітня: «З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала “Ще не вмерла Україна” та натхненно гукала “Слава!”. Людина найбільш врівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями свого національного почуття й готовості до чину»²⁵.

Євген Чикаленко повторює цю думку: «Коли заспівали “Ще не вмерла Україна”, то всіх охопив невиданий мною в житті ентузіазм: всі цілувалися, деякі плакали з радощів. Я так рознервувався, що не міг здержати голосного ридання і благословляв долю, що мені довелося дожити до такого щасливого дня»²⁶.

Те, що це его-документи і що український дискурс, на відміну від польського, був відсутнім у популярних київських газетах протягом війни, дає підстави говорити, що він був незрозумілим у середовищі пересічних обивателів²⁷. Із початком революції українські діячі прагнули різко надолужити час ізоляції протягом війни. Активно працювали українські гуртки й робітничі клуби, при яких діяли курси з української мови, літератури, історії, географії, фахових дисциплін, а також із природи національного питання²⁸.

²⁴ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади. – Ф. Р-4547, оп. 1, спр. 1, Стеллецкий, начальник штаба гетьмана Скоропадського, белоємигрант. «Гетман Павло Скоропадський. Воспоминания о событиях на Украине в 1918 году. От Грушевского до Петлюры». Рукопись, 1923, арк. 40.

²⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С. 210.

²⁶ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. // Чикаленко Є. Щоденник. – К., 2004. – Том 1: 1907–1917. – С. 370.

²⁷ Єдиний виняток становив клуб «Родина», що під час війни діяв як благодійна організація й підтримував публікацію нечисленних українських видань.

²⁸ Нова Рада. – К., 1917. – № 128.

Велика Володимирська вулиця. Березень 1917

Завдяки тому, що українці любіювали свої політичні вимоги, для більшості дуже різко й несподівано, українська тема займала все помітніше місце в політичних і громадських обговореннях. Після Українського національного конгресу 6–8 квітня та проголошення Центральної Ради парламентом українська політична присутність у Києві стала доконаним фактом. Це питання постійно обговорювали в газетах. Видання ліберального спрямування друкували огляди українського життя, висвітлювали підготовку Першого всеукраїнського військового з'їзду. Окрім офіційних повідомлень, видання наводили промовисті діалоги, нібито почуті на вулицях, де з різними аргументами обговорювали українське питання: «Чи мають право українці висувати свої вимоги?»²⁹

Навіть лояльні до українського руху видання меншовиків і кадетів змінили риторіку, вбачаючи у вимогах автономії України загрозу як революції, так і Росії загалом. Найбільший спротив центральній владі, що відбився й у пресі, викликало створення українських військових частин.

²⁹ Киевская мысль. – К., 1917. – № 140.

18 квітня Український військовий клуб ім. Полуботка організував на Сирці масштабне українське свято «Перших квіток». Загальне число присутніх у джерелах не вказано, однак одна з учасниць свята Марія Волоскевич у своїх мемуарах писала, що вдало обране місце проведення — Сирецький гай — з одного боку, могло вмістити всіх охочих, а з іншого — давало змогу провести окреме українське свято, не прив'язуючись до загальних демонстрацій (у революційній Росії першотравневі демонстрації відбувалися за старим стилем — 19 квітня)³⁰.

Проголошення української автономії київський загал і міська влада сприйняли як важливі кроки на шляху до самостійності, хоча лідери УЦР публічно заперечували такий варіант. Зважаючи на тогочасну риторику найпопулярніших київських газет, ми припускаємо, що відповідні настрої передавалися населенню.

У рамках цієї теми другорядним є питання, як український рух сприймали обивателі. Важливо те, що український дискурс почав входити в міський простір — на рівні публічних обговорень, національних демонстрацій, символіки та просторових ментальних домінант, закріплених за українським рухом — ними в результаті частой повторюваності акцій стали Софіївська площа, Педагогічний музей і Володимирський собор.

Ситуація змінилася, коли Тимчасовий уряд і Центральна Рада досягли компромісу, і вона отримала статус крайового владного органу. Визнання Центральної Ради легітимною структурою стало важливою передумовою, що дозволила їй успішно перейняти всю повноту влади після жовтневого перевороту.

Таким чином, у перші місяці революції 1917 р. Київ став прикладом віднайдення в загальному революційному русі власного образу. Умовою для цього була відмова від нежиттєздатних імперських образів — надійного тилу російської армії та російського міста, де єдиним здобутком національних меншин могло бути задоволення культурницьких вимог. Новий образ Києва почав формуватися через революційні методи легітимації влади — рухом «знизу», через створення паралельних до офіційного дискурсу образів міста.

³⁰ Волоскевич М. Яка краса відродження країни... У Києві в 1917 році: спогади очевидця // Альманах Українського Народного Союзу. – 1980. – С. 34.

ПОЛЯКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КИЄВА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ¹

Маріуш Коженювський

Наукову роботу було профінансовано в рамках програми Міністра науки та вищої освіти Польщі «Національна програма розвитку гуманітаристики» у 2012–2017 рр.

Польська спільнота Києва, яка налічувала від 40 до 60 тисяч осіб, зустріла Першу світову війну добре організованою. Вона мала об'єднання, котрі доволі непогано функціонували, а також періодичні видання й культурні установи, які свідчили не лише про існування громади, а й про можливості київських поляків. Сфера діяльності визначалася численною польською інтелігенцією, яку підтримували, зокрема, поміщики з української провінції, котрі посідали визначне становище в суспільстві та мали капітал і впливи. У роки війни парадоксальним чином виникли умови, щоби тривала робота вже наявних ініціатив, а також щоб з'являлися нові. Тим більше, що кількість поляків у Києві з різних причин зросла до близько 100 тисяч. Серед них виявилися біженці з Царства Польського, втікачі з української провінції, де після повалення царату панувала анархія, інтерновані в Росії або добровільно прибулі до міста з інших частин російської держави. Виразному зростанню активності польської спільноти сприяло й те, що в Києві з 1915 р. оселилися представники інтелігенції, зокрема літератори, актори, публіцисти, науковці й політичні діячі, які прибували з Царства Польського й австро-угорської Галичини. Ксаверій Глінка (письмен-

¹ Ця стаття частково базована на даних, опублікованих у монографії мого авторства під назвою «Za Żłotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920» (Люблін, 2009), а частково є наслідком пошуків, проведених у Державному архіві Російської Федерації в Москві після видання згаданої праці. Ці дослідження дозволили, зокрема, краще зрозуміти умови, через які польські актори з московського Польського театру перейшли до його київського відповідника.

ник, поет і дипломат II Речі Посполитої) писав, що 1915 р. з'явилася «велика за кількістю та якістю група польських біженців [...], великою мірою з Варшави, а після того, як російські війська захопили Львів, — зі Східної Малопольщі», передусім інтелігенції та «загалом інтелектуалів», котрі спричинилися до піднесення культурного, розумового й мистецького життя польського Києва². У певному сенсі його думку підтверджує Владислав Гюнтер (дипломат II Речі Посполитої). Адже він не без причини писав у своїх спогадах, що завдяки величезному напливу поляків Київ став столицею Польщі на Кресах і польським політичним центром, «тим більше що мав також ресурси місцевих землевласників, активну пресу й добрий польський театр [...]»³. Тому метою цього дослідження буде зобразити на основі окремих прикладів культурну діяльність поляків у Києві та її причини.

На початок Першої світової війни польська громада в Києві мала постійну театральну сцену. Вона постала завдяки кількарічним зусиллям, але також була наслідком національних прагнень польських мешканців міста. Адже вони керувалися переконанням, що театр стане символом впливу поляків на формування національної культури як у Києві, так і на дніпровському Правобережжі, а передусім служитиме артикуляції та зміцненню польськості. Театр розглядали як місце поширення правильної польської мови, а заразом як ініціативу, що сприяла би зменшенню наслідків русифікації та використання кресової говірки із сильними російсько-українськими впливами серед місцевих поляків. Постійна польська сцена в Києві мала також, як вважається, нагадувати про окремішність (не тільки культурну), позицію, роль і значення польської спільноти в місті та в українській провінції, реалізуючи собою її право дивитися вистави національною мовою. Тим більше, що таку можливість мали київські євреї, чехи й німці. Надзвичайно важливою передумовою, як видається, було також те, що для кресових землевласників та інших польських мешканців української провінції, які з'їжджалися до Києва чи в торговельних

² Слід зауважити, що поляки зі Східної Галичини й зі Львова лише після того, як росіяни відступили звідти в червні 1915 р., почали перебиратися до Києва. Тому зауваження Ксаверія Глінки можна визнати неточним. Glinka X. W cieniu Złotej Bramy // Glinka X. Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1959. – Т. 1. – С. 230.

³ Günther W. Pióropusz i szpada. Wspomnienia ze służby dyplomatycznej. – Paryż, 1963. – С. 16.

справах (зокрема у період т. зв. контрактів), чи з іншою метою (наприклад на навчання чи закупки), місто заміняло Варшаву, Краків або Львів, тобто економічний і культурний центр. Заснуванню постійного театру сприяла, крім того, заможність землевласників, а також еліти київських поляків, котра дозволяла розраховувати на фінансові ресурси, потрібні на його діяльність⁴.

Організацію і керівництво Польським театром⁵ у Києві в 1912–1914 рр. було довірено Францискові Рихловському. У цей період зміцнилися позиції театру в культурному житті міста. А роки Великої війни в історії Польського театру виявилися часом його найбухливішої діяльності. Він став тоді не тільки цілком самостійною установою, але також і найкращою польською сценою. А Київ зажив слави головного польського театального осередку в Росії⁶. Здобуття цього статусу було успіхом як Ф. Рихловського, так і його театального колективу, що складався зі знаних польських акторів, яким довелося провести роки війни в державі Романових. Адже евакуація, котру росіяни проводили в Царстві Польському, призвела до того, що Варшаву покинули актори Варшавських урядових театрів і Польського театру. Насамперед змушували виїхати акторів, котрі були німецькими й австро-угорськими підданими — їх було формально інтерновано, зокрема в Москві, Саратові, Самарі та в Криму. До них приєдналися актори з Галичини, передусім зі Львова. Унікальну нагоду створити з них театральний колектив, а водночас видатну польську сцену в еміграції, помітили дуже швидко. Наприкінці липня 1915 р. (за старим стилем) на шпальтах газети «Dziennik Kijowski» прямо писали, що київський Польський театр має перед собою перспективу перетворитися зі скромної установи на першорядну сцену, а влаштування варшавських і львівських акторів розглядали як громадянський подвиг⁷. Можливістю залучити групу визначних польських акторів скористався Рихловський, котрий, перебуваючи 1915 р. в

⁴ За: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – С. 456–457.

⁵ Більше на тему Польського театру в Києві див.: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. – М. 521 (14), S. Kwaskowski, Teatr Polski w Kijowie, 1800–1919, (mps); Horbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. – Kraków, 2009. – С. 40–162; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – С. 456–482.

⁶ За: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – С. 469.

⁷ Teatr Polski (Komunikat teatralny) // Dziennik Kijowski. – 1915. – 26 VII / 8 VIII. – Nr 203. – С. 3.

Москві на гостьових виступах із Польським театром, принагідно переконав Максиміліана Венґжина, Войцеха Бридзінського, Марту Мірську, Юзефіну й Болеслава Болеславських прийняти пропозицію виступати над Дніпром. Окрім згаданих артистів, у Києві в 1914–1915 рр. з'явилися також Александер Зельверович, Фелікс Сенницький і Адам Фертнер. Колектив Польського театру збільшився за рахунок чергових видатних польських акторів після ліквідації Польського театру в Москві [1916 р.]. Ангажемент у Києві отримали Стефан Ярач, Міхал Тарасевич, Еміль Хаберський, Юзеф Поремба, Галина Кащицька, Юліуш Остерва та його дружина Ванда. Серед співробітників Рихловського опинився також визначний сценограф Вінцентій Драбик, а літературне керівництво у 1915–1918 рр. дісталось, зокрема, Корнелю Макушинському, В. Гюнтеру, Юзефу Фляху й Казимиру Дуніну-Маркевичу. Високий рівень вистав забезпечував не тільки акторський склад, але також і режисура, якою опікувалися Ю. Остерва, С. Ярач, Ян Шиманський і Александер Богусинський. Як видається, обставини, за яких знаних акторів було залучено до Польського театру в Києві, та причини, з яких вони прийняли ангажемент, добре передає лист М. Тарасевича і Ю. Остерви, адресований 19 липня / 1 серпня 1916 р. до керівників Польського комітету допомоги жертвам війни при Товаристві добродійності римо-католицького віросповідання в Москві (Komitet Polski). Автори листа стверджували, що, отримавши інформацію, що Польський театр у Москві не буде діяти з осені 1916 р. через високу вартість утримання та збитки з попереднього сезону, й *«дівнавшись від Пана Президента А. Ледницького, що більше тут [тобто в Москві. — М. К.] не буде театру; знаючи, що було неможливо знайти за 6 тижнів відповідну залу, отримавши врешті пропозицію від директора Польського театру в Києві, Франциска Рихловського, погодилися на переїзд, визнаючи, що Київ має, можливо, так само великі культурні й національні цілі, як Москва, що там потрібен польський театр і що врешті там ми знайдемо разом із гроном колег поле для роботи та матеріальний побут, чим водночас позбавляємо Польський комітет турботи про нашу долю»*⁸. Автори листа також стверджували, що перед Рихловським було поставлено «засадничі умови», котрі він зрештою виконав: щоб роботу Польського

⁸ Государственный Архив Российской Федерации, Москва. – Ф. 5115, оп. 1, д. 33, List Michała Tarasiewicza i Juliusza Osterwy do Zarządu Komitetu Polskiego w Moskwie z 19 VII / 1 VIII 1916 r., л. 34.

театру в Києві провадили на високому рівні, щоби було залучено *«найкращі сили»* та щоб репертуар був *«національний і літературний»*⁹. У процесі переговорів Рихловський погодився довірити авторам листа *«весь художній і репертуарний напрям»*, а також ставити в Києві п'єси, які грали в московському Польському театрі¹⁰.

Докладені зусилля дозволили Рихловському відкрити новий сезон Польського театру у вересні 1915 р., а також успішно продовжувати цю ініціативу в 1916/1917 рр. На сцені київського театру грали в той час одну або дві прем'єри на тиждень. Тому публіка могла обирати зі справді багатого репертуару, котрий, за задумом його авторів, мав містити найвидатніші твори польської та світової драматургії. Так публіка могла побачити, наприклад, нецензуровану версію *«Весілля»* Станіслава Виспянського, *«Відмову грецьким послам»* Яна Кохановського, *«Кордіана»* Юліуша Словацького чи Кальдеронового *«Стійкого принца»*¹¹. Попри привабливий репертуар і вдалий початок чергового сезону (1916/1917), одразу з'явилися фінансові труднощі, котрі поглиблювали конфлікт між акторами й суперечку артистів із директором. Складне становище театру погіршувала також політична ситуація, що динамічно змінювалася в 1917 р., та загострення економічної кризи в Росії, а також, що може здатися несподіваним, низька відвідуваність і брак підтримки з боку київських польських організацій. Неспокій зростав, і, попри заходи з поліпшення фінансового стану театру та спроби вирішити конфлікт між директором і акторами, навесні 1918 р. дійшло до ліквідації Польського театру¹².

На думку знавців історії польського театру, наступним видатним досягненням київського культурного життя слід визнати театр *«Студія»*¹³, який заснувала й очолювала Станіслава Висоцька-Станіславська. З роботою цієї експериментальної польської сцени київська публіка

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Програма виступів заохочувала відвідувати Польський театр також любителів комедії, фарсу чи водевілю. Більше див.: Horbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 109–162; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 470–472.

¹² Більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 472–475.

¹³ Щодо театру *«Студія»* більше див.: Horbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 162–193; Duniec K. Teatr polski w Kijowie w latach 1912–1918 // Dzieje teatru polskiego. Teatr polski w latach 1890–1918. Zabór rosyjski. – Warszawa, 1988. – Т. 2. – S. 595–605; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 476–479.

могла ознайомитися в лютому 1916 р., коли після кількох місяців підготовки відбулася прем'єра «Цвіркуна на запічку» Чарльза Діккенса¹⁴. Цей театр виростав із захвату Висоцької від досягнень Костянтина Станіславського, з котрими вона обізналася в Москві наприкінці 1914 р.¹⁵ Протягом двох років (він існував до квітня 1918 р.) цей театр поставив дванадцять п'єс і показав близько двохсот вистав, які отримали вкрай різні відгуки рецензентів¹⁶.

У театральний пейзаж Києва вписалися також інші польські починання. Протягом кількох тижнів у 1918 р. діяв Новий польський театр, де виступали артисти, пов'язані раніше з Польським театром. Директором нової ініціативи став Юзеф Флях, а художнім керівником — Ю. Остерва. Роботу сцени перервала, ймовірно, підготовка учасників колективу до переїзду на батьківщину, а не фінансові труднощі. У роки Великої війни в місті святого Володимира діяв також Польський театр фарсу й оперети, який організували Фелікс Косинський та художній керівник і режисер Казимир Висоцький. На початку 1917 р., своєю чергою, запрацював Театрик «Фіглики», котрий переніс зі Львова його очільник Владислав Охримович, а згодом з'явився «Teatr Nowości» Вінцентія Рапацького¹⁷.

До створення в Києві одного з головних осередків польської культурної активності в роки Першої світової війни доклалися не тільки театральні ініціативи, але також досягнення в галузі літератури й публіцистики, що з'явилися завдяки динамічному середовищу польських прозаїків і поетів, котрі не раз підтримували пером місцевий журналістський осередок. Польська група журналістів і літераторів виступала в роки війни як до певної міри організована спільнота, а створення в 1909 р. Кола польських літераторів і журналістів¹⁸ вінчало зусилля видатних *«літературних і журналістських сил»*, що мешкали в Києві та

¹⁴ Wysocka S. Moje wspomnienia // Scena Polska. – 1938. – R. XV. – Nr 2–3. – S. 328.

¹⁵ За: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 476.

¹⁶ J. U. Teatr Polski w Kijowie // Kłosy Ukraińskie. – 1916. – 26 X. – Nr 15–18. – S. 20–21; Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. – Olsztyn, 1990. – S. 88–90.

¹⁷ Про інші польські театральні ініціативи в Києві під час Першої світової війни більше див.: Hołbatowski P. Polskie życie teatralne w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 193–203; Duniec K. Teatr polski w Kijowie w latach 1912–1918. – S. 595–605; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 479–482.

¹⁸ Щодо київського Кола польських літераторів і журналістів більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 391–398; Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 94–96.

українській провінції. Майстри пера жили не тільки з письменства, але також працювали в редакціях польських часописів, що фактично мало відбувалося в 1906–1914 рр., коли з'явилася низка періодичних видань (наприклад «Dziennik Kijowski», «Lud Boży», «Nasza Przyszłość»). Літературний і публіцистичний простір польського Києва заповнював того часу творчий доробок о. Діонісія Бончковського, Оттона Глінки (Миколай Тшаска), Ігнатія Лиховського, Франциска Равіги-Гавронського, Едварда Пашковського, Болеслава Корейви й багатьох інших¹⁹. Тадеуш Зенкевич, пишучи про польське літературне життя в Києві, зауважив, що в 1905–1915 рр. в українських губерніях жило та творило близько 80 людей пера, при цьому 44 (дані з 1910 та 1912 рр.) — в наддніпрянській столиці²⁰. Безсумнівно сильним підкріпленням для польського літературно-журналістського середовища стало прибуття до Києва в 1915 р. більш ніж 20 творців із Галичини й Царства Польського, зокрема Юзефа Вейзенгофа, Корнелія Макушинського, Януша Корчака, Євгенії Жмієвської, Цецилії Невядомської, Марії Пораської (Аліти), Євгенія Попова й Анни Загорської (Савітрі)²¹. Неможливо перелічити всі приклади їхньої літературної та публіцистичної активності. А втім слід зазначити, що в Києві, як стверджує Т. Зенкевич, 1915 р. мав дебютувати Ярослав Івашкевич, публікуючи свій твір на шпальтах «Ріога», часопису про мистецтво й культуру²². Додамо, що «Ріога» під керівництвом Тадеуша Фіцовського та Чеслава Козловського мало виходити, як планували його творці, нерегулярно у вигляді т. зв. зошитів, сторінки котрих заповнювали поезії, новели, критичні й естетичні нариси і т. п., а також праці *«наймолодших польських авторів»*. Окрім новаторських матеріалів, вони планували також розміщувати твори найвидатніших польських та іноземних письменників²³. У першому і, як вважається, єдиному зошиті «Ріога» були опубліковані роботи Т. Фіцовського, Ч. Козловського та Станіслави Сікорської тощо²⁴.

¹⁹ Більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 392; Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 126–130; Glinka X. W cieniu Złotej Bramy. – S. 228–229.

²⁰ Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 127–128.

²¹ Там само. – S. 127.

²² Там само. – S. 129; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 351.

²³ Pióro. – 1915. – Z. 1 -- S. 1–2.

²⁴ За: Zienkiewicz T. Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. – S. 134–135.

Для багатьох письменників, поетів і публіцистів, пов'язаних із Києвом та українськими губерніями в 1905–1917 рр., як зауважує К. Глінка, місцем для публікації, а тим більше для публіцистичного чи літературного дебюту, були шпальти польських часописів. До цих видань належала, зокрема, консервативна «*Nasza Przyszłość*», котру видавав його батько Оттон і котра називала себе літературно-суспільним місячником. Саме на її шпальтах друкував в уривках свій перший роман під назвою «Призначення» Едвард Лігоцький, а Юзеф Токаревич (Годі), його редактор, розміщував літературні тексти²⁵.

У роки Великої війни традицію публікувати літературні твори продовжували «*Kłosa Ukraińskie*»²⁶. За задумом авторів цієї ініціативи, це мало бути ілюстроване видання літературно-художнього й суспільно-політичного характеру. Однак домінували тут матеріали про культуру, що підтверджувала також його програма, затверджена російською владою, за котрою вмістом часопису мали бути оповідання, романи, вірші, історичні нариси та статті, присвячені літературі, музиці, театру та іншим видам мистецтва. Засновники планували видавати часопис раз на тиждень. Врешті, після різних пертурбацій, він став двотижневиком. «*Kłosa Ukraińskie*» виходили в 1914–1917 рр. Їх редагував Ян Урсин-Замараєв, який, починаючи видавати часопис, зауважив, що протягом 50 років (тобто від середини XIX ст.) на українських землях значно ослаб «*пульс польської ініціативи й культурницької роботи*», що загрожувало зменшенням польських впливів і порідінням «*наших лав*». Я. Урсин-Замараєв визнавав, що необхідністю й навіть обов'язком є примноження «*моральних цінностей у цьому краї, документація нашого призначення тут [...]. Є потребою, — стверджував він далі, — як нашою, так і сусідів, що живуть тут спільно з нами. Є необхідністю для нерішучих характерів і душ, які сумніваються. Цьому завданню будемо по змозі служити. Рівні з рівними*»²⁷. Погляд Я. Урсіна-Замараєва редакція часопису розвивала у статті під назвою «Піснярам України — честь!», присвяченій Антонію Мальчевському, Богданові Залеському й Северину Гощинському. У ній автори стверджували, що традиція й устрій суспільних стосунків приділили полякам визначну позицію в українських губерніях «*у сенсі*

²⁵ Glinka X. W cieniu Złotej Bramy. — S. 228–229.

²⁶ Більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. — S. 329–335.

²⁷ Цит за.: Там само. — S. 329–331.

культурної співпраці» та накладали на них особливі обов'язки. Вони також вимагали від поляків «*рівнозначної й рівномірної роботи із загальним тутешнього [тобто українського. — М. К.] люду*» й одночасно підтримки власної культури та її примноження. Окрім того, редакція стверджувала, що майбутнє України не могло формуватися без участі польського населення, котре як у моральному, так і в матеріальному аспекті мало обов'язок докластися «*до розквіту й поступу буйних і широких ланів, так близько пов'язаних із суттю нашого історичного розвитку*». Дбаючи про розвиток культури, часопис прагнув також стати заступником прогресу, добра, підтримувати розвиток освіти й добробут мешканців українських земель²⁸. Слід зауважити, що редакція намагалася створити видання, яке б виразно відрізнялося від польської періодики до 1906 р., котра великою мірою була зосереджена на політиці й партійній боротьбі. Тому видавці підкреслювали, що метою «*Kłosa Ukraińskich*» буде запалювати «*вогни культури*» та складати покони «*Майстрині нашого життя після поділів — ШТУ-ЦІ та ПОЕЗІЇ — бо в ній є невичерпні джерела та потужні сили, які беруть від сумнівів, розпачу й занепаду*»²⁹.

Цих засад газета послідовно додержувалася вже з першого числа. Належить підкреслити, що до нього увійшли, зокрема, тексти, присвячені видатному українському поетові Тарасу Шевченку. Читачі могли ознайомитися не тільки з розлогою статтею Я. Урсіна-Замараєва, але також із матеріалом Ф. Равіти-Гавронського. Він заходився критично оцінити творчість автора «Кобзаря», а також проаналізувати його ставлення до поляків³⁰. Порушення важливих тем на шпальтах часопису супроводжували публікації молодих письменників і поетів-початківців. Розміщували також романи в уривках. З першого номера друкували, наприклад, «Це і те» Болеслава Корейви. Заслуговеє на увагу також публіцистика Ф. Равіти-Гавронського, Ю. Фляха, Романа Роговського тощо про великих польських письменників і поетів та про майбутнє національної літератури. Редакція добивалася, щоби «*Kłosa Ukraińskie*» публікували й тексти знаних авторів. Про це може свідчити розміщений у першому номері лист Генрика Сенкевича, де

²⁸ Pieśniarzom Ukrainy — cześć! // Kłosa Ukraińskie. — 1914. — 27 II/12 III. — Nr 1. — S. 1.

²⁹ Там само.

³⁰ Ursyn J. W stulecie urodzin // Kłosa Ukraińskie. — 1914. — 27 II/12 III. — Nr 1. — S. 3–6; Rawita-Gawroński F. Szewczenko i my // Ibid. — S. 6–7.

письменник пояснював, чому не скористався запрошенням опублікуватися на шпальтах київського двотижневика, не відмовляючись, однак, розмістити в майбутньому «більшу або меншу свою працю». Сенкевич закінчував листа, бажаючи часопису здобути «якнайширше визнання серед польської громадськості»³¹.

Перший рік існування видання продемонстрував його послідовне прагнення втілювати ухвалену програму й утримувати високий змістовий рівень, про що свідчить зміст чергових номерів і те, як часопис пропагував і підтримував польську культуру, нагадуючи про її багатство й життєвість на українських землях. Слушність програмної лінії, якої додержувалися творці часопису, доводило відмінне сприйняття газети серед українських поляків, а особливо серед інтелігенції й землевласників. «Kłasy Ukraińskie» вважалися речником польської культури в Україні, який прагнув підтримувати її на високому рівні та спирався на національну традицію³². Газета змінила свій характер у 1915 р., коли після німецької окупації Варшави варшавську періодику припинили пересилати на Наддніпрянщину. Відтоді редакцію стало мотивувати прагнення перетворити часопис на поважне видання, яке б формувало громадську думку. Тому з газети, що писала переважно про польське життя в Україні, «Kłasy Ukraińskie» стали засобом масової інформації, який висвітлював важливі поточні події на польських землях та у світі. Це не означало повної відмови від попередньої літературної діяльності, але її довелося дещо обмежити³³.

Видається, що черговою надзвичайно важливою сферою польської активності, яка впливала на культурний бік життя польської спільноти в Києві та не тільки на поляків, була діяльність польських книгарень. Неабияку роль у формуванні національної свідомості й читацької культури відіграли доброї репутації київський Книжково-музичний склад Леона Ідзіковського, котрим керував тоді Владислав Ідзіковський, та книгарні Нарциса Герина, Владислава Карпінського й Кароля Шепе. Особливе місце займає фірма Ідзіковського, бо він сприймав книгарню не тільки як економічне підприємство, але також і як своєрідний культурний центр. Тому на межі століть Ідзіковський організував при

³¹ List Sienkiewicza // Ibid. – S. 10; Koreywo B. Te i tamte // Ibid. – S. 11–12; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 334–335.

³² Більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 331–332.

³³ Там само. – S. 332–335.

книгарні концертне бюро, котре в роки перед війною, а можливо, також під час війни привозило до Києва видатних артистів (наприклад Сергія Рахманінова, Кароля Шимановського). Кияни, й не тільки поляки, мали доступ до бібліотеки, котра налічувала напередодні війни від 173 до 175 тисяч томів польської та світової літератури, які можна було брати з собою або читати на місці, в читальній залі. Тут також були численні видання польської та іноземної преси. Водночас книгарня реалізовувала свої торговельні плани, виконуючи замовлення поляків із Києва й української провінції — рахунок таких замовлень ішов на тисячі томів. Війна збагатила видавниче постачання не тільки фірми Л. Ідзіковського, а й решти польських книгарень шкільними виданнями, антологіями, репродукціями польського живопису, науковими працями й художньою літературою. Чудовим прикладом видавничої ініціативи є публікація роману Корнелія Макушинського під символічною назвою «Перла і свині», котрий фірма Л. Ідзіковського видала 1915 р. Заслугує уваги й відновлення серії «Biblioteka Ludowa Polska», яку започаткував у Парижі Владислав Міцкевич і яку видавала в 1866–1871 рр. книжкова фірма Владислава Карпінського. У цій серії виходили друком праці на історичну й патріотичну тематику³⁴.

Підсумовуючи, слід зауважити, що роки Першої світової війни були для польської громади в Києві періодом посиленої активності. Її присутність у київській дійсності визначали ініціативи, що гарантували, серед іншого, матеріальне забезпечення для тисяч біженців із польських земель, зокрема й артистів, котрі зупинилися над Дніпром. Доповнював польські зусилля розвиток культурної діяльності, який не тільки служив поглибленню національної ідентичності, а й передусім підкреслював польську присутність, повертаючи полякам у Києві й на українських землях належне становище.

Переклад з польської Павла Кобзаря

³⁴ Більше див.: Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku. – Warszawa, 1993. – S. 114–123; Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. – S. 446–456.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО ТАБОРУ В КИЄВІ 1917 РОКУ

Даріуш Тарасюк, Маріуш Коженювський

Наукову роботу було профінансовано в рамках програми Міністра науки та вищої освіти Польщі «Національна програма розвитку гуманітаристики» в 2012–2017 рр.

Структури польського національного табору в Києві розвивалися вже перед Першою світовою війною. З кінця XIX ст. тут діяла конспіративна Національна ліга, до якої належали, зокрема, Йоахим Бартошевич і Станіслав Єзерський. Хоча вона мала небагато членів, імовірно, кільканадцять, її неабияк підтримувала місцева польська громада, серед іншого завдяки впливові, який ліга мала на неї через найчитанішу того часу в Україні польську газету «Dziennik Kijowski», котра представляла погляди учасників Національної ліги. Від початку XX ст. в Києві діяла також національна молодіжна організація «Полонія», яка об'єднувала учнів і студентів, та Союз польської молоді «Зет»¹. Київський осередок польського націонал-демократичного руху

¹ Białokur M. Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza. – Toruń, 2005. – S. 45, 56–59. Костянтин Скінський у своїх спогадах повідомляв, що «Полонія», активним діячем котрої був також і Станіслав Єзерський, залишалася під впливом націонал-демократичного руху, лідери якого формували світогляд її членів. Своєю чергою, Станіслав Гжималтовський вважав її представництвом конспіративного Союзу польської молоді «Зет», членами котрого під час Першої світової війни були, зокрема, Вацлав Ніклевич, Кароль Вірчак, Станіслав Седлячек, Богдан Домославський, Юзеф Павліковський, Юзеф Доманевський, Юзеф Кавецький, Юзеф Карлічек-Петрицький, Юзеф Кроковський, Міхал Павліковський, Ієронім Вежинський та Едвард Ретінгер. Про «Полонію» більше див.: Korzeniowski M. Za Złotą Bramą. Działalność społeczno-kulturalna w Kijowie 1905–1920. – Lublin, 2009. – S. 529–548; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [далі – BZNO]. – 15 585/II, K. Skrzyński, Wspomnienia [z lat 1891–1917], k. 67–70, 215; Biblioteka PAU i PAN w Krakowie [далі – BPAUiPAN]. – 7795, S. Grzymałowski, Polska młodzież akademicka 1834–1918, k. 115; Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. – Lublin, 2014. – S. 18–19.

отримав серйозне підкріплення влітку й восени 1915 р., коли до міста ринуло багато ендецьких діячів із Царства польського й Галичини, зокрема Станіслав Грабський, Зигмунт Василевський, Станіслав Беґа, Леонард Шталь, Юзеф Кожуховський, Єжи Госціцький та Єжи Здзеховський². До проводу Національної ліги в Києві в лютому 1917 р. належали Й. Бартошевич, Станіслав Зелінський, Казимир Лютославський, Мирослав Савицький, Станіслав Москалевський і Станіслав Беґа³. Центром життя польського національного табору в Києві з 1916 р. було помешкання Й. Бартошевича, де що другої суботи відбувалися дружні зустрічі поляків, котрі жили в місті та в провінції. Володимир Бартошевич, син господаря цих зібрань, згадував по багатьох роках, що вони були відкриті для всіх поляків і що на них відбувалися дискусії стосовно останніх політичних або культурних подій⁴.

У 1915–1917 рр. національні діячі впливали на громадську думку, беручи участь у рятівничих організаціях: Центральному громадянському комітеті губернії Царства Польського й Польському львівському рятунковому комітеті⁵. Про силу впливів національного табору на українських землях свідчило, серед іншого, те, що його прихильники домінували у структурах Польського товариства допомоги жертвам війни, котрі в решті частин Російської імперії стали основою для впливів демократичного табору. У Києві до головних діячів Польського товариства допомоги жертвам війни (РТРОВО) належали Й. Бартошевич і С. Єзерський⁶.

² Володимир Бартошевич серед осіб, що прибули тоді до Києва з Галичини, згадував Станіслава Грабського, Зигмунта Василевського, Яна Гвальберта Павліковського із сином Михайлом, Станіслава Беґу із синами Станіславом і Болеславом, Леонарда Штала, Вавжинця Кубалу, Болеслава Батора, Станіслава Седлячка, Яна Соху, Яна Корнацького, Юзефа Стемлера, Юзефа Карлічка (змінив прізвище на Петрицький), Юзефа Кожуховського та Станіслава Відомського; а з Царства Польського — Єжи Госціцького, Станіслава Москалевського, Єжи Здзеховського, о. Казимира Лютославського, Юзефа Вейзенгофа, Корнелія Макушинського, Юзефа Вельovejського, Павла Гурського, Міхала Станіслава Коссаковського і Володимира Дідушицького. BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec i Jego czasy. Wspomnienia 1867–1917, k. 181.

³ Grabski S. Pamiętniki. – Warszawa, 1989. – Т. 1. – S. 281; BZNO. – 15 585/II, K. Skrzyński, Wspomnienia..., k. 214.

⁴ BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec..., k. 205–211.

⁵ Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007. – S. 115–120.

⁶ Mądzik M. Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej. – Lublin, 2011. – S. 43.

1916 р. постала Київська окружна рада товариств допомоги жертвам війни. Її метою було не тільки надавати матеріальну допомогу біженцям, а й організувати польську стихію та готувати її до суто політичних завдань. До її роботи долучилися як члени Національної ліги й «Зету» з кресів, так і біженці з Царства Польського. Головою Окружної ради став Й. Бартошевич, а її секретарем — С. Зелінський⁷.

Ситуація змінилася після лютневої революції, коли для поляків стала можливою легальна політична діяльність. Це відкривало для національних діячів нові перспективи, але також створювало нові загрози, адже як політики, котрі в попередній період співпрацювали з царатом, вони не тільки втратили свої впливи в урядових сферах — але водночас ці впливи в керівних колах перехопили їхні супротивники з польського демократичного й соціалістичного таборів.

У Києві після революції національні діячі розпочали свою політичну роботу, ставлячи за мету здобути провідну роль у місцевій польській спільноті. За спогадами Володимира Бартошевича, вже 14 березня 1917 р. відбулася зустріч лідерів місцевого націонал-демократичного середовища, де вирішено було створити комітет, який мав би боронити польські інтереси на всьому «південному просторі», тобто де факто в Україні⁸. За два дні виник т. зв. Комітет дев'яти, котрий мав тимчасово представляти місцеву польську громаду до скликання зборів усіх польських організацій у Києві⁹. Місцеві демократи, на відміну від своїх союзників у Петрограді чи Москві, приєдналися до ініціативи національного табору, що можна пояснювати як їхньою слабкістю, так

⁷ BZNO. – 13 202/II, S. Zieliński, Liga Narodowa na Rusi 1890–1920. Fragment historii pracy polskiej na kresach południowo-wschodnich, k. 16–17; BZNO. – 15 585/II, K. Skrzyński, Wspomnienia, k. 224; BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec..., k. 183.

⁸ BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec..., k. 264–265.

⁹ До Комітету дев'яти увійшли Й. Бартошевич, Зигмунт Березовський, Вінцентій Хоєцький, Зигмунт Хоєцький, Володимир Дідушицький, Фелікс Крижановський, Станіслав Єзерський, Йордан Пересвіт-Солтан і Станіслав Зелінський. Archiwum Akt Nowych w Warszawie [далі – AAN]. – Organizacje Polskie w Rosji [OPR], 37, k. 24–32, Sprawozdanie Wydziału Spraw Wewnętrznych; Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie [далі – APAN]. – III–229, 52, Materiały Alfreda Liebfelda, Zgromadzenie Organizacji Polskich // Dziennik Kijowski. – 1917. – 8/21 III. – Nr 67. – S. 1; Listy z Kijowa // Echo Polskie. – 1917. – 18/31 III. – Nr 68. – S. 4; Srokowski S. Z dni zawieruchy dziejowej 1914–1918. – Kraków, 1932. – S. 239; Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. – S. 107.

і відмінною соціально-політичною ситуацією цих земель, де багато поляків мешкало постійно. Плановані Збори польських організацій відбулися 19 березня 1917 р.¹⁰ Їхні учасники визнали, що в компетенції Зборів перебувало керівництво польськими справами на Русі, й у зв'язку з цим закликали всіх поляків дотримуватися його рішень¹¹.

Після цього було обрано тимчасовий виконавчий орган, котрий отримав назву Польського виконавчого комітету на Русі (PKW). Слід звернути увагу на те, що вжито назву «Русь», а не «Україна», що вже саме собою характеризувало його ставлення до незалежницьких прагнень українського народу. Виконком було складено вже наступного дня, 20 березня 1917 р. На його чолі став представник Національної ліги Й. Бартошевич, чийми заступниками було обрано Зигмунта Хоєцького та Йордана Пересвіт-Солтана. Генеральним секретарем було призначено чергового члена Національної ліги Станіслава Зелінського, а скарбником — пов'язаного з національним табором Романа Бнінського¹². За словами С. Зелінського, домінування політиків, пов'язаних з Національною лігою, в РКВ було наслідком їхньої попередньої співпраці в рамках Київської окружної ради РТРОВ¹³. Комітет планував провадити діяльність на території не тільки київської губернії, але й інших губерній, що тяжіли до Києва, а також у Східній Галичині¹⁴.

Загальну мету діяльності цього Комітету окреслив Й. Бартошевич у промові на його установчих зборах. Він наголосив, що від поведінки

¹⁰ Zgromadzenie Polskie w Kijowie // Kłosy Ukraińskie. – 1917. – 15 III. – Nr 5. – S. 7; Sula D. Polacy w Kijowie w latach 1914–1917 // Sprawy wschodnie. – 2004, z. 2–3. – S. 116. Список організацій, які брали участь у Зборах, подає Jabłoński H. Ministerium Spraw Polskich Ukraińskiej Republiki Ludowej 1917–1918 // Niepodległość. – 1939, t. 20, z. 1. – S. 73.

¹¹ Białokur M. Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza. – S. 70–71.

¹² До першого складу Польського виконавчого комітету на Русі увійшли переважно члени національного табору: Й. Бартошевич, Мар'ян Баранецький, З. Березовський, Роман Бнінський, В. Хоєцький, З. Хоєцький, В. Дідушицький, С. Єзерський, Ф. Крижановський, Й. Пересвіт-Солтан, Болеслав Перро, Генрик Вільчинський, С. Зелінський, Роман Кнолл (Польський політичний союз) і на початку – Казимир Домославський з Польської соціалістичної партії – Фракція революційна. Do ludności polskiej na Rusi! Odezwa // Dziennik Kijowski. – 1917. – 8/21 III. – Nr 67. – S. 1; AAN. – OPR, 37, k. 24–32, Sprawozdanie Wydziału Spraw Wewnętrznych.

¹³ BZNO. – 13 202/II, S. Zieliński, Liga Narodowa..., k. 19.

¹⁴ AAN. – SKO, 62, Zjazd Polski na Rusi..., s. 19; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. 1917–1918. – Warszawa, 1948. – S. 29.

політиків, об'єднаних у РКВ, залежить майбутнє поляків, внаслідок чого вони мають виступати назовні солідарно, захищаючи національні інтереси й беручи активну участь у роботі інших національностей¹⁵. До конкретних завдань він зараховував оборону польських інтересів в Україні та польського населення перед російським Тимчасовим урядом, українськими органами влади й іншими непольськими політичними інституціями¹⁶. У першій відозві Комітет закликав польську спільноту підпорядковуватися рішенням РКВ як установи, відповідальної за розвиток польських справ на Русі¹⁷. У перші місяці його діяльності про готовність приєднатися до Виконкому, який об'єднував народовців, консерваторів і демократів, заявляли багато польських товариств, спілок і установ, котрі представляли різні політичні й соціальні програми¹⁸.

За оцінкою націонал-демократів, РКВ був компромісом, оскільки всі угруповання незалежно від громадської підтримки мали в ньому однаковий голос. Через це він міг виступати тільки у справах, у які були спільно залучені всі напрями польської політичної думки¹⁹.

У червні 1917 р. національні діячі спробували отримати повний контроль над Виконкомом. Для цього вони скликали з'їзд у Києві, де мали бути ухвалені ключові постанови щодо політичного, економічного й культурного життя поляків у рамках проголошеної тоді культурно-національної автономії України²⁰. Насправді ініціатори з'їзду, тобто націонал-демократи, планували зробити РКВ одноріднішим за складом, який, звісно, відбивав би їхні політичні наміри. Прийнятий метод обирати представників, котрих делегували окремі польські

¹⁵ Zgromadzenie Organizacji Polskich // Dziennik Kijowski. – 1917. – 8/21 III. – Nr 67. – S. 1.

¹⁶ BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec..., k. 265; Bartoszewicz J. Podręczny Słownik Polityczny. Do użytku posłów, urzędników państwowych, członków ciał samorządowych i wyborców. – Warszawa, [b.r.]. – S. 353.

¹⁷ Do ludności polskiej na Rusi! Odezwa // Dziennik Kijowski. – 1917. – 8/21 III. – Nr 67. – S. 1.

¹⁸ AAN. – OPR, 37, k. 24–32, Sprawozdanie Wydziału Spraw Wewnętrznych.

¹⁹ S. G. [Grabski S.]. Polska myśl polityczna na Rusi. I. // Gazeta Polska. – 1917. – 18/31 VII. – Nr 171. – S. 1.

²⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie [далі – BN]. – Акс. 8746/1, D. Sep-Szarzyński, Polski Związek Polityczny na Rusi 1914–1921, k. 235; Zjazd Polski w Kijowie // Ognisko Polskie. – 1916. – 9/22 VII. – Nr 24. – S. 6.

організації, призвів до того, що народовці й демократи змагалися одні з одними, створюючи їх. Про це свідчить хоча б те, що перед з'їздом до Виконкому зголосилося аж 50 нових організацій²¹.

З'їзд польських організацій у Києві розпочався за планом 18 червня 1917 р. У ньому взяло участь багато учасників, зокрема 556 делегатів з ухвальним голосом, які представляли 233 польські організації, товариства й установи з усієї України²². Від самого початку з'їзду на ньому точилася політична боротьба між національним і демократичним таборами. Перевагу, хоч і, як можна здогадатися, не надто велику, мали народовці. Про це свідчать результати виборів голови засідання. Кандидат від національного табору Здзіслав Грохольський отримав 232 голоси, а кандидат демократів Станіслав Пфафіус — 197. Ендеція, хоч і не мала політичної монополії серед поляків, але змогла провести на з'їзді свої пропозиції²³. Демократи, звинувачуючи своїх супротивників у перевищенні повноважень з'їзду, покинули засідання разом із прихильниками Польської соціалістичної партії — Фракція революційна²⁴.

Політична комісія з'їзду вирішила, що до компетенції Виконавчого комітету належатимуть усі справи, котрі стосуються польського населення на Русі, у згоді з волею більшості народу та в якомога тіснішій згоді з «корінною» Польщею. Натомість Виконком не повинен був вирішувати загальнонаціональні справи, а також ті, що стосуються політики польської держави. На з'їзді було обрано новий склад Комітету²⁵.

Черговий поділ у РКВ стався після того, як він приєднався в серпні 1917 р. до Польської ради міжпартійного об'єднання, яка претендувала на роль «польського уряду», що представляв би всіх поляків у Росії, і в якій Виконком репрезентували Й. Бартошевич, Ю. Липковський, З. Березовський і С. Зелінський. Слід додати, що київські делегати

²¹ Z Polskiego Komitetu Wykonawczego. Zjazd przedstawicieli organizacji polskich // Dziennik Kijowski. – 1917. – 20 V/2 VI. – Nr 124. – S. 3; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. – S. 34.

²² Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – Winnica, [1917]. – S. 85–95.

²³ Zjazd polski w Kijowie // Demokrata Polski. – 1917. – 6 VII. – Nr 2. – S. 5.

²⁴ Государственный архив Российской Федерации в Москве [далі – ГАРФ]. – Ф. Р5122, оп. 1, д. 187, л. 8–10, Блок Демократyczny III Zjazdu Org. Polskich do prezydium KD w Piotrogradzie; Chojecki Z. Społeczeństwo polskie na Rusi. – Warszawa, 1937. – S. 33.

²⁵ AAN. – OPR, 37, k. 24–32, Sprawozdanie Wydziału Spraw Wewnętrznych.

обійняли важливі пости у Виконавчому комітеті Польської ради міжпартійного об'єднання. С. Єзерський став заступником її голови, а С. Грабський — членом Закордонного відділу²⁶. На знак протесту з РКВ в цей час вийшли консерватори, об'єднані в Партію національної праці на Русі, котра виникла в червні 1917 р. в Києві з ініціативи землевласників Здзіслава Грохольського, Януша Радзивіла, Мар'яна Ярошинського, Станіслава Горвата та Франциска Пуласького²⁷. Таким чином Польський виконавчий комітет став організацією, яка об'єднувала тільки прихильників національного табору.

Націонал-демократи не обмежувалися діяльністю в РКВ, вони весь час провадили також організовану агітаційну роботу серед якнайширших верств київської польської спільноти. Але вони не утворили інституціоналізованої ендецької партії, а діяли через різноманітні установи й політичні клуби, котрі формально декларували аполітичність.

Найважливішим із них був Національний клуб. Ідею його створити, найімовірніше, висунули Едвард Хшановський, Броніслав Фудаковський, В. Куликовський, В. Лукашевич і С. Москалевський. В установчих зборах 7 квітня 1917 р. взяли участь понад 200 осіб. Ініціатори заснування клубу вирішили, хоч і не одностайно, запросити до співпраці місцевих демократів. Після невдалих переговорів 11 квітня 1917 р. було обрано керівництво клубу. У президії опинилися Франциск Пуласький — голова (пізніше його замінив Юзеф Фрич), С. Єзерський, Б. Фудаковський і Александер Садовський — заступники голови, скарбником було обрано Р. Зарембу, його заступником — З. Янушевського, а після його відходу — Е. Хшановського; посаду секретаря отримав С. Василевський²⁸. Творці київського Національного клубу планували, що окрім діяльності, котра буде зосереджувати польську думку, ставлячи за мету реалізацію загальнонаціональних

²⁶ Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. – S. 121–132.

²⁷ ГАРФ. – Ф. Р5115, оп. 1, д. 101, л. 1, Stronictwo Pracy Narodowej na Rusi.

²⁸ До керівництва Національного клубу в Києві належали Броніслав Фудаковський (заступник голови), С. Єзерський, Александер Садовський, Стефан Василевський і Роман Заремба (члени проводу), Станіслав Бега, Вацлав Биліна, Едвард Хшановський, Юзеф Фрич, Здзіслав Янушевський, Вільгельм Куликовський, Владислав Лукашевич, Станіслав Москалевський, Тадеуш Мостовський, Цецилія Невідомська, Франциск Пуласький, Вацлав Скварчинський та Ієронім Вежинський. Ver. List z Kijowa // Dziennik Polski. – 1917. – 7/20 IV. – Nr 81. – S. 2–3; Polski klub narodowy w Kijowie // Gazeta Polska. – 1917. – 7/20 IV. – Nr 87. – S. 2.

завдань, тобто побудову об'єднаної й незалежної Польщі, клуб буде також опікуватися проблемами, пов'язаними з життям поляків на кресах²⁹. До Національного клубу записалося, ймовірно, близько 400 членів. У передканікулярний період робота товариства обмежувалася переважно доповідями, котрі відбувалися щовівторка о 20 годині (брати участь у них могли лише члени клубу та їхні гості). Серед доповідачів були, зокрема, С. Зелінський, С. Грабський, Вавжинець Кубала, Ієронім Вежинський і генерал Євгеній Геніг-Міхеліс. Тож присутні могли послухати міркування, що стосувалися діяльності пореволюційної російської влади, польської справи під час війни та її міжнародного значення і т. п. Порушували також питання, які турбували тоді польські політичні середовища в Росії, наприклад питання створення польської армії. Польський Національний клуб не зупинявся на провадженні власної активності, але також допомагав організовувати подібні установи, наприклад, в Умані, Вінниці та Проскурові³⁰.

Діячі польського національного табору присвятили багато часу тому, щоб також здобути вплив на польських робітників. У Києві після повалення царату була спроба створити організацію, яка б їх об'єднувала³¹. Однак на вічі в Київському університеті 19 березня 1917 р. робітники розкололися на прихильників соціалістичного й національного таборів³². Частина учасників зібрання покинула залу й постановила створити Польський робітничий союз «Єдність». Цілі нової організації та водночас причини її створення було сформульовано так: «Польський робітник має знати, що відбувається в Польщі, робітник має право вчитися своєю мовою, робітника більше стосується те, що робить, як мислить і почувається весь польський народ»³³. Про організаційні проблеми нового товариства свідчить те, що лише в листопаді 1917 р. було обрано членів Виконавчої ради Об'єднання польських робітничих

²⁹ Ver. List z Kijowa. – S. 2–3.

³⁰ Verax. Z życia klubów narodowych... – S. 503–504; Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. – S. 26–27.

³¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – I 400.2830, Kazimierz Domosławski, Relacja, s. 2.

³² Polski Związek Robotniczy „Jedność” // Robotnik Polski. – 1917. – 6 V/23 IV. – Nr 1. – S. 2.

³³ Sprawozdanie z walnego Zgromadzenia PZR „Jedność” w Kijowie // Robotnik Polski. – 1917. – 4/17 VI. – Nr 7. – S. 4.

союзів, до якої увійшли, зокрема, Ю. Хацінський (голова), Болеслав Мосевич (заступник голови), Владислав Свірський (секретар) і Богдан Величко (скарбник). Попри це «Єдність» мала змогу активно діяти в робітничих колах через тижневик «Robotnik Polski», котрий виходив із 6 травня до 16 грудня 1917 р. за редакцією Стефана Флорчака³⁴.

Націонал-демократи в Києві після лютневої революції вирішили підтримати новий уряд і взяти участь у створенні органів нової державної влади. 19 березня 1917 р. було ухвалено надіслати привітальні телеграми до Михайла Родзянка й Георгія Львова³⁵. У них польські діячі вітали владу вільної Росії й висловлювали надію, що серед її громадян не знайдеться нікого, хто протривав б воскресінню незалежної Польщі та скасуванню всіляких національних і релігійних обмежень. Телеграму схожого змісту було надіслано також міністрові юстиції Олександрю Керенському, котрий раніше як депутат Державної думи виступав на підтримку незалежної Польщі³⁶.

Також було обрано представників до Київської ради громадських організацій: Фелікса Крижановського й С. Зелінського. Поляки теж отримали місце в її Виконавчому комітеті, котре врешті-решт дісталось Станіславові Єзерському. РКВ визначив також делегатів до Київського губернського комітету — ними стали Вінцентій і Зигмунт Хоєцькі та Мар'ян Вільчинський³⁷.

Черговим показником політичних впливів у демократичному суспільстві були вибори до органів місцевого самоврядування. Поляки мали хоча б якісь шанси фактично лише на виборах до міських рад. Уже в березні 1917 р., коли їх було вперше частково демократизовано, тобто коли до їхнього складу потрапили представники не репрезентованих раніше соціальних груп, у Києві поляки отримали 4 місця. Польський виконавчий комітет делегував тоді до міської ради Аврелія Дрогошевського, Чеслава Янушевського, Міхала Петкевича та Дмитра Сенпа-Шаринського³⁸.

³⁴ Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. – S. 74.

³⁵ AAN. – OPR, 37, k. 33–39, Sprawozdanie Wydziału Spraw Zewnętrznych.

³⁶ ГАРФ. – Ф. 1778, оп. 1, д. 94, л. 110, Depesza PKW do N. Rodzianki..., 6 III 1917; Depesze Polskiego Komitetu Wykonawczego // Dziennik Kijowski. – 1917. – 8/21 III. – Nr 67. – S. 1.

³⁷ AAN. – OPR, 37, k. 33–39, Sprawozdanie Wydziału Spraw Zewnętrznych; W Kijowie // Dziennik Kijowski. – 1917. – 5/18 III. – Nr 65. – S. 2.

³⁸ Там само.

На перших демократичних виборах до міської ради в Києві, які відбулися в серпні 1917 р., польські народовці, усвідомлюючи, що спільний польський список створить враження сильної та згуртованої польської громадської сили, змогли домовитися й подати спільний із польськими демократами виборчий список, до котрого не ввійшли тільки польські соціалісти³⁹. Результат для списку РКВ був слабшим, ніж очікували його творці. Польський блок отримав загалом 7 мандатів замість очікуваних 10, пропорційно до кількості мешканців міста⁴⁰.

Однією з найважливіших проблем, котрі постали перед поляками в Києві, було ставлення до державотворчих прагнень українців. Польський виконавчий комітет, де домінували національні політики, 21 березня 1917 р. ухвалив резолюцію, яка стверджувала, що, спираючись на принцип самовизначення націй, поляки підтримують прагнення українців до національного й політичного розвитку⁴¹. Національний клуб у Києві визнавав, що хоч поляки в Україні становили меншину, але як місцеві мешканці, що жили тут протягом століть, мали право працювати для її добра. Тому клуб теж декларував, що підтримує засаду самовизначення націй, обстоюючи одночасно прагнення поляків в Україні зберігати свої традиції й розвивати польську культуру⁴².

Але самих лише гасел стало недостатньо, коли після лютневої революції в Києві постала Українська Центральна Рада, і це треба було враховувати. Почалися спроби зав'язати співпрацю з цим українським органом. 30 березня 1917 р. Й. Бартошевич у листі українською мовою до Української Центральної Ради закликав її до мирної співпраці з поляками, адже вони вперше могли «порозумітися щиро, як два рівні

³⁹ BN. – Акс. 8746/1, D. Sęp-Szarzyński, Polski..., k. 366–367.

⁴⁰ За польський блок проголосували 8 471 осіб, за список ППС – 1 709 осіб, а прихильники ППС-Лівіці (спільно з меншовиками, есерівцями й бундівцями) та СДКПіЛ (спільно з більшовиками) віддали голоси за списки своїх російських союзників. Врешті членами ради з польського списку стали Міхал Петкевич, Дмитро Сенпа-Шаринський, Фелікс Крижановський, Юзеф Бромірський, Й. Зарембський, Ян Смольський і Мечислав Данелецький, а також Казимир Домославський зі списку ППС-ФР і Ян Бялогородський з ППС-Лівіці. Ver. Echa kijowski // Dziennik Polski. – 1917. – 11/24 VIII. – Nr 182. – S. 1–2; Domosławski K. Udział P.P.S. w życiu państwowem Ukrainy w latach 1917–1918 // W trzydziestą rocznicę. Księga Pamiątkowa P.P.S. – Warszawa, 1923. – S. 250.

⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ [далі – ЦДАВОУ]. – Ф. 1115, оп. 1, д. 2, л. 3, Komunikat PKW na Rusi..., 7 VII 1917.

⁴² Z Rusi. Polski Klub Narodowy // Nowy Kurier Litewski. – 1917. – 12/25 IV. – Nr 92. – S. 4.

народи»⁴³. За два дні делегація РКВ, до якої увійшли Й. Бартошевич, С. Єзерський і С. Москалевський, узяла участь в українській ході в Києві. Від імені поляків виступав українською Й. Бартошевич, котрий привітав вільну Україну та звернув увагу, що треба вже забути про погане минуле й будувати майбутнє⁴⁴. Після того, як Тимчасовий уряд видав декларацію про незалежність польської держави, Комітет надіслав до Української Центральної Ради листа про те, що порозуміння між поляками й українцями нарешті стало можливим⁴⁵. У відповідь українська сторона написала, що підтримує визнання прав національних меншин, зокрема й поляків, які проживають на українських землях, і має надію, що такі самі права отримає українська меншина у відродженій польській державі. РКВ також делегував своїх представників Йоахима Волошиновського, Павла Дідушицького та С. Єзерського на Український національний конгрес, який проходив у квітні 1917 р. У промові на ньому С. Єзерський українською мовою інформував українців, що в них із поляками спільна мета⁴⁶. Поляки також вітали митрополита Андрея Шептицького під час його перебування в Києві⁴⁷.

Аналіз спогадів сина Й. Бартошевича схиляє до думки, що політику РКВ більше характеризував прагматизм, ніж віра у приязні стосунки з Українською Центральною Радою. Можна також визнати, що участь Комітету в українських виступах була наслідком бажання продемонструвати, що поляки мають організовану структуру, котра керує їхньою спільнотою в Україні, та, ймовірно, оцінити можливості новоутворених українських органів. В. Бартошевич стверджував, що поляки постійно усвідомлювали труднощі, з якими зіштовхнуться їхні намагання досягнути мирного співжиття з русинами⁴⁸.

Згадані примирливі кроки, котрі робили польські національні діячі, українська сторона зустрічала куртуазними подяками. Михайло Гру-

⁴³ Deklaracja PKW w sprawie udziału ludności polskiej w pracach Ukraińskiej Centralnej Rady. 12 VII 1917 // Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów / Red. S. Stępień. – Przemyśl, 1998. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – T. 1. – S. 25–30.

⁴⁴ ГАРФ. – Ф. Р1041, оп. 1, д. 37, л. 60, Сообщение Польского исполнительного комитета по украинскому вопросу..., 18 VII 1917.

⁴⁵ AAN. – OPR, 37, k. 33–39, Sprawozdanie Wydziału Spraw Zewnętrznych.

⁴⁶ Deklaracja PKW w sprawie udziału ludności polskiej... – S. 26–27.

⁴⁷ ГАРФ. – Ф. Р1041, оп. 1, д. 37, л. 60, Сообщение Польского исполнительного комитета по украинскому вопросу..., 18 VII 1917.

⁴⁸ BPAUiPAN. – 7841, W. Bartoszewicz, Mój ojciec..., k. 281.

шевський, голова Української Центральної Ради, в листі від 12 квітня 1917 р. до РКВ зазначив, однак, що поляки є тільки національною меншиною в Україні⁴⁹. Українці також швидко почали протестувати проти перебування польських військових частин на українській території, вбачаючи в них загрозу для своїх державотворчих амбіцій⁵⁰.

Через таку позицію українців симпатія до їхньої державотворчої діяльності почала швидко згасати серед поляків⁵¹. На польському з'їзді в Києві в червні 1917 р. було затверджено Постанову про польське населення на Русі. Його перший пункт фіксував права поляків на діяльність, спрямовану на збереження, підтримку й розвиток польської народності, її мови, культури й економічно-господарських інтересів. Постанова вимагала визнати польську однією з державних мов, рівноправних в офіційних установах, школах і судах⁵². Водночас було вирішено утворити орган польського самоврядування в Україні у вигляді Польського зібрання (Zgromadzenie Polskie), котре мало складатися з обраних депутатів⁵³. Фактично це була відмова визнати право українців на незалежну політику⁵⁴.

⁴⁹ Białokur M. Ukraińcy i stosunki polsko-ukraińskie w myśli politycznej Joachima Bartoszewicza // Вісник Міжнародного дослідного центру «Людина: мова, культура, пізнання». – 2005, № 5.

⁵⁰ Центральный государственный архив Санкт-Петербурга [далі – ЦГА СПб]. – Ф. Р-7384, оп. 9, д. 180, л. 17, Телеграмма Переяславского исполнительного комитета..., 2 V 1917.

⁵¹ S. G. [Grabski S.]. Polska myśl polityczna na Rusi. II // Gazeta Polska. – 1917. – 19 VII/1 VIII. – Nr 172. – S. 1.

⁵² AAN. – OPR, 37, k. 2–9, Ustawa ludności polskiej na Rusi.

⁵³ Перебіг київського з'їзду широко висвітлювала польська преса в Росії: Zjazd przedstawicieli organizacji polskich // EP. – 1917. – 27 VI/10 VII. – Nr 149. – S. 3; Zjazd polski na Rusi // Dziennik Polski. – 1917. – 1/14 VII. – Nr 146. – S. 1; Życie polskie na Rusi // Wiadomości Wojskowe. – 1917. – 25 VI/8 VII. – Nr 13–14. – S. 268. До РКВ на Русі того часу увійшли Юзефат Анджейовський, Й. Бартошевич, З. Березовський, Р. Бнінський, В. Хоецький, Антоній Доманський, Юзеф Дубицький, В. Дідушицький, еп. Міхал Годлевський, Павло Гутовський, С. Єзерський, Тадеуш Юрковський, Ян Липковський, о. Роман Малишевський, Євстахій Модзелевський, Болеслав Мосевич, Миколай Ольховський, Й. Пересвіт-Солтан, Франциск Пулаский, А. Садовський, С. Смольський, Роман Василевський, Г. Вільчинський, Казимир Волінський (псевдонім діяча з Великопольщі) та С. Зелінський. Zjazd Polski na Rusi. – S. 79, 128; AAN. – OPR, 37, k. 2–9, Ustawa ludności polskiej na Rusi.

⁵⁴ Starczewski E. Życie polskie na Ukrainie. – Kijów, 1917. – S. 14–20.

Націонал-демократичний табір допускав підтримку вільної й автономної України за умови, що поляки отримають змогу брати відповідну участь у самоврядуванні та впливати на публічне життя країни, де буде забезпечено розвиток польської культури⁵⁵. Тимчасом українці не мали наміру ділитися з поляками владою. Українська Центральна Рада 3 липня 1917 р. видала універсал, де оголосила, що до її складу увійдуть представники інших народів, які населяють українські землі, але без співпраці з РКВ⁵⁶. 17 липня 1917 р. Комітет оприлюднив протест, де вимагав виділити полякам 5–6% місць в органах влади й посаду секретаря з польських справ у Генеральному секретаріаті⁵⁷. Бажання поляків не було виконано. У цій ситуації РКВ 20 липня 1917 р. висловив протест проти порушення принципу самовизначення націй і нав'язування полякам представників, не обраних більшістю з них. Комітет почав бойкотувати органи української влади, зокрема віце-секретаріат із польських справ⁵⁸. 25 липня 1917 р. поляки поінформували про це Тимчасовий уряд, пояснюючи, що через такий поділ місць вони не мали у створюваній раді представників, котрі могли б репрезентувати їхні інтереси⁵⁹. Таку позицію досвідчених польських політиків можна інтерпретувати як визнання українських органів такими, що не мають ваги та впливу на подальший розвиток подій на цій території.

Підсумовуючи діяльність польського націонал-демократичного табору в Києві 1917 р., належить відзначити, що він здобув панівне становище як серед місцевих поляків, так і серед вихідців із Царства Польського й Галичини.

Переклад з польської Павла Кобзаря

⁵⁵ S. G. [Grabski S.]. Polska myśl polityczna na Rusi. – S. 1.

⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ [далі – ЦДАГОУ]. – Ф. 57, оп. 2, д. 109, л. 7, Uniwersał UCR... 3 VII 1917.

⁵⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1115, оп. 1, д. 2, л. 3–4, Komunikat PKW na Rusi..., 7 VII 1917.

⁵⁸ Польська демократична централь делегувала до Малої ради Валерія Рудницького, а до Великої ради – Романа Кнолла, В. Рудницького та Е. Старчевського. Делегатом ППС-ФР до Малої ради став В. Корсак. Z Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi. Komunikat w sprawie przedstawicielstwa polskiego w Centralnej Radzie Ukraińskiej // Dziennik Polski. – 1917. – 12/25 VIII. – Nr 183. – S. 3; Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie. – S. 51–58.

⁵⁹ ГАРФ. – Ф. Р1041, оп. 1, д. 37, л. 59, Pismo PKW na Rusi do Rządu Tymczasowego..., 12 VII 1917.

**«С САМОГО РАННЕГО ВОЗРАСТА ВОСПИТЫВАЛА Я
СВОЕГО СЫНА В КОММУНИСТИЧЕСКОМ
И РЕВОЛЮЦИОННОМ ДУХЕ»:
КИЇВСЬКІ ОБИВАТЕЛІ
В ЛЕЩАТАХ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ**

Тетяна Шевченко

У назву винесено слова з листа-клопотання матері 29-річного київського вчителя, колишнього царського офіцера Григорія Міловського до Особливої наради при Комісаріаті внутрішніх справ УСРР. Григорій Міловський був репресований двічі: 1927 р. — за участь у підпільному гуртку «Ядро русской общественности», та 1931 р. — під час операції «Весна» як член «нелегальної військово-офіцерської бойової контр-революційної організації». Лист Григорієвої матері, Варвари Міловської, був написаний 1927 р., у розпал економічної лібералізації НЕПу, коли багато хто з «колишніх», насамперед молодшого покоління, як Григорій, поступово пристосовувався до радянських реалій, успішно приховуючи своє «погане» дворянське походження та службу у «ворожих арміях».

Тактика приховування успішно спрацьовувала до сталінського «великого зламу» 1929 р., який супроводжували «чистки» в держпараті, армії, комсомолі, партії й навіть серед безробітних. Першими жертвами «полювання на відьом» ставали «колишні», чиєму масовому шкідництву приписували будь-які невдачі «соціалістичного будівництва»¹. Репресії проти колишніх царських і білих офіцерів було проведено в ході операції ОГПУ «Весна» в 1930–1931 рр., а службу в антирадянських арміях у будь-який момент могли використати як «обставину, що збільшує провину»². Відповідно, утаювання «небезпечної» біографії

¹ Смирнова Т.М. «Бывшие люди» Советской России: стратегии выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. — М., 2003. — С. 262, 273–275.

² За підрахунками Я. Тинченка, на початок 1920-х рр. у Червоній армії служили близько п'ятдесяти тисяч генералів і офіцерів старої армії, зокрема п'ятнадцять

та маскування стали невід'ємними умовами життя в СРСР. Люди змінювали місце проживання, виготовляли нові документи, придумували нову біографію, одружувались і змінювали прізвища, віддавали дітей на усиновлення «незаплямованим» родичам. Загалом приховування соціального походження й надання неправдивих відомостей про себе набуло якнайширших розмірів³. Ця та інші стратегії виживання й адаптації «колишніх» до нових історичних умов радянської дійсності у 1920–1930-х рр. представлені на російському матеріалі у статтях і монографіях Ш. Фіцпатрік, І. Нарського, Т. Смирнової, Г. Алексопулос, С. Чуйкіної, М. Рендла, С. Єфремова та ін.⁴ На українському матеріалі доля «колишніх людей» лише починає входити до кола інтересів істориків, які розглядають питання під призвою репресивної політики радянських органів безпеки проти цієї категорії населення, не враховуючи загальнорадянський контекст⁵. На прикладі характеристики

тисяч колишніх білогвардійців. Решта білогвардійців перебувала на обліку в ОГПУ як «позбавленці», без права влаштуватися на відносно пристойну роботу. Тинченко Я. Ю. Голгофа русского офицерства в СССР. 1930–1931 годы. — М., 2000. — 496 с., 12 л. ил. / Режим доступу: <http://www.xxl3.ru/krasnie/tinchenko/tinchenko.htm>, відвідано 7.05.2016.

³ Фіцпатрік Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2008. — С. 161–166, 231.

⁴ Фіцпатрік Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — 1-е изд. — М., 2001. — 335 с.; 2-е изд. — М., 2008. — 336 с.; Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934. — Cambridge, 2002. — 368 p; Fitzpatrick S. Tear Off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. — Princeton, 2005. — 352 p.; Нарский И. В. Жизнь в катастрофе: будни населения Урала в 1917–1922 гг. — М., 2001. — 633 с.; Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России...; Alexopoulos G. Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936. — Ithaca-London, 2003. — 243 p.; Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы). — М., 2006; Rendle M. Defenders of the Motherland: The Tsarist Elite in Revolutionary Russia. — Oxford, 2010. — 288 p.; Ефремов С. Дворянская семья в Советской России и СССР (1917- конец 1930-х гг.): социокультурный аспект: автореф. ... дисс. канд. ист. наук. — М., 2011.

⁵ Марочко В. Ставлення радянської влади до «колишніх людей» // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / Відп. ред. С. Кульчицький. — Т. 2. — К., 2015. — С. 300–348; Марочко В. «Колишні люди» в соціально-класовій структурі українського суспільства // Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938 рр.) / Відп. ред. В. Смолій. — К., 2013. — С. 703–767.

родини Міловських та історії репресії Григорія Костянтиновича Міловського — обставин арешту, слідства, суду, захисту — ми представимо стратегії виживання й механізми соціально-психологічної адаптації киян із числа «колишніх» в умовах класового терору як засобу побудови радянського суспільства.

*Григорій Міловський,
1920-ті – початок
1930-х рр. (З родинного
архіву Міловських.)*

У роботі ми використали матеріали двох карних справ Київського ОГПУ проти Григорія Міловського: 1926–1927⁶ та 1930–1931 рр.⁷ (анкети, протоколи допитів, клопотання тощо); документи особистого й офіційного характеру з родинних архівів нащадків Міловських (дво-

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6, спр. 72496-фп.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267.

рянські грамоти, метрики народження, дипломи про освіту, автобіографії, свідоцтва, боргові розписки, копії судових рішень, листування різного характеру з офіційними державними органами, фотографії⁸, реєстр родинного архіву). Також ми залучили напіввідкриті усні й письмові біографічні інтерв'ю трьох онуків рідних сестер Григорія Міловського (проведені 2015 р.): усне та письмові інтерв'ю Анатолія М. (1954 р. н.), усне — Олександра К. (1956 р. н.), письмове — Лариси М. (1970 р. н.). Перший респондент (онук Ольги Костянтинівни) безпосередньо проживав із батьками в родинному будинку Міловських, другий (онук Неоніли Костянтинівни) проживав окремо з бабусяю Неонілою Міловською, але майже щотижня брав участь у зустрічах Міловських у їхньому будинку. Лариса М. (друга онука Ольги Костянтинівни) надала інформацію переважно про родину своєї бабусі. Респонденти розповіли про ситуації, безпосередніми свідками яких були в дитячому та підлітковому віці, іншу інформацію переказали зі слів старших родичів. Усі троє респондентів народились у Києві, мають вищу освіту в галузі точних наук, їхня рідна мова — російська.

Київські обивателі Міловські

Матір Григорія, Варвара Митрофанівна Щелкановська (1870–1961), народилася в Києві в родині заможного міщанина⁹, ювеліра, жила на вулиці Малій Васильківській, № 43¹⁰.

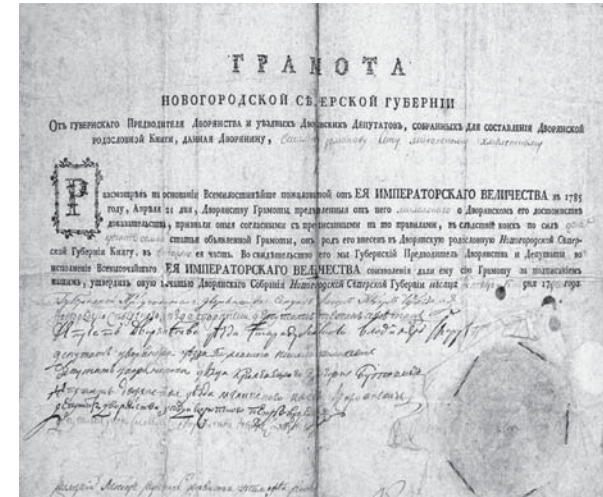
Батько, Костянтин Дмитрович Міловський (1862–1922), походив із зубожілої мглинської шляхти Міловських-Хмеленських, що мешкала

⁸ Ми використовували відцифровані копії документів XVIII–XIX ст.

⁹ Те, що Варвара народилася в Києві, впливає з назв київських церков, виписи з метричних книг яких вона надала Київському окружному судові у грудні 1894 р., щоби підтвердити, що вона є законною дочкою Митрофана Гордійовича Щелкановського: Києво-Либідська Троїцька церква та Печерська Ольгинська церква (найімовірніше, це виписи про її народження і хрещення та про шлюб її батьків Митрофана Гордійовича Щелкановського й Марії Іларіонівни із Салманових). По смерті батька 1894 р. Варвара успадкувала його садибу з прибудовами в Либідській частині Києва. Див.: Копія постановлення Киевского окружного суда по 1-му гражданскому отделению об утверждении мещ[анки] Варвары Митрофановны Миловской в праве наследства по имуществу, оставшемуся после умершего Митрофана Гордеевича Щелкановского, [ушкодж.] декабря 1894 г. [Зберігається в родинному архіві Міловських, сама копія датована 24.01.1895 р.]

¹⁰ Інтерв'ю з Олександром К., записано 5.10.2015 р. в м. Києві.

в селищі Велюхани¹¹, на колишній території Мглинської сотні Стародубського полку. Найперша згадка про рід Міловських-Хмеленських у документах родинного архіву датована 1641 р. Тоді Миколай Абрамович, мстиславський і троцький воевода, староста стародубський, дав у володіння Гаврилі Хмеленському за службу місцевість Партники (Портники)¹². Пізніше у Партниках діяв пороховий завод, який забезпечував порохом Стародубський полк і Генеральну артилерію¹³. 1796 р. Міловських-Хмеленських було вписано до переліків військового дворянства Дворянської родовідної книги Новгород-Сіверської губернії.

Грамота Новгород-Сіверської губернії, надана дворянину Василю Романову, сину Міловському-Хмеленському 10 жовтня 1796 р., про те, що «[...] он и род его внесен в Дворянскую Родословную Новгородской Северской Губернии книгу, в вторую ее часть» (З родинного архіву Міловських.)

¹¹ Зараз с. Велюхани Мглинського р-ну Брянської області, РФ.

¹² Лист про передачу у володіння цих місцевостей згадано серед інших п'яти доказів дворянства Прокопа Васильовича Міловського-Хмеленського та інших його родичів, які вони надали колишній Новгород-Сіверській дворянській комісії. Свідчення Малоросийской Черниговской губернии из Дворянского депутатского собрания Прокофию Васильеву сыну Миловскому Хмеленскому. 20 июля 1818 г. [Зберігається в родинному архіві Міловських.] Уперше Партники згадано 1627 р. як урочище, що належало мглинській соборній Воскресенській церкві. Зараз — с. Портники Ветлівського сільського поселення Мглинського р-ну Брянської обл., РФ.

¹³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. I: Полк Стародубский. — С. 325.

Рід користувався одним із найдавніших польських гербів Лещиць. Вочевидь, по військовій реформі 1856 р. рід втратив право спадкового дворянства, котре відтоді надавали лише вищим військовим чинам від VI класу. Проте Костянтин Дмитрович іще 1891 та у травні 1892 р. в метричних записах про народження його перших дочок — Олександри та Олени — був записаний як «Черниговской губ[ернии] Мглинского уез[да] дворянин», але від жовтня 1892 р. і далі фігурував лише як «киевский мещанин»¹⁴.

Наприкінці 1880-х рр. Міловські оселилися в Києві, тоді ж Костянтин Дмитрович одружився з Варварою Митрофанівною Щелкановською. Їхній правнук Олександр К. засвідчив: «[...] отец моей прабабки был очень богатым человеком. Назывался золотых дел мастер. При том, что он не был евреем. А кто они были по национальности, я толком не знаю. Дворянами они [Щелкановські. — Т. Ш.] не были, потому что баба Варвара очень хотела выйти замуж за дворянина. Это свое желание она реализовала, выйдя замуж за столбового дворянина¹⁵ Миловского. Но, насколько я знаю, это вызвало гнев ее отца. Миловский был беден и был вынужден зарабатывать себе на хлеб личным трудом. По крайней мере, дом на Платоновской был построен на деньги отца моей прабабки, который именно таким способом (как говорили Миловские) лишил ее наследства»¹⁶.

Дім Костянтина й Варвари Міловських на Платонівській (колишній Церковний провулок), де проживала родина від початку ХХ ст., був побудований не пізніше 1910 р.¹⁷ Він був дерев'яний, мав два поверхи й десять квартир (кімнат), дев'ять комірчин, коридор 24×4 аршини (17.06×2.84 м), двоє сходів на другий поверх, 33 віконні лутки, прибудовані ззовні сіни, на вулиці — туалет і сарай на 9 відділень, був сад¹⁸.

¹⁴ ЦДІАК. — Ф. 127, оп. 1078, спр. 828, арк. 63 зв. — 64; ЦДІАК. — Ф. 127, оп. 1078, спр. 844, арк. 19 зв. — 20, 91 зв. — 92.

¹⁵ Помилкове твердження: Міловські походили не зі «столбових дворян», а з військової шляхти Речі Посполитої.

¹⁶ Інтерв'ю з Олександром К., записане 27.10.2015 р. в м. Києві.

¹⁷ У серпні 1910 р. родина вже завершувала внутрішнє обладнання будинку. Угода про виконання теслярських робіт у будинку на Верхній Солом'янці в Церковному провулку між Костянтином Дмитровичем Міловським і групою теслярів на суму 455 крб. 29 серпня 1910 р. [Оригінал зберігається в родинному архіві Міловських.]

¹⁸ Там само; Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

Будівлю опалювали вугіллям, водогону вона не мала — воду брали на вулиці¹⁹. Як охарактеризував будинок Анатолій М., який там жив: «[...] довольно приличный двухэтажный дом из расчета ведь на большую семью»; «[...] был большой сад. Но впоследствии этот сад оттяпали и построили 15-й дом»;²⁰ «Дом наверное был примерно 30×5 метров. Это как по моим воспоминаниям...») Может, в длину чуть поболее. А в ширину наверное не больше 15»²¹.

Частина будинку по вул. Платонівській, № 13. Фото 1960-х рр. (З родинного архіву Міловських.) Будинок побудований на початку 1900-х рр., знесений 1981 р. Мав 2 поверхи, 10 помешкань

Варвара й Костянтин Міловські мали десять дітей, троє з яких померли в дитинстві. Залишилися Олександра (1891 р. н.), Раїса (1893 р. н.), Костянтин (рік народження невідомий), Григорій (1896 р. н.), Лідія (1902 р. н.), Ольга (1904 р. н.), Неоніла (1911 р. н.)²².

¹⁹ Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

²⁰ Там само.

²¹ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 21.10.2015 р. в м. Києві.

²² Роки народження встановлені на підставі наявних метрик чи опитувань родичів.

За збереженими документами, 1915 р. Костянтин Дмитрович працював у Біржовій артелі графа Бобринського, найімовірніше, на посаді постачальника²³. Пізніше — на київській залізниці, ким — достеменно не відомо²⁴. За словами онуків, особливими статками родина не вирізнялась, але й бідною не була. «Згадували, що, от, один батько Міловський [Костянтин Дмитрович. — Т. III.] утримував сім'ю з 12 чоловік, працюючи на залізниці. Що у всіх було по 2 пари взуття. У кожного було. Одяг, їда не переваділась. Но потім цей же [Григорій Міловський. — Т. III.] навчався в гімназії чи в реальному училищі. І сестри навчались в гімназії. И на все хватало денег. Хотя царь-батьюшка был балбес и отдал власть большевикам. Но жилось хорошо при нем», — згадував Олександр К.²⁵ Анатолій М.: «[...] вспоминали, какими они были богатыми, какие они все из себя были там в шелках и в золоте, и скока там мешков че-то там какого-то там, каких-то там драгоценностей разных большевики выносили из прабабушкиного дома. [...] были не бедные, вроде, люди»; «[...] Оля рассказывала, что как у них там были одни сапоги и у двоих там с кем-то — с Лидой, по-моему, — и что они ходили в одних сапогах в школу. Значит, ждали пока один придет, другой потом одевал его вещь и шел. То есть дворяне они — не дворяне, но и не сильно богатые»²⁶.

Родина у вихорі революції

Революційні події, встановлення радянської влади з її політикою терору й соціальними експериментами змінили відносно стабільне життя Міловських на гірше. Костянтин Дмитрович був змушений працювати під кінець життя робітником чи то на залізниці²⁷, чи на за-

²³ Правление Биржевой артели им. Графа Бобринского в Киеве господину А. Ф. Андрееву-Стороженко, Тростянец, 20 августа 1915 г. [Оригінал втрачено. Документ зафіксовано в реєстрі родинного архіву Міловських під № 32.] Документ відряджає Костянтина Дмитровича Міловського в розпорядження п. Андреева-Стороженка, щоби приймати буряки.

²⁴ Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві; Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

²⁵ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

²⁶ Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

²⁷ Див. Протокол допиту Г. Міловського, 21.10.1930. ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267.

лізничному вокзалі²⁸. Після того, як радянська влада конфіскувала половину будинку, родина виживала, винаймаючи на своїй половині квартири²⁹.

Онуки характеризували дореволюційне життя родини однозначно позитивно, натомість пореволюційні зміни оцінили безумовно негативно. Олександр К.: «Краще? Ты что, с ума сошла что ли?! Все стало только гірше!»³⁰. Анатолій М.: «Лучше ничего стать не могло»³¹; «[...] обчистила их советская власть изрядно. Это они вспоминали часто. И здесь даже ценности забрали, и полдома оттяпали, а потом и территорию оттяпали — у них там сад был большой еще»³².

Олександр К. на питання, як сестри Міловські називали радянську владу, відповідав кілька разів однаково: «Сволочами називали. Что все они сволочи»³³; «Про власть говорили — что сволочи и бандиты. Когда говорили, что “сволочи и бандиты”, то это было про власть»³⁴.

Завдяки зусиллям Григорія та його сестер родинний архів Міловських-Хмеленських успішно пережив революційне лихоліття й радянський терор. Усі респонденти засвідчили, що Міловські вважали себе дворянами. Олександр К.: «Не, себя к трудящимся не относили. Относили к киевлянам, к дворянам иногда»³⁵. Анатолій М. у відповідь на питання, як окреслювали Міловські своє походження, чи вони дворяни, чи вони міщани, дав однозначну відповідь: «Что они дворяне, да»³⁶. Хоча ці спогади стосуються 1960-х рр., зрозуміло, що соціальна ідентичність Міловських сформувалась у період дореволюційний, і що вони підтримували її в революційний та наступний, радянський, періоди, коли саме «колишні» ставали першими жертвами «класового терору» або щонайменше зазнавали соціальної дискримінації.

Можна припустити, що жертвами такої дискримінації були самі Міловські, батько й мати як домовласники, а також ті з дітей, які за-

²⁸ Письмове інтерв'ю з Ларисою М., записане 6.08.2015 р. в м. Києві.

²⁹ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

³⁰ Там само.

³¹ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 17.11.2015 р. в м. Києві.

³² Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

³³ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

³⁴ Інтерв'ю з Олександром К., записане 17.10.2015 р. в м. Києві.

³⁵ Інтерв'ю з Олександром К., записане 27.10.2015 р. в м. Києві.

³⁶ Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

лишалися жити на Платонівській після приходу до влади більшовиків. Конституції УСРР 1919 р. (ст. 21)³⁷ та 1929 р. (ст. 67)³⁸ позбавляли права голосу осіб, котрі жили на «нетрудові доходи», як-от доходи від майна. Загальносоюзна виборча інструкція 1926 р. серед численних категорій громадян, позбавлених виборчих прав, називала, зокрема, колишніх офіцерів і чиновників білих армій, колишніх поміщиків і капіталістів³⁹, не кажучи вже про осіб, «не лояльних до радянської влади», та всіх тих, кого місцеві ради на власний розсуд внесли до списків «позбавленців» як «класових ворогів»⁴⁰. Міловські винаймали квартири у своєму будинку, а їхній син Григорій був колишнім царським і білим офіцером. Приналежність Міловських до «позбавленців» нам здається тим більш імовірною, якщо взяти до уваги згадувані в усіх без винятку дослідженнях про «позбавленців» численні факти, коли виборчих прав позбавляли на підставі доносів сторонніх осіб⁴¹ і зловживання місцевої влади⁴². У 1920-ті рр. було встановлену цілу систему класово-дискримінаційного законодавства, скеровану на те, щоб дати якнайширші можливості пролетаріату й відібрати їх у буржуазії. При прийомі в інститути й технікуми практикували «соцвідбір», житлові й податкові відомства та комісії з розподілу пайок проводили таку саму дискримінаційну політику, навіть суди мали дотримуватися принципів «класового правосуддя»⁴³.

³⁷ Конституція Української Соціалістическої Советської Республіки, утворена Всеукраїнським съездом Советов в засіданні 10-го марта 1919 года и принята в окончательной редакции Всеукраїнським Центральним Исполнительным Комитетом в засіданні 14-го марта 1919 года // Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України / Відп. ред. Ю. Д. Прилюк. — К., 1992. — С. 230.

³⁸ Конституція (основний закон) Української соціалістическої радянської республіки [1929 р.] / Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html>, відвідано 12.11.2015.

³⁹ Валуев Д. В. Лишеницы в системе социальных отношений (1918–1936 гг.) (на материалах Смоленской губернии и Западной области). — Смоленск, 2012. — С. 40.

⁴⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — 2-е изд. — М., 2008. — С. 143.

⁴¹ Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России... — С. 228.

⁴² Загалом у містах УСРР 1929 р. було позбавлено виборчих прав 24,3%, 1927 р. — 22,0%, у містах СРСР 1929 р. — 8,6%, 1927 р. — 7,7%. Маркова С. Місцеві вибори в УСРР та національних республіках СРСР у 1927, 1929 роках: порівняльний аналіз // Мандрівець. — 2011, № 3. — С. 46.

⁴³ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. — С. 143.

Хоча питання, чи втратили Міловські виборчі права, залишається для подальшого вивчення, безсумнівно, що внаслідок руйнації звичної для них державної системи й соціальних зв'язків вони втратили свій статус і звичну соціальну нішу. Налагоджувати життя Міловські мали не «з чистого аркуша», а з тягарем «поганого» соціального походження, яким, крім того, вони пишалися. Уже в часи хрущовської «відлиги» своєрідним компенсаторним механізмом подолання отриманої психологічної травми для сестер Міловських (брата Григорія це не стосувалося) стало вербальне й поведінкове самоствердження через демонстрацію свого «вищого», «дворянського» соціального статусу. Свідчить Анатолій М: «Эх, вот вынужден признать, что был у Миловских какой-то великосветский гонор, в силу чего людей простых они не жаловали»⁴⁴; «Миловские считали себя людьми чуть ли не голубых кровей»⁴⁵. Ось як описує Олександр К. ставлення сестер Міловських до «простих людей»: «Про Київ говорили, що раніше було повно жидів у Києві, а тепер “гапи” понаїхали»⁴⁶.

Нове соціальне обличчя Міловських

Прагнення багатьох «колишніх» приховати «погане» з погляду радянської держави дореволюційне минуле — безсумнівний факт⁴⁷. Особливо актуальним це стало наприкінці 1920-х рр. із посиленням класової політики й погіршенням становища «колишніх», яке з цього впливало. Найрізноманітніші «чистки» набули надзвичайних масштабів. Протягом 1930-х рр. по всьому СРСР тривали звільнення й навіть арешти за «приховування соціального походження», попри те що Конституція СРСР 1936 р. скасувала соціальну нерівність громадян⁴⁸. Приховування соціального походження й надання неправдивих відомостей про себе набуло в СРСР такого поширення, що його вважали серйозним злочином⁴⁹. Небезпеку для життя людей «поганого» соціального походження становили доноси знайомих,

⁴⁴ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 18.11.2015 р. в м. Києві.

⁴⁵ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 19.11.2015 р. в м. Києві.

⁴⁶ Інтерв'ю з Олександром К., записане 17.10.2015 р. в м. Києві.

⁴⁷ Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России... — С. 93.

⁴⁸ Там само. — С. 269.

⁴⁹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. — С. 20, 142, 164–165.

сусідів, колег по роботі — при тому, що доноси заохочували й навіть вважали за обов'язок⁵⁰.

Проте ситуація дозволяла багатьом «колишнім» приховувати своє соціальне походження, змінювати його на досить абстрактний, але ідеологічно нейтральний статус «радянського службовця», а щасливцям — на статус робітника чи студента⁵¹. Приховування соціального походження Міловським полегшувала офіційна належність батька родини, Костянтина Дмитровича, до міщан за часів Російської імперії та, найбільше, його робота в останні роки життя на залізниці.

У самій родині побутували обидві версії «дворянського» й «робітничого» походження: «Я потом, когда вырос, когда был подростком, уточнял у бабы: “Мы из рабочих? Из дворян?” А баба казала: “Ах, так надо было! Мы из рабочих”», — розповів Олександр К.⁵² На збережених у родинному архіві Міловських особових картках з обліку кадрів і автобіографії (датовані 1966 р.) Неоніли Костянтинівни Міловської у графі «соціальне походження» вона скрізь вказувала: «из рабочих»⁵³.

Іншим предметом виправлення для Міловських були дати народження. Ми встановили, що було виправлено та/чи приховано дати народження щонайменше чотирьох Міловських: матері Варвари Митрофанівни й дітей — Лідії, Григорія та Неоніли⁵⁴.

Приміром, у Григорія на могилі, а отже, можна припустити, і в документах після звільнення з ув'язнення у 1950-х рр., зазначено 1886 рік народження, тимчасом як по двох вище названих кримінальних справах він проходить під 1896 роком народження. Ось як це прокоментував Олександр К.: «Но за часів радянської влади взагалі дуже багато людей, переходячи від неї, міняли дату свого народження. Так, у діда Григорія теж на могилі написано 1896 рік народження, але всі знали, що він народився 1886-го. Тоді всі щось приховували, недоговорювали»⁵⁵.

⁵⁰ Там само. — С. 163–164.

⁵¹ Смирнова Т. М. «Бывшие люди» Советской России... — С. 46, 103.

⁵² Інтерв'ю з Олександром К., записане 27.10.2015 р. в м. Києві.

⁵³ Неоніла Костянтинівна Міловська. Автобіографія. 25 квітня 1942 р. [Зберігається в родинному архіві Міловських.]

⁵⁴ Лариса М. засвідчила: «Моя мама родилась в 1929, но потом во время войны ей поменяли на 1930 год». Письмове інтерв'ю з Ларисою М., записане 6.08.2015 р. в м. Києві.

⁵⁵ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

У метриці народження Неоніли стоїть дата 15 квітня 1911 р., а в усіх її радянських документах і автобіографіях — 11 листопада 1911 р.

Вік Лідії записаний в анкеті (датованій 22.10.1926 р.), що міститься у кримінальній справі її брата Григорія, — 25 років⁵⁶. В аналогічній анкеті (датованій 21.10.1930 р.) другої кримінальної справи, по якій проходив Григорій, вік Лідії зазначено як 26 років⁵⁷. Тобто за чотири роки, котрі минули між двома арештами Григорія, Лідія стала старшою лише на рік. На користь того, що це не помилка працівників ГПУ, але результат того, що Лідія свідомо вводила їх в оману, говорять свідчення Лариси М.: «Да, Лида что-то химичила со своей датой рождения, так как у нас в Киеве сохранилась домовая книга, и там она [Лідія Костянтинівна. — Т. Ш.] оказалась младше моей бабушки [яка народилася 1904 р. — Т. Ш.], т. е. 1905 года рождения»⁵⁸. Лідія виправляла рік свого народження щонайменше двічі: між першим і другим арештом брата Григорія у 1926–1930 рр. та пізніше ще раз, коли виявилася «молодшою» на рік за свою молодшу сестру.

Аналогічна історія і з віком матері Варвари. Згідно з анкетами Григорієвих кримінальних справ, Варварин вік, як і вік її дочки Лідії, за чотири роки між 1926 і 1930 р. збільшився лише на рік.

Сумнівно, що зміна дати народження без зміни реального місця проживання могла бути ефективним засобом замаскувати минуле та/чи родинні зв'язки, оскільки при оперативній необхідності спецслужби могли легко виявити фальсифікацію, котра гарантувала додаткові проблеми. Найімовірніше, підробка була спробою психологічного самозаспокоєння, який допомагав відчувати себе у відносній безпеці з «кращими» документами.

Найретельніше Міловські приховували існування брата Костянтина Костянтинівича та його еміграцію за кордон. Єдине свідчення про нього надав Анатолій М.: «А по поводу военных дел, так рассказывали, то ли т[етя]. Лида, то ли б[абушка]. Оля, что у них еще был брат — Константин, и он служил в армии и куда-то эмигрировал. Но никаких концов не называли. Вероятно, что и не знали»⁵⁹. Однією з найголов-

⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 67 зв.

⁵⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 3 зв.

⁵⁸ Письмове інтерв'ю з Ларисою М., записане 6.08.2015 р. в м. Києві.

⁵⁹ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 19.11.2015 р. в м. Києві. Той самий факт згадано в: Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

ніших причин приховування «зв'язків з еміграцією» були «обтяжливі обставини» — арешт і репресування Григорія. З кінця 1920-х рр. радянські громадяни були зобов'язані вказувати в анкетах, чи служили вони в білих арміях і чи мають родичів, тобто емігрантів, за кордоном. Позитивна відповідь тягла за собою відмову у прийнятті на роботу, звільнення, виключення з вишу або щонайменше пониження на посаді чи відмову в соціальній допомозі. А в роки Великого Терору — загрожувала розстрілом за звинуваченням у «контрреволюційних зв'язках із білою еміграцією».

Міловські: культурний і національний контексти

Зі слів Анатолія М., Григорій закінчив одну з київських гімназій, як і сестри, за винятком наймолодших Ольги й Неоніли⁶⁰, був людиною освіченою, ерудованою, зібрав велику бібліотеку: «В моем субъективном восприятии, дядя Гриша был хороший человек, не мастеровой, но высокообразованный, интеллигентный, я его очень уважал»⁶¹. Олександр К. свідчить: «[...] вільно володів німецькою та англійською мовами, навчив німецькій мові мою бабу»⁶². Анатолій М.: «[...] человек очень образованный, грамотный, любил попеть. Вот большой был книголюб. У него была прекрасная библиотека. Собрал он очень, очень много всего»⁶³; «Огромная по моим понятиям библиотека, которая была распределена по второму этажу и у него, и в коридоре, и в комнатах т. Лиды. Помимо художественной лит[ерату]ры, подборки журнала “Колоколь”, это я точно помню, и много другого [...]»⁶⁴.

Ось враження Олександра К.: «Пам'ятаю велику бібліотеку у діда Григорія української літератури. Він купував практично всю українську літературу, яка видавалась у ті часи, і мріяв про те, що після його смерті ця бібліотека буде передана в якесь українське село для просвіщення тамтешніх селян»⁶⁵; «В семье Григорий считался очень-очень образованным человеком. Не без старанностей в “украинском вопросе”.

⁶⁰ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 17.11.2015 р. в м. Києві.

⁶¹ Там само.

⁶² Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

⁶³ Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві.

⁶⁴ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 19.10.2015 р. в м. Києві.

⁶⁵ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

Так как считал себя украинским националистом. Співав українські пісні, розмовляв українською мовою, где і когда хотел. Тобто вьол себя визивающе [посміхається]»⁶⁶.

Григорій знав і любив класичну українську літературу, декламував під час родинних застіль, як згадує Олександр К.: «Дід Григорій [Міловський. — Т. Ш.] по фольклору був не дуже, декламував там Шевченка, Лесю Українку, Франка. [...] Шевченка “Рече та стогне...” співали з дідом [наспівує], “Тайдамаки” співали, про Ярему. “Кобзаря” подарували мені. Дід Григорій [подарував. — Т. Ш.]»⁶⁷.

Вдома Григорій розмовляв як російською, так і українською, любив співати під час родинних зустрічей «Рече та стогне Дніпр широкий», «Ой на горі там жінці жнуть». Натомість його сестри розмовляли тільки російською і ніколи не переходили на українську⁶⁸.

Схоже, «українофільство» Григорія загалом його сестри сприймали скептично. Олександр К. свідчить: «Чого ж його і сварили, чого його сестри і скептично ставились. Що офіцер ходить і кадилом машиє. Баба [Неоніла. — Т. Ш.] казала, що він офіцер ходив і кадив, махав у цих православних “гапів”»; «[...] Григорий был страаашним националистом. Ходил по всему дому з кадилом и спивав: “Господи, помилуй! Господи, помилуй!” Казав, що тільки українська церковь может об'єднати всіх українців. И это офицер! [...]»; «Какой ужас! Царский офицер! Ходил по всей хате и на украинском языке пел: “Господи, помилуй! Господи, помилуй!” Тоді я не розумів, чому царський офіцер не може ходити по хаті і співати: “Господи, помилуй!” та ще українською мовою [сміється]»⁶⁹. При цьому в офіційних документах Григорія та сестер вони були записані як українці. І Анатолій М., і Олександр К. сходяться в тому, що насамперед сестри Міловські вважали себе киянками, потім — українками, але однозначно не росіянками⁷⁰.

Анатолій М. стверджує, що в Міловських «не было ни русофобии, ни украинофобии, а вот юдофобия всегда была очень явно выраженной. У всех. Причин назвать не могу»⁷¹. Євреїв називали в родині лише

⁶⁶ Інтерв'ю з Олександром К., записане 27.10.2015 р. в м. Києві.

⁶⁷ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

⁶⁸ Інтерв'ю з Олександром К., записані 5.10.2015 р. та 27.10.2015 р. в м. Києві.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Інтерв'ю з Олександром К., записане 27.10.2015 р. в м. Києві; Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 17.11.2015 р. в м. Києві.

⁷¹ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 17.11.2015 р. в м. Києві.

Радянський плакат 1926 р. «Долой антисемитизм»

«жидами»⁷². Анатолій М. пояснив, що юдофобія виявлялася не в терміні, але у ставленні, додавши: «Знаю точно, що євреїв не любили все»⁷³. Міловські, вочевидь, дотримувалися поширеної в пореволюційний період концепції «єврейської змови», «жидобільшовизму», згідно з якою нову владу розуміли як владу євреїв. Ось свідчення Олександра К. про те, як Міловські, зокрема Григорій, розуміли роль євреїв у вітчизняній

⁷² Інтерв'ю з Анатолієм М., записане 20.10.2015 р. в м. Києві; Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

⁷³ Письмове інтерв'ю з Анатолієм М., записане 17.11.2015 р. в м. Києві.

історії: «Принаймні про це говорила моя баба. [...] Що голод організували “жиди-чекісти на чолі зі Сталіним”, що Йосиф Віссаріонич був “редкой сволочью”, [...] “Государь-император” — “предателем России”, и “вообще полным ничтожеством”»⁷⁴. Ця тема виринала і при декламуванні віршів: «Декламували: “На четверо розкопана, розрита могила...”. Я питав, чому на четверо. А вони казали, що оце ж розривали могилу жиди, москалі, свої зрадники-перевертні і німці. А я питав: “О, до чого тут німці?” А Григорій казав: “Так імператор же ж був німець”. А я казав: “Як так?” А він говорив, що тоді німці були в Росії, як тепер жиди у нас в Радянському Союзі. Правила всім»⁷⁵.

Григорій Міловський. Репресії та стратегії захисту

Однією з обставин, які впливали на формування культурної, соціальної й національної ідентичності родини, без сумніву, стало репресування Григорія Міловського 1926–1927 та 1930–1931 рр.

Згідно з протоколом допиту Григорія від 21.10.1930 р., у 1916 р. він закінчив Київське комерційне училище та вступив до Комерційного інституту⁷⁶. Наприкінці 1916 р. його було мобілізовано до армії та скеровано як солдата до студентського батальйону в м. Царицин, де він пробув до кінця року.

Із Царицина Григорія було відправлено на навчання до Києва до 5-ої школи прапорщиків⁷⁷. 1917 р. після Лютневої революції Григорій отримав звання прапорщика й був як молодший офіцер призначений служити до Київської підготовчої команди шкіл прапорщиків⁷⁸ (відповідно до протоколу допиту від 25.10.1926 р., до Київської школи добровольців (рос. «вольноопределяющихся») на посаді чотового командира — молодшого офіцера)⁷⁹.

У серпні чи вересні 1917 р. його було відправлено до Житомира в розпорядження начальника постачання армії Південно-Західного фронту. За тиждень Григорій як представник Південно-Західного

⁷⁴ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

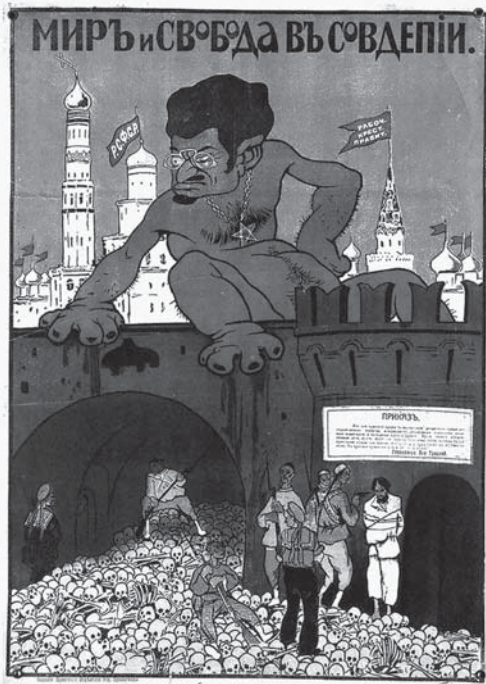
⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 13.

⁷⁷ Там само. — Арк. 13–13 зв.

⁷⁸ Там само. — Арк. 13 зв.

⁷⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 141.

Денікінський плакат
1919 р. «Мир и свобода в
Совдении»

фронту отримав призначення до Київської повітової продовольчої управи. До мобілізації в січні-лютому 1918 р. Григорій перебував у Києві. Після демобілізації вступив до Київського політехнічного інституту⁸⁰.

На початку 1919 р. Григорій був мобілізований і скерований на продовольчу роботу до Уманського й Липовецького повітів. Коли 1919 р. в Києві перебували денікінці, Григорій працював продавцем у хлібній крамниці на Солом'янці. За його словами, він не був мобілізований, оскільки не з'являвся, через що його заарештували та мали вислати на фронт. Проте цього не сталося, бо білі відступили. Під час перебування Києва в руках петлюрівських і польських військ Григорій був безробітним⁸¹. Ось його свідчення, надані слідству у протоколі допиту від 25.10.1926 р.: «В гражданской войне я ни в каких армиях

⁸⁰ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 13 зв.

⁸¹ Там само.

не служил. Одно время меня призвали в Гетманскую и Деникинскую армию, но я не долго служил и был освобожден»⁸². Нижче до того самого протоколу 25.10.1926 р. Григорієвим начерком дописано, що він був призваний за гетьмана Скоропадського до «Охоронного пішого полку», на фронті при жодній владі не був, зокрема при денікінцях. Натомість увесь цей час перебував у Києві та служив в Опродкомгубі. Свідками правдивості його слів Григорій називав «коммуниста, которого скрывал в своей квартире при Деникине, других целую семью евреев Еремицких, которая скрывалась при Петлюре»⁸³.

Правдивість його слів може поставити під сумнів свідчення його онука Олександра К., який твердить, що дід був не лише царським офіцером, але й «ад'ютантом у гетьмана Скоропадського, після якого був у дроздовському полку у Денікіна»⁸⁴. Саме службі в гетьманському війську онук приписує появу проукраїнських симпатій і зародження Григорієвої української ідентичності: «Служба у гетьмана зробила із нього українського націоналіста»⁸⁵.

Коли ж у місті владу захопили більшовики, Григорій був відправлений на продовольчу роботу до Уманського повіту, виконуючи водночас обов'язки завідувача київських цвинтарів⁸⁶. У 1921–1922 рр. він працював викладачем в одній із київських шкіл, а 1923 р. був скерований до школи при сірниковій фабриці «Україна» під Києвом, на станції Фасова. Після ліквідації фабрики та закриття школи Григорій повернувся до Києва, де до вересня 1926 р. залишався безробітним. Наприкінці серпня він отримав роботу завідувача канцелярії у двох київських школах⁸⁷. Утім, дані на момент арешту трохи різняться: в анкеті затриманого від 22.10.1926 р. сказано, що Григорій працював діловодом у трудшколі № 56 і вчителем арифметики у трудшколі

⁸² ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 142 зв.

⁸³ Там само. Хто саме доніс/доносив на Григорія, встановити неможливо — кримінальна справа «підчищена», доноси з неї вилучено. Справа містить подвійну нумерацію аркушів, проставлену різними начерками, де різниця між обома нумераціями поступово зростає, становлячи наприкінці справи 21 аркуш. Таким чином, вилучено було 10–11 аркушів документів.

⁸⁴ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

⁸⁵ Інтерв'ю з Олександром К., записане 5.10.2015 р. в м. Києві.

⁸⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 13 зв. — 14.

⁸⁷ Там само. — Арк. 14.

№ 50⁸⁸. Натомість у протоколі допиту в листопаді 1930 р. Григорій засвідчив, що закінчив Другі державні курси іноземних мов, де був секретарем курсового комітету, членом академічної та методичної комісії курскому й головою осередку «Геть Непис», прикріпленого до Ленінського райкому. А на момент першого арешту був студентом Лінгвістичного інституту⁸⁹.

Кримінальна справа 1926–1927 рр.

Перший арешт Григорія був пов'язаний із його діяльністю в союзі безробітних робітників просвіти «Роботпрос», членом якого він став під час безробіття. 1925 р. його обрали до комітету покращення побуту безробітних-членів «Роботросу»⁹⁰.

У листопаді 1926 р., окрім Григорія, було затримано ще сім осіб, переважно освітян. Із протоколів допиту Григорія випливає, що ГПУ отримала донос на Григорія (вилучений зі справи) та перевіряла надану інформацію. Закиди, висунуті Григорієві на першому допиті, базовані на чутках (донасах) — одинадцять із тринадцяти стосуються усних висловлювань, і лише два — конкретних дій. Зокрема йому закидали, що він: 1) поширював серед безробітних київських освітян чутки, що в серпні-вересні 1926 р. в Києві відбудеться виступ безробітних, які громитимуть крамниці на Хрещатику; 2) поширював чутки, що під Москвою було повстання безробітних і робітників, а викликані для заспокоєння війська відмовилися виконувати наказ, і коли замість них викликали китайські частини, то військові приєдналися до повстання й розбили китайців; 3) проводив антирадянську агітацію серед освітян після смерті Держинського; 4) сіяв національну ворожнечу серед освітян і безробітних за допомогою розмов, що «*Сталин свой парень и терпеть не может евреев, что всех евреев он вывел из ЦК, сперва Зиновьева, а затем и остальных*»; 5) поширював протестні настрої проти Наркомату освіти й союзу «Роботпрос», поширюючи чутки, що влада не бажає зменшити безробіття, інакше дозволила б засновувати приватні школи, а так вона вважає вчительство контрреволюційним; 6) поширював серед безробітних чутки, що для прибулих робітничих делегацій влада має достатньо коштів, щоб їх возити на автомобілях і

⁸⁸ Там само. — Арк. 67.

⁸⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 21–24.

⁹⁰ Там само. — Арк. 141 зв.

пригощати, а для безробітних не має; 7) агітував проти поїздки вчителів на Луганщину, де на них начебто очікував голод; 8) несправедливо розподіляв путівки до будинків відпочинку, зокрема ігнорував членів союзу — євреїв, і, відповідно, сіяв незадоволення й національну ворожнечу серед безробітних; 9) збирав відомості про настрої безробітних через зв'язки з Посередбюро Робкомгосп; 10) натравлював безробітних на правління союзу, коли зменшився фонд допомоги безробітним; 11) скеровував безробітних, які бажали отримувати допомогу, до членів правління, котрі не займалися цим питанням, що викликало незадоволення безробітних; 12) критикував звіт членів міськради; 13) закликав допомогти «витягти» з ГПУ заарештованого освітянина Розанова⁹¹. Усі звинувачення Григорій відкинув і послідовно заперечив, висунувши логічні контраргументи⁹².

За два місяці від арешту Григорія, 22.11.1926 р., оперуповноважений «Леопольд» видав постанову про припинення слідчої справи № 417 проти Григорія Міловського та ще семи осіб, які за нею проходили, з формулюванням: «*Произведенным предварительным следствием не добыто достаточно из конкретных, изобличающих их участие в к[онтр]р[еволюционной] организации фактов, в силу чего предъявленное им обвинение по 61 ст. УК УССР отпадает*»⁹³. При цьому було порушено питання про адміністративне вислання підслідних за межі України⁹⁴.

Проте, вочевидь, керівництво КООГПУ не схвалило подібного «лібералізму» уповноваженого, і ще за два місяці з'явилася нова, обвинувачувальна, постанова. Вона стверджувала, що в Києві існувала контрреволюційна організація «Ядро русского народа», котра проводила антирадянську агітацію серед безробітних. Зокрема, Григорія Міловського було звинувачено в закликах «*безработных организовать и "дружно выступить против жидов" и в первую голову против стоящих у власти*» та у сприянні звільненню російських офіцерів під час його служби в петлюрівській армії: «*будучи по своим убеждениям монархистом, содействовал освобождению русских офицеров, доказывая всякими фиктивными способами их украинское происхождение*»⁹⁵.

⁹¹ Там само. — Арк. 256–259.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. — Арк. 248.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Там само. — Арк. 264–270.

З 30 вересня до 3 жовтня 1927 р. в Києві пройшла надзвичайна сесія окружного суду у справі вісьмох обвинувачених, серед яких був і Григорій. У зв'язку з тим, що на початку 1927 р. набув чинності новий Карний кодекс, обвинувачення було висунуто по статті 54.11, згідно з якою Григорій отримав вирок позбавлення волі «со строгой изоляцией сроком на ТРИ года каждого с поражением в правах сроком на один каждого»⁹⁶.

Під час слідства й суду Григорій використовував активні стратегії виживання, як-от створюючи зону мовчання про своє соціальне походження та становище й демонструючи лояльність до єврейства та належність до української нації. З огляду на те, що 1925 р. було інтенсифіковано політику українізації, а також розпочато кампанію боротьби з антисемітизмом, останні два напрямки набували особливого значення.

Приміром, під час першого судового слідства 1926–1927 рр. Григорій Костянтинович на запитання про своє соціальне походження сказав, що він «із міщан»⁹⁷, а вже під час другого, 1930–1931 рр., — що він «син робітника», на запитання про стану належність до революції відповів «міщанин», підкресливши одразу на початку допиту: «*Отец мой был рабочим* [підкреслив слідчий. — Т. Ш.], *работал на ж[елезной] д[ороге]*»⁹⁸. І лише записане майнове становище під час другого слідства було не на його користь. Якщо у протоколах допитів під час першого слідства майнове становище Григорія вказано як «*неимуций*» та «*нет ничего*»⁹⁹, то під час другого слідства 1930–1931 рр. було зазначено: «*на окраине гор[ода] у матери дом*»¹⁰⁰. Та й мати Варвара Міловська в листах до голови ВУЦВК та Комісаріату внутрішніх справ із проханням звільнити сина від адмінвистання згадує про його особисте помешкання на вул. Назар'ївській (окрім її будинку на вул. Платонівській)¹⁰¹. Напевно, на момент першого арешту Григорій квартиру там уже не мав, позаяк проживав у домі матері, але саме те, що він мав 1920 р. власне помешкання («*во времена Петлюры скрывал у себя*

⁹⁶ Там само. — Арк. 407 зв.

⁹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 141, 256.

⁹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 13.

⁹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 141, 256.

¹⁰⁰ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 13.

¹⁰¹ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 72496-фп., арк. 275 зв., 287 зв.

на квартире на Назарьевской ул. целую еврейскую семью Еремицких»), яке треба було утримувати або винаймати, навряд чи свідчить про цілковиту злиденність Григорія. Тим більше, що в протоколі допиту від 21.10.1930 р. він сказав: «*В 1920 г. при поляках я был безработным и ничем не занимался*»¹⁰².

На суді Григорій вибудував свій захист у «національному» полі: «*Меня почему-то прокурор отнес ко 2-й группе, когда я ничего об этой организации не знал, да если-бы я знал, я не мог быть участником — я сам украинец, а этот кружок был чисто национальный — русский. [...] В заключении говорится, что я пристрастно отношусь к евреям, но ведь Ряба еврейка, а путевку она получила, как получает путевку каждый безработный [...]*»¹⁰³. Подібна тактика мала сенс, особливо на тлі того, що дехто із засуджених за тією самою справою не вирізнявся лояльністю до українства й політики українізації. Так, 43-річний учитель Валеріан Сидоров, родом із Москви, писав до керівника уявного «Ядра русского народа»: «*Вы в таком восторженном тоне пишете о Киеве, что мне становится совестно за него. Ведь, на самом деле, Киев — дрянь город. Это центр отвратительного украинского шовинизма, родственного петлюровщине, и нас, москалей, душат здесь всякими способами. Оттого главное внимание различных общественных групп направлено здесь по линии украинизации, а часто дурно понимаемое в настоящий момент национальное различие мешает объединению людей, одинаково настроенных в других отношениях. Вот, почему я и некоторые мои товарищи собираемся переехать в Р.С.Ф.С.Р.*»¹⁰⁴.

У родинному архіві Міловських збереглася фотокартка Григорія Міловського з ув'язнення, де він брав участь у табірній самодіяльності. Імовірно, це міг бути Білбалтлаг або Сиблаг, куди потрапила більшість киян, засуджених під час операції «Весна» (решта потрапила на Соловки)¹⁰⁵. На світліні Григорій із двома товаришами, один із яких у національному вбранні — у вишиванці й шароварах із широким поясом. На зворотному боці напис Григорієвим начерком українською мовою:

¹⁰² ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 13 зв.

¹⁰³ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 386.

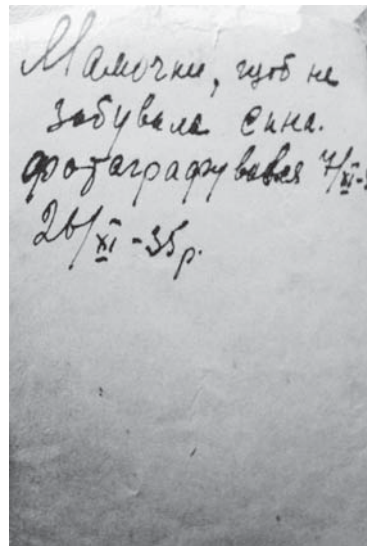
¹⁰⁴ Лист В. О. Сидорова до Б. Д. Пічахчі, 29/XI-1926. ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, без арк.

¹⁰⁵ Тинченко Я. Ю. Голгофа русского офицерства...

Григорій Міловський
(праворуч) з учасниками
табірної самодіяльності. Імо-
вірню, Сиблаг або Білбалтлаг.
7 листопада 1935 р. (З родин-
ного архіву Міловських.)

Зворотній бік світлини з
написом начерком Григорія
Міловського: «Мамочки, щоб
не забувала сина. Фотогра-
фувався 7/XI – 35 р.
26/XI/1935 р.»

«Мамочки, щоб не забувала сина. Фотографувався 7/XI — 35. 26/XI-35 р.» Помилка у звертанні свідчить про те, що Григорій не досконало володів українською мовою, проте зміст фото й україномовний підпис російськомовній матері цілком підтверджують його «проукраїнську» репутацію та погляди.

21 листопада 1927 р. мати Григорія Міловського звернулася з листом (написаний начерком сестри Ольги) до голови ВУЦВК Григорія Петровського з проханням скасувати адмінвизнання сина. Лист емоційно насичений, щедро оздоблений численними метафорами, епітетами й алегоріями. У змістовій частині мати спростовує звинувачення, висунуті Григорію, та дає йому позитивну з точки зору радянської влади характеристику, описуючи злиденне становище його родини, якій по Григорієвому висланню залишатиметься «единственный выход — могила»:

Это абсолютно противоречит филантропическому, я бы даже решилась сказать Толстовскому отношению моего сына ко всему человечеству вообще и в частности — его постоянным симпатиям к великой миссии еврейства. С самого раннего возраста воспитывала я своего сына в коммунистическом и в революционном духе. Результатом этого воспитания было то, что во время Деникина он скрывал в моем доме коммуниста, а во времена Петлюры скрывал у себя на квартире на Назарьевской ул. целую еврейскую семью Еремицких. Не соответствие истине этого обвинения доказывает также то, что его ближайшим другом и невестой является еврейка, идеальнейший человек и активный общественный деятель!!! Теперь только т. Староста Вы поймете весь трагизм моего положения!!! Филантроп, с раннего детства друг угнетенного человечества, поклонник великой миссии еврейства, жених и сотрудник т. еврейки и вдруг... (ирония судьбы) он обвиняется в антисемитизме! После сказанного я не стану даже опровергать этого несообразного обвинения. [...]

Представьте себе т. Петровский мой ужас, ужас, потрясение и смятение, когда я услышала от Прокуратуры про возможность высылки сына без суда, в административном порядке. Он пролетарий, сын рабочего, бабушка еврейка [слова «бабушка еврейка» затушовано чорнилами. — Т. Ш.], вечно угнетенный, бедняк, вечно зарабатывающий пропитание тяжким трудом.

Он является единственным кормильцем меня, вдовы, шестидесятилетней старухи, лишенной возможности двигаться без посторон-

ней помощи, что я докажу не только медицинским свидетельством, но и показанием целого квартала. Этого мало — кроме меня он дает средства к жизни четырем своим сестрам — туберкулезным, больным и истощенным многолетней безработицей.

Вы сами почувствуете, т. Петровский, своим пролетарским сердцем, какой ужас царит в нашей бедной пролетарской семье! Вы сами поймете т. Петровский, что при создавшихся условиях, в случае высылки моего сына, в нашей семье единственный выход — могила.... [...]

Впадає в око, що двома головними темами листа є «єврейське питання» та соціальне становище родини, навколо яких і вибудовано головну захисну стратегію. Демонстрація лояльності до євреїв (захопливі відгуки про «велику миссию єврейства» та наречену-єврейку, оповідь про порятунок єврейської родини й навіть відкинута потім спроба довести власне єврейське походження) була викликана не лише страхом перед кампанією боротьби з антисемітизмом, але й дотриманням уже згаданої концепції «жидобільшовизму». Хоча ні слідство, ні суд особливого акценту на антисемітизмі не робили, мати й сестри вважали звинувачення Григорія в антисемітизмі найнебезпечнішими й ототожнювали зі звинуваченнями в антирадянській, антидержавній діяльності. Маніфестація належності до «пролетарів» через використання концепту «бідні люди», згадки про батька-«робітника», спроби користуватися «большевизмами» (*speaking Bolshevik*) і загалом демонстративне приєднання до себе чужого радянського «я» свідчать, що Міловські використовували насамперед активні способи виживання у критичній ситуації. Апогеєм готовності в будь-який спосіб і будь-якими свідченнями поліпшити своє та синове становище стало твердження Варвари, яка прагнула набути через шлюб дворянського статусу: «С самого раннего возраста воспитывала я своего сына в коммунистическом и революционном духе».

Кримінальна справа 1930–1931 рр.

У березні 1931 р. «трійка» засудила Григорія на десять років ув'язнення у справі «Весна» за статтями 54–2, 54–11 УК УССР (прокурор попередньо вимагав «вищої міри соціального захисту» — розстрілу)¹⁰⁶.

На відміну від попередньої справи, ім'я особи, що свідчила проти Григорія, не приховували. Це був полковник Сергій Добровольський,

¹⁰⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 30, 32.

колишній офіцер царської, денікінської та українських армій. Добровольський проходив із Григорієм у попередній справі 1926–1927 рр., а 1930 р. ОГПУ використовувало його у проведенні операції «Весна» у Києві¹⁰⁷. За підрахунками Я. Тинченка, протягом 1930–1931 рр. під час операції «Весна» в Києві було заарештовано близько 740 осіб, переважно колишніх царських і білих офіцерів, домовласників, представників інтелігенції, частково студентів¹⁰⁸. Григорієві було висунуто попереднє обвинувачення 1927 р. в належності до організації «Ядро русского народа». Лише на цій підставі його було визнано «соціально-небезпечним елементом», оскільки він, «отрицая какое либо участие в К.Р. организации, в предъявленном ему обвинении [на підставі свідчень Добровольського. — Т. Ш.] виновным себя не признал»¹⁰⁹.

Із таборів Григорій Міловський повернувся в середині — другій половині 1950-х рр., до своєї смерті у віці вісімдесяти років 1976 р. проживав із матір'ю й сестрами в родинному будинку на Платонівській, № 13.

Григорій Міловський із сестрами на подвір'ї будинку по вул. Платонівській, № 13. Фото 1960-х рр. (З родинного архіву Міловських.) З правого боку наліво: Ольга Костянтинівна, Григорій Костянтинівич, Раїса Костянтинівна, Євгенія Олексіївна (дочка Раїси), Неоніла Костянтинівна

¹⁰⁷ Тинченко Я. Ю. Голгофа русского офицерства...

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6, спр. 67093-фп., т. 1267, арк. 29–30.

***

Епізод із життя родини київських обивателів Міловських показує, що «колишні» в Радянській Україні перед обличчям масового терору як засобу керування державою виявляли готовність змінити своє соціальне походження і становище, приховати політичні погляди та вподобання, демонструючи максимальну поведінкову й вербальну лояльність до практик радянської ідеології. Водночас пристосування було лише зовнішнім, для «чужих». У вузькому родинному колі вони демонстрували протестну поведінку, зберігаючи й передаючи нащадкам пам'ять про дворянське походження та щасливе дореволюційне життя. Виявляючи при нагоді свою соціальну вищість щодо осіб «низького походження», Міловські показували своє небажання терпіти умови радянської дійсності та пристосовуватися до них. Це сприяло збереженню/поверненню їхньої самоповаги й подоланню отриманої соціальної травми.

«ЦЕ ТАКОЖ БУЛО ДИТИНСТВО»: ДИТЯЧІ СПОГАДИ ПРО МАМУ І ЖИТТЯ В КИЄВІ ПІСЛЯ 1943 РОКУ

Ольга Гнидюк

Інна з матір'ю жили в Києві на вулиці Чкалова¹. Із початком Другої світової війни її батько поїхав на фронт, а вони з матір'ю лишилися у місті. Після закінчення війни батько до них так і не повернувся: завів нову сім'ю. «Мама говорила, що приїжджав, просився на возврат, но она его не приняла»², — розповідає Інна. Працювала мама Інни в театрі Музкомедії³ режисером.

Катерина та її мама жили в кімнаті в будинку біля товарної станції на вул. Ямській. Цей будинок іще за царських часів викупив Катеринин дід. Після революції будинок розбили на комунальні квартири, а їхній сім'ї виділили «10 метрів площі в общій квартирі на второму етажі, без удобств без всяких, без води і без туалета»⁴. Мати Катерини не була розписана з її батьком, «как отец он для меня не существовал, и я для него как дочь — тоже», — підсумовує жінка⁵.

Обидві родини пережили окупацію Києва військами Нацистської Німеччини з 18 вересня 1941 до 6 листопада 1943 рр., а після їхнього відходу з міста мали самостійно влаштовувати своє життя. Історії Інни й Катерини не були особливими для повоєнного міста, де багато жінок із різних причин залишилися без чоловіків, а багато дітей — без батьків. Вулиці Києва, подібно до інших міст того часу, були наповнені дітьми, які мали неповні сім'ї або були сиротами, напівсиротами, безпритульними, бездоглядними та просто загубленими. Найчисленнішою й найпроблемнішою категорією для адміністрації міста

¹ Сучасна вул. Олеся Гончара.

² Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

³ Сучасний Київський національний академічний театр оперети.

⁴ Інтерв'ю з Катериною В., 4 липня 2012 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

⁵ Там само.

та країни загалом були безпритульні, покинуті й сироти. Ними мали опікуватися міліція, спеціальні підрозділи НКВС та, зрештою, спеціальні дитячі заклади, до яких потрапляли ці діти⁶. Батьки та родичі, своєю чергою, намагалися знайти й повернути в родини своїх дітей, за різних обставин загублених або залишених у дитячих будинках. Усі мешканці Києва намагалися знайти спосіб вижити та прогнати. У родинях матерів-одиначок мама та діти часто самі мали забезпечувати своє харчування й виживання в місті як під час, так і після війни.

Ця стаття присвячена кільком аспектам життя самотніх матерів і їхніх дітей у Києві в перші роки після відступу військ Третього Райху з міста. Беручи за тло політику радянського державного керівництва щодо опіки й піклування про дітей по війні, я маю на меті показати, якими постають спогади про дитинство й життя в Києві в перші роки після нацистської окупації. Аналіз, представлений нижче, зосереджено на тому, як Інна й Катерина, двоє згаданих на початку цієї статті дівчат, розповідають про своїх матерів — точніше, як вони не розповідають про них. Крім того, я розгляну, як обидві героїні описують своє повсякдення, свою допомогу матерям і як, у які контексти вписують історії про матір і державні інституції, такі як дитячий садок чи школа, у своїх нарративах. У результаті їхні розповіді покажуть той бік повоєнного життя, який майже не видно за гучною пропагандою і офіційними заявами. У цьому короткому огляді я використовую усні джерела не тільки як метод, але і як предмет аналізу. Тобто мене цікавить не тільки що відбивають дитячі спогади, але і як, і чому. У такому світлі аналіз спогадів про дитинство Інни й Катерини дозволяє побачити, як матері й «держава», два елементи з тріади «матері-діти-держава», вписані в наративи про дитинство.

Не випадково держава виступає третім елементом стосунків, які на перший погляд належать до приватної, інтимної сфери людського життя. Народження й виховання дітей стало суспільною проблемою

⁶ Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // УДЖ. — 2005, № 3 — С. 39–40; Вронська Т. В. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). — К., 1995. — С. 71–75; Kucherenko O. Without a Family: Public Order, Social Welfare and Street Children in the Wartime Soviet Union // Australian Journal of Politics & History. — 2012, vol. 58, no. 3. — P. 421–436; Kucherenko O. Soviet Street Children and the Second World War: Welfare and Social Control under Stalin. — London, 2016.

та предметом державної регуляції ще в XIX ст. У контексті модернізаційного проекту розвивалися репродуктивні та пронаталістичні стратегії, а народження й виховання стали чимось, що мала контролювати держава, чимось, що надавало їй право втручатися в інтимну сферу родинного життя⁷. Таким чином, починаючи з XIX ст. держава невідступно присутня в дискусіях про жінок і дітей як громадян тієї чи тієї країни, а державне піклування про дітей часто виявляється у політиці соціальної підтримки матерів.

Під час і після Другої світової війни національні уряди багатьох країн і міжнародні гуманітарні організації не раз заявляли, що один із головних способів відновити порядок після хаосу і страхів війни — це поліпшувати життя дітей, повертати їм дитинство, родину, материнську турботу. Діти стали символом відродження суспільства в метафоричному та практичному сенсах. Вважалося, що повернення «доброто дитинства», якого діти позбавлені внаслідок війни, означає повернення до мирного життя⁸. З іншого боку, війна спричинилася до загибелі великої кількості населення супротивних країн і призвела до зниження рівня народжуваності. За таких умов національні уряди стали наново активно впроваджувати пронаталістичні соціальні політики, які ставили за мету збільшити приріст населення і підтримати родини у вихованні майбутніх громадян⁹.

Місцем, де розгортаються описані епізоди з життя Інни й Катерини, є Київ — місто, яке тільки почало відбудовуватись після війни й окупації, місто, де відновлювалось комунальне господарство, соціальні

⁷ Hoffmann D. L. Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context // Journal of Social History. — 2000, vol. 34, no. 1. — P. 35–54; Hoffmann D. L. Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. — Bristol, 2011. — P. 125–181;

⁸ Zahra T. The Lost Children: Reconstructing Europe's Families after World War II. — Cambridge, Mass., 2011. — P. 9, 18–19, 60–70.

⁹ Пронаталістична політика — політика регуляції відтворення населення, метою якої є збільшувати приріст населення, заохочуючи жінок народжувати дітей. Для цього використовують економічні, адміністративно-правові й інформаційні методи. Найчастіше пронаталізм відбивається у програмах соціальної й матеріальної підтримки матерів, у пропагандистських кампаніях щодо важливості материнства та сім'ї, у риториці, що народжувати дітей — «природний обов'язок» жінок, а також у забороні абортів і контрацептивів. Більше про огляд пронаталістичних політик у європейських країнах і про їхнє порівняння з Радянським Союзом див., наприклад: Hoffmann D. L. Mothers in the Motherland... — P. 35–54.

інституції та одночасно розбирались завали зруйнованих будинків¹⁰. Тож аналіз, представлений у цій статті, доповнює наше знання про життя самотніх матерів із дітьми в повоєнному Києві за цих умов ще двома особистими досвідами, такими, якими вони відбилися в дитячих спогадах. Варто зазначити, що обидві респондентки називають місто повоєнним із моменту завершення нацистської окупації в листопаді 1943 р., хоча фактично війна ще тривала, і до підписання капітуляції нацистською Німеччиною лишалось півтора року. Таке суб'єктивне сприйняття й визначення меж війни можна пояснити тим, що для респонденток, котрі росли в окупованому місті, війна була передусім пов'язана з присутністю «чужих», тобто німецьких, солдат і з бойовими діями безпосередньо в місті. Крім того, ці спогади є прикладом того, як міський простір інтегрується в наратив про дитинство. Варто підкреслити, що від початку респондентки відповідали на прохання розказати про своє дитинство, а не про дитинство, проведене в Києві. Тому цікавим видається те, що, хоча місто й не є основною темою наративу, воно неодмінно в ньому присутнє.

Хто ж були ці дівчата, чії спогади прозвучать нижче? Інна народилася 1934 р., й під час відступу військ Нацистської Німеччини з Києва в 1943 р. їй виповнилося дев'ять. Загалом у її сім'ї було троє дітей, дівчинка мала старшу сестру та молодшого брата. Під час війни мати з дітьми лишались у Києві. Батька Інни було мобілізовано на фронт, звідки перед окупацією міста він ще раз приїжджав на короткий період, але після війни покинув сім'ю й переїхав до Калінінградської області до іншої жінки. Таким чином, їхня мама вважалася матір'ю-одиначкою, хоча пільг, як зазначає Інна, не отримувала, оскільки офіційних документів про розлучення не було. Катерина, яка народилася 1938 р., також два роки свого дитинства провела з матір'ю в окупованому Києві. У рік, коли Червона армія взяла місто, їй виповнилося п'ять років, і відразу по тому, взимку 1943 р., мати віддала дівчинку до дитячого

¹⁰ Про заходи щодо відбудови Києва див., наприклад.: Yekelchuk S. Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War. — Oxford, 2014. — P. 118–130; Про стан міст України після окупації див.: Вронська Т. В. В умовах війни...; Вронська Т., Гальченко С. Обличчя визволених міст України після окупації і життєві стратегії городян (1943–1945 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / За ред. Смолій В. А., Боряк Г. В., Левенець Ю. А. та ін. — Кн. 2. — К., 2011. — С. 631–660.

садочка. Братів чи сестер Катерина не мала. Батько не був одружений із її матою, не жив із ними й не відвідував, хоча сплачував аліменти після того, як у 1947 р., коли Катерині виповнилося дев'ять, мати подала заяву на їх отримання.

Обидві дівчинки вирости, отримали вищу освіту, влаштувалися на роботу й завели свої сім'ї. Розповідаючи у 2012 та 2013 рр. про своє повоєнне дитинство, вони називають його важким, але оповідають про нього з гірко-солодкою ностальгією. Так, наприклад, Інна й Катерина розповідають історії про те, як стояли в чергах чи торгували на базарі замість шкільних уроків, як мріяли про цукерку чи цукор або всіма способами намагалися дістати хоч якусь додаткову їжу чи одяг. На перший погляд це не схоже на приємні дитячі спогади, але «це також було дитинство», як писала Рут Ключар у спогадах про свої дитячі роки під час війни¹¹. І як про будь-яке інше дитинство, котре ніколи не повернеться, незалежно від його умов, людина згадуватиме про нього з приязністю й ностальгією¹².

Жінка-мати та жінка-трудівниця

Як уже було сказано, після завершення Другої світової війни уряди багатьох країн намагалися вдосконалити систему соціального захисту й догляду за дітьми, поліпшити їхнє життя. Радянський Союз і далі йшов шляхом колективного, контрольованого виховання дітей, яким рухався ще з міжвоєнного періоду¹³. Згідно з цією програмою, материнство вивищували як почесну роль жінки, її природний і громадянський обов'язок. Одночасно радянський проект жіночої емансипації, протиставляючи себе «буржуазній» патріархальній традиції, стверджував, що жінка має однакові права й можливості у сфері

¹¹ «This, too, was childhood.» Klüger R. Landscapes of Memory: A Holocaust Girlhood Remembered. — London, 2003. — P. 145.

¹² Більше на тему ностальгії в дитячих спогадах див., наприклад, у: Douglas K. Contesting Childhood Autobiography, Trauma, and Memory. — New Brunswick, 2010. — P. 84–86; Hirsch M. and Spitzer L. “We Would Not Have Come Without You”: Generations of Nostalgia // American Imago. — 2002, vol. 59, no. 3. — P. 253–276.

¹³ Hoffmann D.L. Cultivating the Masses... — P. 144–147. Більше про політику щодо дітей у Радянському Союзі див.: Kelly C. Children's World: Growing Up in Russia, 1890–1991. — New Haven and London, 2007. — P. 221–257.

професійної та виробничої зайнятості, і не має бути обмежена лише сімейними обов'язками. Щоб утілити ці лозунги в життя, держава обіцяла взяти на себе піклування про дітей, створивши розвинену систему будинків матері та дитини, ясел, дитячих садочків і шкіл¹⁴. Таким чином виховання дітей стало суспільною справою. При цьому право жінки працювати поступово також перетворилося на її громадянський обов'язок.

Співіснування цих двох ролей — жінки-матері та жінки-працівниці — як зазначають дослідники, призвело до ефекту подвійного навантаження (*double burden*) та до формування так званого соціального контракту працюючої матері¹⁵. Попри всі наміри, як це було не раз наголошено в дослідженнях, радянський емансипаційний проект існував радше в лозунгах, ніж у реальному житті, де гендерні ролі залишилися незмінними¹⁶. Жінки й далі лишалися відповідальними за дім і дітей, а обов'язок працювати, хоча й поступово маргіналізувався, не припинив бути обов'язком. Ба більше, наприкінці 1930-х рр. радянська ідеологія стала публічно підкреслювати, що важливо відповідально ставитися до материнства, як до будь-якої іншої роботи, а значить, важливо не тільки народжувати дітей, але й опікуватися їхнім вихованням удома. У результаті ідеологічно жінку було повернуто до сфери хатнього господарства й материнства, повернуто культ матері, а материнство перетворилося на додаткову «роботу» для жінок. Відтепер вони мали стати також добрими й відповідальними матерями.

Великі людські жертви, що стали наслідком воєнних дій і окупації за часів Другої світової війни, змусили радянський уряд, подібно до інших країн Європи, знову наголосити на важливості материнської складової формули «мати-працівниця». Активно впроваджували

¹⁴ Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. — New York, 1999. — P. 139–163.

¹⁵ Більш детально див.: Темкина А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России // Социс. — 2002, № 11. — С. 4–11; Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 2011, Вип. 16. — С. 164.

¹⁶ Див., наприклад, у: Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві... — С. 162–174; Черняева Н. Производство матерей в советской России: Учебники по уходу за детьми эпохи индустриализации // Гендерные Исследования. — 2004, № 12. — С. 118–129; Ginsborg P. *Family Politics: Domestic Life, Devastation and Survival, 1900–1950*. — New Haven, 2014; Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism...* — P. 139–162;

пронаталістичну демографічну політику, котра наново підкреслювала потребу народжувати дітей та представляла материнство як архіважливу для суспільства справу, громадянський обов'язок усіх радянських жінок, незалежно від сімейного стану¹⁷. Своє бачення ролі жінок у біологічній «відбудові» соціуму після війни, а також власної ролі в допомозі жінкам у виконанні цього завдання керівництво країни виклало в наказі «Про збільшення державної допомоги матерям, вагітним жінкам і посилення охорони материнства», який було ухвалено влітку 1944 р.

Працівниця трикотажної фабрики Кіровського району міста Києва, дружина фронтовика, так відкоментувала цей наказ: «Я гаряче вітаю Указ [...] і обіцяю країні мати ще дітей, знаю, що наша держава допоможе мені їх виховати. Цей указ має велике значення, особливо зараз, в часи війни, коли для війни потрібні великі кошти, а наша Радянська держава приділяє велику увагу і створює умови для виховання дітей, високо оцінює достойність наших жінок, захищає їх від образ та насмішок. Ми тепер маємо всі можливості виховувати зміну нашим чоловікам, які захищають Батьківщину». Інша молода працівниця «Київенерго» відзначала: «Я скоро буду матерью, но плохо что рожаю в первый раз. Наше правительство специально заботится о нас, матерях. Для страны нужны люди, это должна понять каждая женщина»¹⁸. Так висловлення жінок цитує інформаційна записка «Про обговорення серед трудящих м. Києва Указу...», складена для Микити Хрущова того самого 1944 р. Невідомо, чи справді жінки це казали й чи справді так думали, чи це був добре відредагований звіт, який ліг на стіл вищого керівництва. У будь-якому разі, голосами працівниць прозвучала основна теза радянського керівництва у воєнний і повоєнний час: народжувати й виховувати «зміну» тим, хто загинув, тобто нове покоління радянських громадян, стало громадянським обов'язком і першочерговою «роботою» жінок.

Держава тим часом обіцяла організувати таку систему опіки та піклування про дітей і матерів, яка дозволила б фінансово й організацій-

¹⁷ Hoffmann D. L. *Mothers in the Motherland...* — P. 35–54; Bucher G. *Struggling to Survive: Soviet Women in the Postwar Years* // *Journal of Women's History*. — 2000, vol. 12, no. 1. — P. 137–159.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 7766.

но забезпечити матерів, навіть самотніх, та їхніх дітей. Серед іншого, було передбачено додаткові грошові виплати матерям, а також харчову допомогу, яку розподіляли в дошкільних і шкільних дитячих закладах. Усе це, як вважалося, мало дозволити жінкам не турбуватися про свій добробут, а натомість народжувати й виховувати дітей¹⁹. З іншого боку, така система давала державі важелі контролювати родину й виховання дітей. Таким чином, батьки мали ростити їх за підтримки та під наглядом держави.

Ті самі інформаційні записки, складені для керівників республіки, дозволяють помітити елементи реальності, які ховаються за ідеологічними лозунгами, політичними заявами й офіційними звітами. По другий бік повоєнного життя, той, що знаходимо поза декларованими пропагандою досягненнями, матері, особливо самотні, не мали часу на дітей, жінки були заклопотані роботою та пошуком додаткових засобів для виживання, обіцяна система державного піклування про дітей часто не діяла. Робітниця заводу Ленінська Кузня в Києві, наприклад, зауважили: *«При всей заботе правительства о нас — матерях и детях, мы все же, работая на производстве по 11–12 часов, не имеем возможности воспитывать своих детей. Нужно для матерей установить не более 8-часового рабочего дня»*. Інша робітниця відзначила, що державні виплати на виховання дітей були б суттєвою підтримкою, *«но при условии довоенных цен на продукты и товары, а в настоящее время оказываемая помощь не обеспечивает воспитание детей»*²⁰. Часто звучали скарги та прохання скасувати понаднормові для самотніх матерів, яким ні з ким залишити дітей, або збільшити кількість вечірніх дитячих садків, *«бо ввечері дитсадки не працюють і діти часто залишаються без догляду»*²¹.

Саме в такій реальності опинилися матері героїнь цієї статті, Інни й Катерини, живучи в Києві. В умовах воєнного часу й повоєнного десятиліття утворилася ситуація, коли відсутність чоловіків у сім'ях, економічна та харчова кризи наклалися на фактично недіюче соціальне й матеріальне забезпечення матерів і дітей. У реальному житті

¹⁹ Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism... — P. 139–162.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23. спр. 7766, Без назви, 1944, арк. 26.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 23. спр. 7766, Інформаційна записка. Про обговорення серед трудящих м. Києва Указу..., арк. 32; Справка об отзывах трудящихся Украины на Указ Президии Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г., 1944, арк. 29.

робота для жінки стала не тільки громадянським обов'язком, але й умовою виживання її самої та її дітей, тому більшу частину свого часу жінки працювали, щоб заробити гроші й дістати їжу. Унаслідок цього материнство знову стало дефіцитом, тобто матері, особливо самотні, були разом із дітьми дуже мало часу. Для дітей усіх вікових категорій це означало, що своє повсякдення вони проводили часто самі, зі знайомими чи родичами, вчилися самостійно або ж допомагали матерям шукати їжу чи заробляти гроші. Така ситуація спричинилася до того, що дитячі спогади, які б розповідали про спільне повсякдення матерів і дітей, дуже нечисленні. А ті, які є, обмежені певним колом тем. Прикметно, що до цих тем практично не належать виховання, навчання чи інтимні ситуації, що зближували б жінку й дитину. У спогадах про дитинство Інни й Катерини їхні мами працюють, шукають їжу та зрідка проводять час із доньками. Натомість респондентки інтегрують у свій наратив біографічні відомості про матерів, їхнє життя до одруження, виживання під час і після війни. Тобто складається враження, що в наратив вбудовано паралельну розповідь про материне життя, але не про її життя з дитиною. Щоб зрозуміти, чому так відбувається, варто спочатку приділити трохи уваги особливостям того, як формуються спогади про дитинство та як їх переповідають у дорослому віці.

Пам'ять і розповідь про дитинство

Пам'ять про дитинство — це спогади про віддалене минуле, котрі людина пригадує й формує як наратив. Цей наратив, утворений у результаті роботи пам'яті, стає продуктом взаємодії індивідуальної, групової та колективної пам'яті, а також взаємодії минулого й теперішнього. У розповіді про дитинство спогади переплітаються як з історіями, почутими від інших у дорослому віці, так і з сучасними рефлексіями оповідача щодо його минулого. Людина у своєму наративі постійно чергує «голоси» наратора-дитини й наратора-дорослого. Перший «голос» оживляє картини минулого, закарбовані в пам'яті, а другий, пов'язаний із теперішньою свідомістю наратора, ретроспективно інтерпретує їх і надає їм значення. Іншими словами, дитячі спогади отримують значення й пояснення в момент розповіді, і, приписуючи їм ці значення, людина спирається на знання та досвід, які набула протягом життя. Тому спогади про дитинство не є сталими,

впродовж життя вони змінюються, і з часом стають багатшаровими. Залежно від ситуації й отриманого досвіду чи нового знання оповідач постійно реінтерпретує власні спогади, виконуючи одночасно роль і коментатора, і модератора оповіді²².

Розділення голосу-дитини та голосу-дорослого в наративі про дитинство допомагає, зокрема, зрозуміти, що попри те, що спогадів про час, проведений із матір'ю, у проаналізованих інтерв'ю було небагато, обидві жінки вважали за потрібне вставити детальніші розповіді про неї в історію свого дитинства. Щоб це зробити, вони ретроспективно оцінювали й пояснювали дії матерів, доповнюючи свої розповіді інформацією та біографічними деталями, про які дізналися пізніше, уже в дорослому житті. Наприклад, з'являються розповіді про юні роки матері, її характер і долю. Варто зауважити, що питання в першій частині інтерв'ю було відкритим, тобто жінки самі обирали, як і які історії про своїх матерів розповідати, чи вставляти їх у свою розповідь, чи ні.²³ Тому їхні наративи показують, як їм запам'яталася мати та які контексти, де вона присутня, вони вважають важливими, будуючи розповідь про своє дитинство. Далі на прикладі спогадів Інни й Катерини я детальніше зупинюся на основних темах, де з'являються чи не з'являються їхні матері, і покажу, яким чином розповіді про них вписані в наратив про дитинство в Києві.

Спогади з дитинства

Першими та, з огляду на окреслену вище повоєнну реальність, найпомітнішими ситуаціями, в контексті яких респондентки розповідали про матерів, були епізоди, пов'язані з їхньою роботою, добуванням і розподілом грошей, їжі й одягу. Прикметною рисою цих історій є те,

²² Steedman C. Past Tenses: Essays on Writing, Autobiography and History. — London, 1992. — P. 22–23; Steedman C. Landscape for a Good Woman: A Story of Two Lives. — New Brunswick, N.J., 1987. — P. 27–47; Douglas K. Contesting Childhood Autobiography. — P. 22–23, 88, 93, 96; Halbwachs M. The Collective Memory. — New York, Sydney, 1980. — P. 36–38.

²³ Про відмінності у спогадах чоловіків і жінок див.: Гендерні аспекти практики усної історичної досліджень: особливості жіночого досвіду пам'яті і нарації // Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді / Упорядники: О. Р. Кісь, Г. Г. Грінченко, Т. Пастушенко. — Львів, 2014. — С. 11–41.

що вони відбивають спогади, розказані «голосом» наратора-дитини. Інна багато уваги приділяє у своїх спогадах театру Музкомедії та тому, як там працювала її мати. Жінка відзначає, що робота забирала багато часу, і жаліє маму: «*Мама бедная, она уходила с утра, приходила вечером, потому что надо было днем подготовить [декорации], а вечером — спектакль, так ей же надо было тоже вечером готовить. Она единственное мечтала, чтоб кто-нибудь, не для записи, чтоб кто-нибудь в театре потерял хотя бы рубль или два, чтоб купить нам кусок хлеба*»²⁴. Крім того, Інна згадує, як її мама ходила на ринок продавати або міняти зекономлений за тиждень хліб і купувати за вторговані гроші інші продукти: «*мама выдавала [нам] по кусочку хлеба на день, больше — нет*»²⁵.

Восени 1943 р. Інна пішла до школи № 155, розташованої біля Львівської площі. Однак у своїй розповіді про перший день у школі вона не згадує про матір, оскільки її там не було. Жінка відзначає, що до школи їх із братом повела старша сестра. І вона ж уперше показала Інні портрет Сталіна, пояснивши, хто він: «*Сестра спрашивает: “Кто это?” — я говорю: “Я не знаю”. Она говорит: “Это Сталин, вы должны знать, это — наш вождь”*»²⁶.

За навчання у школі потрібно було платити, і саме в цьому контексті знову з'являється постать матері: «*Значит, школьная учеба была платная, я не помню с какого класса, но я знаю, что я уже была где-то в 5–6 классе, мама платила [...] зарабатывала и платила еще за нас двоих в школу*»²⁷. Прикметно, що і далі в розповіді про школу й навчання Інна згадує матір лише в контекстах, пов'язаних із потребою за щось платити: «*В школе, значит, давали обеды, давали чай, булочку какую-то, и давали суп пишенный, больше никакого, только пишенный [.]. Но мама не могла нам покупать, мы не ходили, не обедали*»²⁸. Потім, «*когда уже подошел возраст, [...] наверно, в классе шестом, в пионеры принимать, а у мамы не было денег купить пионерский галстук*»²⁹.

Катерина починає свою розповідь про життя в Києві після відходу нацистських військ із того, як мати пішла на роботу: «*После взятия*

²⁴ Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

Киева, после 1943 года, уже начали опять работать советские учреждения, мать опять восстановилась на работе, работала. А меня отдала в садик»³⁰. І також згадує, як часто ходила з мамою через центр міста на Поділ «в дім до родичів», як залишалася там ночувати, «потому что мать работала». Інші безпосередні Катеринині спогади про матір були пов'язані з її працею вдома: як вона на свята «обшивала там всех в садике, потому что она умела шить, работала надомницей после войны, [...] дома шила на машинке»³¹. Закарбувався в пам'яті й епізод із картоплею, коли мама зварила доньці кілька картоплин, а собі за-смажила лише лушпайки.

Ось, власне, і всі теми наративу, де фігурують спогади про матір. Доповнюють їх окремі деталі, пов'язані з життям батьків до народження дітей, а також із подальшим життям матері, про які респондентки могли дізнатися вже у старшому віці. Оповідь Катерини, наприклад, містить досить детальні біографічні дані про матір, її дитинство, юність і доросле життя, про її мрії стати акторкою, про її складний характер, «темпераментність» та «імпульсивність», і навіть про те, як її викликали на допит до НКВС, коли Катерині було два місяці. Це не безпосередні спогади з дитинства, але таким способом дорослий «голос» оповідачки заповнює лакуни пам'яті про єдину найближчу й найважливішу людину з її дитинства. Очевидно, мама відіграла важливу роль у Катерининому житті, і тому респондентка вважала за потрібне розказати про неї, але за браком безпосередніх спогадів їхнє місце заступило знання, отримане вже в дорослому віці.

Отже, зі спогадів Інни й Катерини видно, що матері проводили з ними мало часу. З ким тоді залишалися діти, хто їх виховував, що вони згадують? Розповідаючи про своє виховання, розширення світогляду, духовний розвиток і набуття різних навичок, Інна й Катерина згадують інших жінок — родичок, знайомих, котрі проводили час із дітьми, навчали їх, давали релігійне виховання. Не обов'язково ці жінки постійно доглядали дітей, але іноді вони залишалися з ними. Ні Інна, ні Катерина не згадують про них як про доглядальниць, які замінили матір. Натомість вони описують їх як людей, котрі доклалися до їхнього навчання, щось показали або «прищепили смак», «привчили» до чогось.

³⁰ Інтерв'ю з Катериною В., 4 липня 2012 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

³¹ Там само.

Інна згадує, що мама не мала вільного часу, щоби бути з дітьми, але у них була «соседка, она была герцогиня какая-то до войны. Но она ж уже при советской власти уже никто не была, но ей дали квартиру, и она жила там недалеко от нас. Вот она нас водила, в Киево-Печерскую Лавру повела, она нас водила по всем этим костелам, храмам. [О]на была более религиозная, и она нас [с братом] заставила выучить "Отче Наши", мы еще маленькие были. [...] И с нами сидела, заставляла меня вышивать, шить [...] и брат сидел, я тоже хочу, говорит, вышивать. [...] Так что вот, это она нас больше приучала к практической жизни»³².

У розповіді Катерини у схожій ролі жінок-вихователюк постають материні сестри. До однієї з них вона ходила на вул. Червоноармійську³³, де та жила в комунальній квартирі, а до іншої — в дім на Поділ, на вул. Братську: «И тетя [моя], очень хорошая, она интеллигентная такая, начитанная была, воспитанию моему много очень [дала]. И другая, тетя Ксения, которая в гимназии училась, тоже участвовала в моем воспитании, в смысле, много почерпнула [я от нее]. Потому что мать одна была, у меня только садик, школа и мать, и все, больше никого, и двор. Ну, двор тогда не испорченный был, не так, как сейчас улица. [...] Но вот тетя, одна и другая, очень участвовали в моем воспитании, много дали мне, я им очень благодарна была. [...] Они меня приучили к тому, чтоб я читала»³⁴. Іншим яскравим Катерининим спогадом із дитинства були походи з тіткою до Троїцької церкви на службу та на Великдень.

Загалом спогади про свята, Великдень, День Перемоги або дні народження в Катерини пов'язані передусім із тітками. Вони з матір'ю приходили на свята до будинку родичів на Поділ, де тітка «всегда так пекла», бо була, за словами Катерини, дуже майстерним кулінаром. Однак окрім того, що тітка добре вміла пекти, очевидно, причиною частих візитів було те, що її сім'я була заможнішою, ніж Катеринина мама, а тому могла допомогти самотній матері виховувати дитину. Респондентка відзначає, що «там у них все работали, и дядя работал, муж тети, и они получали все пайки. Там можно было подкормиться мне, и мать часто отвозила меня туда, чтоб я там пожила»³⁵.

³² Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

³³ Сучасна вул. Велика Васильківська.

³⁴ Інтерв'ю з Катериною В., 4 липня 2012 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

³⁵ Там само.

Прикметно, що ці згадані «інші» жінки, тітки чи знайомі, не описані як ближчі для респонденток, ніж мати, і не заступають її образу. Попри те, що матері були заклопотані через роботу та пошук додаткових джерел доходу чи харчів і проводили мало часу з дітьми, респондентки кажуть, що саме матір їх виховала: «[О]на нас поставила [на ноги], ввучила»³⁶. Саме матір лишається найближчою й найважливішою особою в житті дівчаток, які виростили в повоєнному місті в родині без батька.

Як свідчать щойно описані спогади, інші члени родини по змозі допомагали самотнім матерям виростити дітей. Однак, згідно з обіцянками радянського керівництва, підтримувати матерів у вихованні мала за допомогою мережі дитячих установ держава. Школи відкривалися скоро по тому, як лінія фронту відсувалася на захід, і керівництво міністерства освіти й міського відділу освіти вимагали від підлеглих проконтролювати, щоб діти відвідували школу. Головною метою було забрати їх із київських вулиць. Проте попри всі заяви й обіцянки керівників республіки, кілька перших років після окупації місто не могло розв'язати проблему догляду за дітьми. Дитячим установам не вистачало приміщень, персоналу, їжі й опалення, садочки були переповнені, а школи діти не відвідували через бідність³⁷.

Матері Інни й Катерини, як і багато інших батьків, при першій нагоді віддали своїх дітей до дитячого садочка чи школи. Однією з вагомих причин так учинити було те, що саме через ці інституції розподіляли матеріальну допомогу дітям і матерям. У дитячих садочках і школах видавали додаткову їжу чи одяг, отримані від відділів соціального забезпечення або передані від міжнародних гуманітарних організацій, таких як Червоний Хрест чи ЮНРРА³⁸. Хоча не всі могли її отримати, адже радянська система соціального забезпечення мала вибірковий

³⁶ Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

³⁷ Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни... — С. 42–43.

³⁸ «Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги та відбудови» (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA) — міжнародна гуманітарна організація, створена 9 листопада 1943 р. для допомоги переміщеним унаслідок війни особам і потерпілим країнам. СРСР був її членом і отримував матеріальну й економічну допомогу до 1947 р., коли організація офіційно припинила існувати. Більше про гуманітарну допомогу та ЮНРРА див.: Вронська Т. В. В умовах війни... — С. 62–64; Reinisch J. Internationalism in Relief: The Birth (and Death) of UNRRA // Past & Present. — vol. 210, no. 6. — P. 258–289.

характер. Розподіляючи матеріальні й фінансові ресурси, адміністрація розділяла дітей та їхні родини на категорії відповідно до економічної ситуації та соціальної історії родини. У результаті, наприклад, діти, чії батьки загинули на фронті, отримували додаткове харчування в дитячому садочку, тимчасом як ті, хто не мав батька з інших причин, не завжди мали подібні привілеї. Така «дискримінація» в дитячому садку добре запам'яталася Катерині: «[...] когда я ходила в садик, там у многих детей, отец погибший там, и все такое. А у меня отца не было, и мне так хотелось, чтоб у меня был отец погибший, чтоб я получала там дополнительный пайок, какие-то конфетки давали, больше масла им [...] в кашку клали [...] так нам завидно было, но это плохо конечно для детей для воспитания было [...]. [В] от такое вот, такая дискриминация в детском [саду была], вот»³⁹.

Інна починає свою розповідь зі слів: «самое трудное детство было школьное, но оно все-таки в памяти осталось»⁴⁰. Однак, виявляється, словосполучення «шкільне дитинство» слугує в її розповіді маркером лише часу, але не змісту. Після цих слів її наратив фокусується на тому, як вони з молодшим братом стояли з талонами в чергах, у магазинах, продавали на «Львівському ринку»⁴¹ картопляні лушпайки. Шкільні будні Інна описує зовсім мало й сама додає: «Особенно школу я не запомнила, потому что мы в основном не учились, работали, нечего сидеть было в школе. [...] Класа до 4–5 мы практически не учились, не знаю там, иногда, наверное, приходили»⁴². Її старша сестра працювала в готелі в районі вул. Прорізної. «А туда привозили газеты, и мы продавали эти газеты с братом. Стояли на улице продавали газеты и таким образом что-то зарабатывали»⁴³. Тобто, згідно з Інниною інтерпретацією, таким способом вони з братом допомагали матері утримувати родину.

Однак радянське керівництво кваліфікувало таку поведінку не як допомогу родині, а як недогляд за дітьми й безвідповідальне мате-

³⁹ Інтерв'ю з Катериною В., 4 липня 2012 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

⁴⁰ Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

⁴¹ Імовірно, йдеться про базар на місці майбутнього Сінного ринку, або ж про Єврейський базар (офіційна назва — Галицький ринок), який існував на сучасній площі Перемоги.

⁴² Інтерв'ю з Інною С., 17 серпня 2013 р. Інтерв'юєр Ольга Гнидюк.

⁴³ Там само.

ринство або батьківство. Поширені повоєнні практики залучати дітей до торгівлі або іншої «недитячої» роботи воно засуджувало. Ще не було риторики, котра підкреслювала б, як важливо дітям мати дитинство, але батьків уже звинувачували в неналежному догляді за ними. Приміром, на шкільних нарадах у Києві звучали скарги: «Ростет безпризорность, вместо учебы [дети] торгуют»⁴⁴. Чиновники, відповідальні за налагодження роботи шкіл, вважали, що проблема бездоглядності та дитяча «тяга к торговле» і «денежный соблазн», що впливали з неї, були нібито спричинені не нужденністю родин, а впливом війни й німецьких окупантів⁴⁵. А міліція у своїх звітах писала, що батьки «заставляют детей заниматься торговлей фруктами, папиросами, семечками»⁴⁶. Щоб це виправити, звучали, наприклад, пропозиції посилити матеріальну відповідальність батьків за бездоглядність дітей «и понуждение их к нищенству и торговле, доведя максимум штраф до 1000 рублей»⁴⁷. Директори та шкільні вчителі були менш радикальними, тому що безпосередньо спілкувалися з дітьми та їхніми батьками. Вони казали, що діти торгують, бо мусять підтримувати сім'ю, утім, також погоджувалися, що це не дитяча робота, що такі звички погано впливають на дітей, і вважали своїм завданням не тільки виховувати їх, але й учити їхніх рідних бути відповідальними батьками⁴⁸.

Варто зазначити, що недостатня увага матерів до дітей, котру в публічному ідеологічному дискурсі кваліфікували як «погане» материнство, не знаходить подібних відгуків у спогадах самих дітей. Інна, наприклад, не покладає провину на матір і не називає себе чи брата із сестрою покинутими або недоглянутими дітьми. Ретроспективно аналізуючи своє дитинство, вона повсякчас відзначає, що важкий час

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 73, спр. 179, Засідання про стан шкіл в м. Києві за 1944 р., 1945.

⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 73, спр. 106, Стенограма совещания у заместителя председателя СНК УССР Корнейца Л. Р. по вопросу борьбы с элементами хулиганства в школах, 1944.

⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 7, оп. 2, спр. 116, Справка о работе органов милиции по борьбе с детской преступностью и безнадзорностью в г. Киеве, 1944, арк. 304.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 73, спр. 106, Стенограма совещания у заместителя председателя СНК УССР Корнейца Л. Р., 1944; Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни... — С. 43–44.

і складні умови спонукали матір до такої поведінки. Ба більше, часто те, що влада трактувала як батьківський «недогляд» за дітьми, як-от торгівлю на базарах чи невідвідування школи, респонденти вважали своєю допомогою матері, своїм внеском у виживання родини. Саме тому торгівлю на «Львівському ринку» чи чекання в чергах замість уроків Інна оцінює як вимушені, але правильні кроки, що дозволяли їй допомогти матері, котра тяжко працювала.

Такими постають дитячі спогади про матір і повсякденне життя в Києві у перші роки після окупації міста військами Третього Райху. На перший погляд здається, що Київ невидимий у цих двох розповідях про дитинство в місті — зрештою, це оповіді про дитинство, а не спогади про місто. Однак, придивившись уважніше, помічаєш його присутність, що пронизує весь наратив. Обидві респондентки вважали важливим прив'язати свої історії до міської топографії, називаючи вулиці, площі, адреси, описуючи розташування будинків, церков і подекуди маршрутів, якими вони там ходили. Тому в їхніх розповідях важливіше не те, що і де відбувалося в цей час у місті чи що вони бачили, а те, що їхні розповіді, їхній дитячий досвід є частиною міського життя.

Щоденні практики їхніх сімей могли бути не унікальними, але спогади про них дозволяють побачити життя самотніх матерів із дітьми в місті, коли наклалися одне на одне одразу кілька явищ: порушений війною лад міського життя, потреба для жінок працювати та недієва система державної соціальної підтримки. В описаний час державний контроль і регулювання дитячого й жіночого повсякдення тільки починали відновлюватися в Києві. Соціальна підтримка сім'ї, котру проголосило радянське керівництво, мала на меті спонукати жінок народжувати дітей, але не обов'язково розв'язувала щоденні повоєнні й постокупаційні проблеми самотніх матерів: як прогодуватись та де взяти грошей. У такій реальності опинились і матері Інни й Катерини. Вони не мали чоловіків, тяжко й багато працювали, заробляючи гроші й шукаючи їжу, тому проводили з дітьми дуже мало часу. Однак при цьому вони посідають важливе місце в дитячих спогадах, хоч і вписані туди радше ретроспективно. Вони не перестають бути «добрими» матерями в очах своїх уже дорослих дітей навіть попри те, що мало були з ними. Натомість варто зазначити, що хоча ці діти й пішли

до школи, заповнюючи таким чином міську статистику дітей, охоплених шкільною освітою, спогадів про шкільне життя вони практично не мають. На початку 1950-х рр. жінки в Києві, як і чоловіки, не стали менше працювати, вони так само йшли рано-вранці, поверталися пізно ввечері й мало часу проводили з дітьми. Однак у дитячих спогадах наступного десятиліття вже виразно домінуватиме школа.

**«ЛЮБА СЕСТРОНЬКО, МИЛИЙ БРАТИКУ»:
ХТО, ЯК І ДЛЯ ЧОГО ВІДБУДОВУВАВ ХРЕЩАТИК
У ПОВОЄННІ РОКИ**

Сергій Єкельчик

«Люба сестронько, милий братику, попрацюємо на Хрещатику». Теперішні покоління киян уже не впізнають цих рядків із Тичининого вірша, що був частиною масової культури 1940-х рр. А тимчасом поетів заклик до київських школярів відбивав важливий компонент радянської ідентичності — очікування влади, що громадяни радо працюватимуть безкоштовно на так званих «народних будівництвах». Таке очікування народного ентузіазму набрало особливої ваги у випадку Хрещатика, оскільки тут відбудовували «політичний простір» столиці Української РСР, простір святкових парадів і демонстрацій, що втілювали ідею символічного діалогу демонстрантів та урядової трибуни. Отже, йшлося про важливий аспект щоденних громадянських практик державного соціалізму.

Хрещатик був не першою й не останньою спробою влади мобілізувати киян добровільно працювати на важливому об'єкті, але завдяки статусові національного політичного майданчика він чи не найкраще втілює у собі суперечності щоденної символічної взаємодії між народом і владою. Практично всі подібні проекти, які буцімто трималися на трудовому зав'язанні киян, починали загрузати вже на районному рівні. Проблема, власне кажучи, полягала в тому, що робітників на такі проекти забирали з підприємств і організацій, котрі й самі мали виконати та перевиконати виробничий план. Після війни влада загалом відмовилася від спроб втілювати важливі проекти руками тимчасово мобілізованої робочої сили, проте з риторики «добровольці» та «трудова ентузіазм» нікуди не ділися, адже потрібно було чимось підтверджувати патріотизм і радісне виконання громадянського обов'язку. Відбудова Хрещатика, напевно, чи не найкраще демонструє розбіжності між теорією та практикою.

У вересні 1941 р. центр Києва зруйнували не нацисти, а радянські війська. Утім, коли Червона Армія за два роки знов увійшла до міста, Хрущова вразило, що від його улюбленої вулиці лишилося тільки згарище й руїни. Він або не знав, що радянські війська були причетні до цього, або вдавав, що не знає. Ось як виглядає передагований текст його мемуарів: *«Я так і не зміг розібратися, значить. Населення говорило, що німці пояснювали, що це підірвали партизани, які лишилися. Я знаю, що таких завдань, по-моєму, не було партизанам, щоб руйнувати Хрещатик, але хто зна, важко сказати. Я вважаю, що це все ж таки була справа рук гестапівців»*¹. Хай там як, у тогочасній радянській пропаганді зруйнований Хрещатик став символом звірств нацистів. *«Руїни Хрещатика і прилеглих до нього кращих вулиць волають про помсту»*, — писав голова виконкому Київської міськради Федір Мокієнко в *«Радянській Україні»* в січні 1944 р.²

Завали почали розчищати ще в листопаді. Для роботи на будівництві в Києві влада мобілізувала кілька тисяч селянок. Наприкінці січня сотні з них у складі бригад Військово-будівельного управління почали працювати на Хрещатику; одну з бригад очолювала геть юна Дуня Петриченко, майбутня стаханівка³. Проте на морозі, під снігом, без техніки багато не набудуєш. Ці робітниця — здебільшого мобілізовані селянки віком від 16 до 18 років — втікали з будівництва за першої ж нагоди, особливо коли навесні почалася робота на полі. У травні міська влада констатувала, що додому втекло 40–60% мобілізованих робітників⁴.

Тоді ж виникла концепція Хрещатика як «народного будівництва», здійсненого силами добровольців-киян. У газетному інтерв'ю наприкінці січня 1944 р. міський архітектор Матушевич сказав, що на те,

¹ РГАСПИ. — Ф. 397, оп. 1, спр. 12, арк. 136.

² Радянська Україна. — К., 1944. — 16 січня. — С. 2. Чутки про участь радянських військ у руйнуванні центру міста відкидали як німецьку пропаганду. Див.: Дубина К. Злодеяння немцев в Києве. — Москва, 1945. — С. 26.

³ Київська Правда. — К., 1944. — 26 січня. — С. 1; 29 січня. — С. 1; 19 липня. — С. 2; Радянська Україна. — К., 1944. — 11 лютого. — С. 2.

⁴ Київська Правда. — К., 1944. — 19 лютого. — С. 1 (незадовільні результати); ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 700, арк. 47 (дезертирство). Про повоєнну мобілізацію робочої сили по радянських селах (т. зв. «оргнабор») див. у: Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War. — Cambridge, U.K., 2004. — Chap. 1.

щоб розчистити завали, знадобиться близько 500 тисяч людино-днів. Якби до роботи стало 10 тисяч киян, то вони вклалися б у 50 днів і розчистили Хрещатик до 1 травня. У середині лютого відповідальний за будівництво чиновник М. Пашко стверджував, що відбудова займе мільйон людино-днів, а на Хрещатику можуть одночасно працювати по 15 тисяч робітників⁵.

Утім, Хрущов у мемуарах стверджує, що ідея перетворити Хрещатик на символ відбудови, який *«служив би за приклад іншим містам України»*, належала йому. Заклик зробити Хрещатик «народним будівництвом» пролунав уже в програмовому виступі голови Компартії України у Верховній Раді 1 березня 1944 р.⁶ У тогочасних партійних доповідних писали, що робота на Хрещатику закипіла після виступу Хрущова⁷, проте це — лише риторичний жест: відбудову треба було подати як радісну добровільну відповідь мас на заклик згори. Насправді праця добровольців доповнювала, але не заміняла постійних робітників, котрі почали розбирати завали ще в січні. До того ж 1 березня тисячі добровольців вийшли на вулицю ще вранці, раніше, ніж Хрущов завершив свій велемовний виступ. Як побачимо далі, Хрущов проінспектував тоді будівництво, перш ніж рушити до парламенту.

За кілька днів до того, 25 лютого, Раднарком видав постанову про створення Особливого управління з розчистки вулиці Хрещатик, яке мало завершити перший етап робіт до 1 травня, а другий — до 1 вересня. У ході реконструкції вулицю мали розширити до 60 метрів, щоб на ній зручніше було проводити паради. Ніхто, втім, не збирався негайно відновлювати будинки⁸.

Уранці 1 березня 1944 р., в середу, сотні школярів і домогосподарок зі стягами та плакатами, а також колони робітників пройшли засніженим Хрещатиком під музику оркестру. 4000 учасників маршу представляли Ленінський і Молотовський райони. Поміж руїн для них лишалося мало місця, тож влада постановила, що мешканці різних районів працюватимуть по черзі: два райони виставлятимуть

⁵ Київська Правда. — К., 1944. — 26 січня. — С. 2 (Матушевич); 13 лютого. — С. 2 (Пашко).

⁶ РГАСПИ. — Ф. 397, оп. 1, спр. 12, арк. 137 (мемуари); Радянська Україна. — К., 1944. — 6 березня. — С. 1–4 (промова).

⁷ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 72, арк. 10.

⁸ ЦДАВОВ. — Ф. 2, оп. 7, спр. 1133, арк. 1.

по тисячі добровольців щодня. Першого дня обидва райони вивели вдвічі більше людей. Керівництво вирішило, що робітник може за день розчистити 1,5 кубічні метри завалів, і сподівалося, що цю норму перевиконуватимуть⁹.

Утім, навіть у найоптимістичнішій внутрішній доповідній було вказано, що того дня 4000 робітників розчистили тільки 2200 кубічних метрів завалів¹⁰. Той самий Мокієнко описав ситуацію на Хрещатику на початку березня як «повний хаос»: робітникам не вистачало місця й інструментів. Проінспектувавши будівництво першого дня, Хрущов зробив догану надміру завязаному районному керівництву, яке вивело на вулицю забагато людей: «Натовп нам тут не потрібен»¹¹. Тоді вимоги до районів знизили: кожен мав поставляти десь по 400–600 робітників, щоб загалом на Хрещатику щодня працювало близько тисячі осіб. Проте мало хто з робітників міг лишитися на повний день. «Добровольці» з фабрик і підприємств зазвичай працювали тільки до обіду, бо інакше постраждало б виробництво на головному місці роботи. Домогосподарки неформально домовилися з районними парторганами про те, що вони можуть працювати години по три. Та й школярі не могли пропускати уроки занадто часто¹². Продуктивність роботи не зростала. На закритій нараді партактиву районів міста 16 березня Мокієнко лютував: «Дітлахів тягніть менше, професорів не треба брати, а беріть людей, які можуть працювати». На попередніх зборах 9 березня він навіть пропонував платити «добровольцям», щоби привабити студентів, завжди охочих підробити: «Непогано, коли поєднується ідеологія із карбованцем»¹³. Проте цю схему не впровадили в життя.

Навіть коли добровольці, на яких вічно не вистачало кайл і пил, зуміли розчистити частину вулиці, постала логістична проблема, як вивезти з Хрещатика будівельне сміття. Міське керівництво не подбало про вузькоколіяку для вантажного трамвая. Уже на другий день роботи добровольців, 2 березня, люди простоювали через затримку із

⁹ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 45, арк. 80 і 89; ф. 1, оп. 3, спр. 82, арк. 19–20; Радянська Україна. — К., 1944. — 3 березня. — С. 4.

¹⁰ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 82, арк. 19.

¹¹ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 45, арк. 107 (Мокієнко) і 89 (Хрущов).

¹² Там само. — Арк. 89.

¹³ Там само. — Арк. 108 (перша цитата) і 100 (друга цитата).

вивезенням сміття. Таку проблему годі було приховати, тож про неї навіть написали в газетах¹⁴. Протягом перших двадцяти днів масових робіт на Хрещатику десятки тисяч добровольців пропрацювали 50 800 годин, а 330 будівельників — 3 400 годин; проте їм вдалося вивезти лише 10 600 тон сміття (для цього час від часу підганяли вантажівки). Інженери-будівельники доповідали Хрущову, що завали можна розчистити до дат, котрі призначив уряд, лише якщо будівництво повністю механізують. Тим часом вони просили виділити на Хрещатик 3 000 будівельників¹⁵.

У квітні вже було цілком очевидно, що інститут волонтерства на Хрещатику переживає болісну кризу. Як писали в одній партійній доповідній, «припинили роботу зовсім деякі організації, в інших чоловіки йдуть після двох годин»¹⁶. Попри те, що влада почала роздавати талони на одяг, квитки до кіно й безкоштовну газовану воду, на початку квітня кількість робітників скоротилася до 500–860 осіб за день. Наприкінці квітня Печерський район прислав на Хрещатик по 30–50 робітників, хоча вимагали 282. Міськком відчайдушно ухвалив попросити райони виділити 1 000 постійних «добровольців», і Печерський район надіслав лише 40 осіб. Із 500 штатних будівельників 80–130 щодня пропускали роботу без поважної причини. Колії для вантажного трамвая проклали, але він однаково не ходив, бо не було електрики¹⁷. У квітні чиновники у внутрішніх доповідних визнавали, що затверджений урядом план розчищення Хрещатика «зірвано». Стаття від редакції в «Київській Правді» нагадувала читачам, що відбудова Хрещатика — обов'язок усіх «свідомих громадян-патріотів», і питала: «Хіба можна терпіти, що вихід на Хрещатик зменшився?»¹⁸

Спершу держава наказала киянам взятися до роботи. Найвищий орган державного керівництва СРСР часів Другої світової війни, Державний комітет оборони, видав 12 квітня 1944 р. постанову № 5601 «Про розбір зруйнованих будівель, очищення й підготовку до відбу-

¹⁴ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 27, арк. 100; Радянська Україна. — К., 1944. — 4 березня. — С. 4; Київська Правда. — К., 1944. — 4 березня. — С. 1.

¹⁵ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 632, арк. 8 і 27–28.

¹⁶ ДАКО. — Ф. 5, оп. 2, спр. 455, арк. 3.

¹⁷ Там само. — Арк. 4–11; Київська Правда. — К., 1944. — 22 квітня. — С. 2.

¹⁸ ДАКО. — Ф. 791, оп. 1, спр. 25, арк. 73 зв.; Київська Правда. — К., 1944. — 20 травня. — С. 1.

дови вулиці Хрещатик і центральних кварталів м. Києва». Цей документ постав унаслідок того, що Хрущов постійно посилав до центру, до Москви, запити стосовно ситуації на Хрещатику. Проте, можливо, перший і найважливіший пункт до постанови додали безпосередньо у Кремлі. Цей документ давав українському керівництву право мобілізувати 12 тисяч киян для роботи на Хрещатику¹⁹. Частина українських істориків вважає, що цей план справді було втілено в життя²⁰, проте в архівах немає свідчень про таку масштабну мобілізацію чи появу на Хрещатику натовпу нових робітників. Схоже, українська влада дозволом не скористалася: серед безробітних не було стільки підходящих робітників, а якби призвали працевлаштованих киян, то це негативно позначилося б на економіці. Ба більше, республіканський Раднарком продублював цю директиву власною постановою допіру 25 травня. Київський міськком партії теж зволікав із відповідною постановою, ухваливши її не раніше 13 червня. Українське керівництво, схоже, не вірило, що в столиці можна мобілізувати стільки людей. Хай там як, архівні документи прямо свідчать: до 1 жовтня замість запланованих 12 тисяч мобілізували тільки 370 киян²¹. Потім цю кампанію тихо відсунули на безрік.

Натомість архівні документи та звіти в пресі свідчать, що інші пункти постанови все ж таки почали втілювати в життя. На відбудову Хрещатика виділили більше коштів, на будівництво доставили техніку, зокрема тягачі з причепами й металорізальні прилади. Керівництво також мало дозвіл конфісковувати в цивільних організацій будівельне обладнання, котре вони «недостатньо активно» використовували. Інженерів, закріплених за цим будівництвом, звільняли від служби в армії, що зробило цю роботу привабливішою для досвідчених фахівців. Чинownikам, які організовували героїчну працю народних мас, видали 50 додаткових продпайок²².

У червні Управління з розчистки, яке навесні на певний час перейменовували на Управління з відбудови Хрещатика, реорганізували у Трест Хрещатикбуд. Він об'єднував чотири будівельні компанії, чо-

¹⁹ РГАСПИ. — Ф. 644, оп. 1, спр. 232, арк. 152.

²⁰ Див., наприклад: Вронська Т. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945). — К., 1995. — С. 35.

²¹ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 138, арк. 7 (хронологія) і 31 (результати до 1 жовтня).

²² РГАСПИ. — Ф. 644, оп. 1, спр. 232, арк. 152–156.

тири конструкторські бюро й відділ постачання. Йому виділили трактори, вантажівки, підйомники та крани, а також цементну фабрику й кілька цехів. Було вжито заходів, щоби поліпшити умови життя тих, хто постійно працював на будівництві: їм підремонтували гуртожиток і створили їдальню²³.

Утім, влада була не готова відмовитися від ілюзії «народного будівництва», котре трималося на добровольцях. На міській партконференції 9 червня 1944 р. секретар київського міськкому з питань пропаганди Марія Підтиченко відверто визнала: «*Вихід на Хрещатик надзвичайно невеликий. А єсть факти, коли виходять формально, але не працюють, а коли працюють, то не виконують норм*»²⁴. Цю проблему намагалися розв'язати, посиливши пропаганду. На Хрещатику по черзі проводили виступи й читання п'ятисот агітаторів²⁵. У пресі писали про «*священну назву*» «Хрещатик», яку всі радянські громадяни буцімто вимовляли з любов'ю, а відбудову вулиці називали «*патріотичним обов'язком киян*» і «*зразком героїзму у відбудові*»²⁶. Стахановці міських підприємств урочисто обіцяли: «*Німці зруйнували Хрещатик, ми його відбудуємо*»²⁷.

Радянських громадян часто мотивували соціалістичним змаганням. 1 липня 1944 р. міськрада оголосила про початок змагання на перехідний червоний прапор, у межах якого щомісяця мали визначати найпродуктивнішу організацію. Найкращий район отримував нагороду в 5000 рублів, а найкраща стахановська бригада — у 3000. Незабаром на Хрещатику провели конференцію робітників-ударників, але ще масштабніший захід для будівельників організували 20 липня в оперному театрі. Ця зустріч породила нову легенду: бригада Дуні Петриченко, дівчини із села Перегонівка, начебто щозміни перевиконувала виробничу норму у два — два з половиною рази. У вступному

²³ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 27, арк. 295–97; ф. 1, оп. 3, спр. 138, арк. 13; ф. 5, оп. 2, спр. 455, арк. 6 зв.; ЦДАВОВ. — Ф. 2, оп. 7, спр. 2312, арк. 48; Київська Правда. — К., 1944. — 28 березня. — С. 2.

²⁴ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 42, арк. 111.

²⁵ Там само. — Арк. 110.

²⁶ Київська Правда. — К., 1944. — 27 серпня. — С. 1; К., 1945. — 20 квітня. — С. 1; Минкович І. Народну ініціативу на службу Батьківщині // Агітатор. — 1944, № 6. — С. 18–21, тут 20.

²⁷ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 78, арк. 14.

слові Петриченко закликала інших мобілізованих робітників із сіл працювати ревніше й опановувати будівельні професії²⁸. Статті про дівчину, що стала символом соціалістичного змагання на Хрещатику, не сходили зі сторінок газет. Наприкінці серпня вона знову виступила на комсомольській конференції для «молодих будівників Хрещатики». У вересні їй почали надходити захоплені листи від молодих солдатів із фронту²⁹.

Однак у газетах не наголошували, що Петриченко — не волонтерка, яка працює на Хрещатику у вільний від роботи час, а робітниця будівельного управління. Про добровольців-ударників також писали, проте вони гірше надавалися на роль символу. Частина з них досягала набагато кращих результатів, аніж бригада Петриченко, проте в масі своїй то були молоді здорові чоловіки, яких чомусь звільнили від служби в Червоній Армії. Отже, вони не могли стати героями радянської пропаганди військового часу. Щойно в липні оголосили про початок соціалістичного змагання, стало ясно, що за славу та грошові винагороди змагатимуться передовсім дві чоловічі бригади добровольців, котрі перебували у вигідному становищі, бо їхні робітники добре харчувалися й могли взяти всі потрібні інструменти з основного місця роботи. Першою з них була бригада Абрама Блідмана з Дніпровського пароплавання, що 15 липня виконала денну норму на 580%. Утім, бригада Віктора Колоса з «Укрспецзв'язку» (управління урядового зв'язку при НКВС) побила цей рекорд: 17 липня вона виконала норму на 690, а 18 липня — на 705%³⁰. 31 липня бригада Блідмана вирвалася вперед, виконавши норму на 1100%, проте 10 вересня колосівці виконали 1256%. У середині вересня вони побили власний рекорд (із 1393 до 1620%), але слід врахувати, що ці неймовірні досягнення почали вираховувати на основі погодинної, а не денної норми. Обидві ці бригади з'явилися на Хрещатику на якісь дві години, та й то — лише по кілька разів на місяць³¹.

²⁸ Київська Правда. — К., 1944. — 4 липня. — С. 1 (стяг і нагороди); 8 липня. — С. 2 (стахановці); 21 липня. — С. 2 (збори в опері); ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 138, арк. 42–43 (виступ Петриченко).

²⁹ Київська Правда. — К., 1944. — 7 липня. — С. 1 (про Петриченко); 1 вересня. — С. 1 (зустріч); 23 вересня. — С. 2 (листи шанувальників).

³⁰ Там само. — К., 1944. — 18 липня. — С. 2; 19 липня. — Ст. 2; ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 138, арк. 29 і 40.

³¹ Там само. — К., 1944. — 2 серпня. — С. 1; 10 вересня. — С. 1; 20 вересня. — С. 1.

Власне, до кінця літа 1944 р. українське керівництво остаточно примирилося з тим, що добровольці не встигнуть розчистити Хрещатик до подвійного свята 6–7 листопада — річниці звільнення міста й Жовтневої Революції³² — хоча в газетах про це й не оголошували. Не писали в них і про те, що кидалося у вічі всім перехожим: із початку осені 1944 р. головною робочою силою на Хрещатику стали німецькі військовополонені³³. Судячи з усього, киян це не обурювало: навпаки, вони вважали, що це — гідна відплата за жахи нацистської окупації. Уже навесні 1944 р., коли ентузіазм щодо роботи на Хрещатику спав, міське керівництво доповідало, що від громадян час від часу надходили питання на кшталт: «Чому німецьких військовополонених не залучають до відбудови Хрещатики?»³⁴

Постанова від 29 серпня 1944 р. передбачала, що на Хрещатик відрядять 4500 військовополонених, хоча в першій версії йшлося про 7000 осіб. Утім, полонені були потрібні на багатьох будівництвах, тож спочатку на Хрещатик вирядили тільки 1100 осіб (їхнє число згодом зросло до 2000). Та й то — на місце роботи можна було доправити не більше 700 військовополонених за раз, бо конвоїрів також бракувало. Військовополонені почали працювати на Хрещатику у вересні 1944 р., приблизно по 300–350 осіб щодня. У листопаді на будівництві щодня працювало по 700–800 полонених і не більше 300 добровольців-киян, які зазвичай виходили на Хрещатик тільки вранці чи під час довгої обідньої перерви³⁵.

На початку 1945 р. потік добровольців вичерпався, й відтоді будівництво на Хрещатику трималося тільки на рабській праці німецьких військовополонених. Чиновники доповідали, що «громадські організації», себто заводи й підприємства, котрі надсилали працівників-«добровольців», у перші п'ять днів березня 1945 р. забезпечили тільки 82 людино-дні (п'ять днів роботи 16-ти робітників на повний робочий

³² Див.: ЦДАВОВ. — Ф. 2, оп. 7, спр. 839, арк. 48 (план); ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 1 (план не виконано).

³³ Див., наприклад, мемуари Раїси Орлової, котра мала нагоду прогулятися Хрещатиком, коли пересідала в Києві з потяга на потяг у травні 1945 р.: Орлова Р. Воспоминания о непростедшем времени. — Ann Arbor, Mich., 1983. — С. 151.

³⁴ ДАКО. — Ф. 5, оп. 3, спр. 532, арк. 19; ф. 5, оп. 2, спр. 606, арк. 103.

³⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 2, оп. 7, спр. 839, арк. 46–48; ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 16; ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 138, арк. 31.

день)³⁶. Тим часом німецькі військовополонені сумлінно виконували норми, байдуже що киян, а надто пропагандистів, непокоїло, що ті співають бадьорих німецьких пісень, маршуючи центральними вулицями міста на роботу³⁷. Натомість робітники-побратими Дуні Петриченко й далі масово дезертували. До того ж більшість дівчат, мобілізованих по селах, бралися до роботи за кілька годин після офіційного початку робочого дня, а закінчували працювати на кілька годин раніше³⁸.

Замість того, щоб 7 листопада 1944 р. відвітувати, що розчищення вулиці завершено, київській владі довелося відкритим листом повідомити Сталінові, що добровольці пропрацювали на Хрещатику 300 тисяч людино-днів³⁹. Хрущов прийняв пропозицію інженера Петра Строметова збудувати під Хрещатиком так званий «колектор» — тунель 1,4 кілометри завдовжки, яким проходили б усі головні труби й кабелі центру міста — щоби відвітувати про досягнення бодай менших цілей. Таке рішення було інноваційним для тогочасного радянського міського планування⁴⁰. Щоб реалізувати цей проект до 1 травня 1945 р., треба було поповнити рідкі лави штатних будівельників і німецьких військовополонених, котрі розчищали завали. Влада вже не сподівалася на киян-добровольців. Постановою від 13 грудня 1944 р. Раднарком дозволив послати на будівництво загони протиповітряної оборони, що лишилися без роботи після того, як минулої весни припинилися німецькі авіанальоти. Як і будівельні бригади, 6-й полк протиповітряної оборони та міський батальйон протиповітряної оборони, про які йшлося в постанові, склалися здебільшого з молодих жінок, проте вони були військові, й тому дисциплінованіші. Побудову колектора завершили до 1 травня 1945 р., а до кінця місяця вулицю заасфальтували⁴¹.

³⁶ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 7.

³⁷ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 194, арк. 68–69.

³⁸ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 4.

³⁹ Київська Правда. — К., 1944. — 10 листопада. — С. 1.

⁴⁰ РГАСПИ. — Ф. 397, оп. 1, спр. 12, арк. 138–139.

⁴¹ ЦДАВОВ. — Ф. 2, оп. 7, спр. 2252, арк. 18–19; ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 6 і 50; ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 243, арк. 1–5; Київська Правда. — К., 1945. — 12 травня. — С. 1. Тунель під Хрещатиком справді завершили до свята, проте запрацював він допіру за кілька років, коли на Хрещатику вже звели будинки. Крім того, з ним пов'язували певні ризики. Міліція пильно стежила за десятима входами до колектора: вона боялася, що туди можуть пробратися безхатьки, злочинці чи навіть терористи (ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 3408, арк. 5).

Секретар київського міськкому КП (б) У Борис Горбань навіть не намагався об'єктивно описувати реальність, коли на щорічній партконференції в Києві в січні 1945 р. заявив, що «праця трудящих Києва на розборці завалів Хрещатики перетворилася на потужну демонстрацію радянського патріотизму». Далі він зазначив, що «наближається година, коли народ перейде до будівництва будинків»⁴². І справді, спочатку влада сподівалася, що Хрещатик вдасться відновити за моделлю «народного будівництва» і що тисячі добровольців щодня працюватимуть, щоби вкластися у три роки після розчищення вулиці⁴³. Мотиваційні статті, де Хрещатик зображали як майбутній адміністративний, комерційний і культурний центр міста, почали з'являтися у пресі вже в червні 1944 р. Того самого місяця повідомили про початок конкурсу на найкращий проект відбудови Хрещатики, а переможця оголосили в лютому 1945 р. Ним став архітектор М. Степанов. Потім керівництво оголосило ще один конкурс, у котрому у вересні 1946 р. передбачувано переміг Олександр Власов — улюбленець Хрущова й головний архітектор Києва. Попри таку плутанину статті про конкурс, а також плани й моделі вулиці, виставлені в Музеї російського мистецтва, зіграли належну пропагандистську роль⁴⁴.

Утім, ніщо не було готове до початку будівництва: Хрещатик і далі вкривали напіврозібрані завали, та й будівельних матеріалів на такий масштабний проект бракувало. Восени 1946 р. керівництво вважало, що спорудження можна буде почати в 1947 чи 1948 р. й завершити за п'ять років⁴⁵. Щоби підтримати ілюзію народного будівництва (та щоб замилити очі делегації архітекторів із Москви), Хрущов здійснив коротку спробу реанімувати інтерес добровольців у квітні 1946 р.⁴⁶ Коли Каганович, котрий нетривалий час у 1947 р. був Першим Секретарем ЦК КП(б)У, прибув до Києва, на нараді в міськкомі партії він назвав затримки у відбудові Хрещатики ідеологічною поразкою:

⁴² ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 159, арк. 39–40.

⁴³ Київська Правда. — К., 1944. — 6 листопада. — С. 3.

⁴⁴ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1854, арк. 11–13; ф. 1, оп. 23, спр. 1921, арк. 1–16; Радянська Україна. — К., 1944. — 11 червня. — С. 1; 24 червня. — С. 1; Київська Правда. — К., 1945. — 9 січня. — С. 2; 7 лютого. — С. 1; Blackwell M. J. Regime City of the First Category. — PhD diss., Indiana University, 2005. — P. 296–299.

⁴⁵ Київ через п'ять років // Блокнот агітатора. — 1946, № 20. — С. 44–45.

⁴⁶ Радянська Україна. — К., 1946. — 7 квітня. — С. 1.

«Ну знаєте, довгий час тримати рани відкритими не можна. Ну, рани агітують проти німців, але буде такий період, коли вони почнуть агітувати проти нас (пожвавлення у залі) — що ви за господарники, 4 роки минуло, чому нічого не робиться, виставили свої рани й любуетеся ними»⁴⁷.

Хай там як, будівництво на Хрещатику розпочалося допіру наприкінці 1949 р. й затяглося майже на десять років. Його провадили професійні будівельники, влада вже не скликала киян на масові добровільні роботи. Отже, лише розчищення Хрещатика увійшло до історії як героїчне «народне будівництво». Однак радянські пропагандисти трималися за цю ілюзію до останнього. 1947 р. в «Київській Правді» майже не писали про працю добровольців на Хрещатику, проте поновлення активної діяльності на початку 1948 р., коли Хрущов знов опинився на посаді першого секретаря та взявся просувати свої улюблені проекти, породило низку детальних звітів⁴⁸. Востаннє добровольці масово вийшли на Хрещатик у квітні 1949 р., коли вулицю треба було підготувати до першотравневого параду й початку справжнього будівництва⁴⁹.

Далі кияни поверталися на Хрещатик лише у статусі глядачів — скажімо, в 1951 р. натовпи ходили подивитися на перший будинок, що викликав бурхливі дебати на вулицях і в громадському транспорті⁵⁰. (Більшість нових будівель на Хрещатику було спроектовано у впізнаваному стилі весільного тортика, властивому пізньому сталінізму-ві.) Будівництво затяглося аж до кінця 1950-х рр. через традиційні проблеми: дезертирство робітників, недостатню механізацію та брак матеріалів⁵¹.

Куди ж поділися добровольці? Багато з них вирішили поєднати приємне з корисним — добровільну працю і власний зиск — і взялися

⁴⁷ РГАСПИ. — Ф. 81, оп. 3, спр. 117, арк. 182–183.

⁴⁸ Див. Київська Правда. — К., 1948. — 17 січня. — С. 1; 20 січня. — С. 2; 8 лютого. — С. 3; 14 лютого. — С. 3; 19 лютого. — С. 3.

⁴⁹ ДАКО. — Ф. 5, оп. 3, спр. 2490, арк. 49; ф. 5, оп. 3, спр. 2491, арк. 6.

⁵⁰ Там само. — Ф. 1, оп. 9, спр. 60, арк. 210.

⁵¹ Див., приміром, описи ситуації на Хрещатику в 1952 р.: РГАСПИ. — Ф. 17, оп. 131, спр. 371, арк. 161–166; ДАКО. — Ф. 1, оп. 11, спр. 5, арк. 32; ф. 1, оп. 11, спр. 78, арк. 125; ф. 5, оп. 5, спр. 1237, арк. 1–28; Вечірній Київ. — К., 1952. — 2 квітня. — С. 2; 12 травня. — С. 2; 13 червня. — С. 2; 1 грудня. — С. 2.

відбудовувати житлові приміщення для власних організацій. Бригада ударників Віктора Колоса з «Укрспецзв'язку» першою монетизувала свої досягнення та привласнила шестиповерхову будівлю на Червоноармійській, 49, за кілька кварталів від Хрещатика. «Укрспецзв'язку» отримав дозвіл на цей будинок ще в липні 1944 р. Спочатку в НКВС обіцяли, що самі добудуть інструменти й будівельні матеріали, проте врешті місто взяло на себе постачання та приставило до них інженерів, щоби створити історію успіху та приклад для інших⁵².

Наприкінці 1944 — на початку 1945 р. цим прикладом скористалася низка інших підприємств, які бралися ремонтувати зруйновані будинки в центрі міста за умови, що 80% квартир виділять їм, а 20% перейде до міського житлового фонду⁵³. Утім, через брак будівельних матеріалів багато організацій місяцями не могли взятися до відбудови. Попри це варто згадати такий промовистий факт: певні військові підприємства послали автоматників охороняти «свої» будинки, коли міська влада спробувала їх відібрати⁵⁴. Три, навіть чотири роки по тому міська влада й далі скаржилася, що виділені підприємствам приміщення ремонтують повільно чи й узагалі не ремонтують, передовсім через брак будівельних матеріалів⁵⁵.

Врешті-решт, ілюзія масового ентузіазму у відбудові політичного простору української столиці зайняла своє місце поряд з іншими фантомами радянської ідентичності: масовою участю в соціалістичному змаганні й поголовним охопленням громадян політичною освітою.

Авторизований переклад з англійської Ярослави Стріхи

⁵² Київська Правда. — К., 1944. — 29 липня. — С. 2; 8 серпня. — С. 2; 11 серпня. — С. 1; 8 грудня. — С. 2.

⁵³ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 1855, арк. 11; Київська Правда. — К., 1944. — 18 серпня. — С. 2.

⁵⁴ ДАКО. — Ф. 1, оп. 3, спр. 194, арк. 43.

⁵⁵ ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 23, спр. 5673, арк. 67 (звіт 1949 р.); Київська Правда. — К., 1948. — 13 лютого. — С. 1.

ABSTRACTS

Svitlana Shlipchenko Candidate of philosophical sciences, architect, research scholar at Skovoroda Institute of Philosophy at the National Academy of Sciences of Ukraine.

The Story of a City Park: The Spatial and Social Transformations of Shevchenko Park in Kyiv

This paper explores the social and spatial metamorphoses of Shevchenko Park in downtown Kyiv. Its location started as a bucolic landscape in the 1830s, then, with the expansion of the city, it became a square by the end of the 19th century. It later acquired the form of a public park, before finally obtaining the status of Landscape Heritage Site. In addition, Shevchenko Park also took on a political significance when a monument (literally, a “national symbol”) to Ukraine’s Romantic poet Taras Shevchenko was put in the park in 1939, giving the site a symbolically central role as an object of political pilgrimage: since 1991 almost all political rallies start from here. Nonetheless, the park keeps its primary function as a public park of being a node of everyday life and activities for the city’s inhabitants, residents from neighboring blocks and visitors, and as a campus extension for the students of the National University. Thus, Shevchenko Park accommodates both politically symbolic and everyday uses.

The paper addresses the following questions in detail: In which way does the political/national meet the civic in this case? Is it a park-as-such or the monument in the park that makes this place a site of civic promotion capable of producing new place-based identities? And, finally, how does the site contribute to creating a sense of urbanity?

Inna Bulkina PhD. (Tartu University), Candidate of philological sciences, senior research scholar at the Institute of Cultural Heritage at the Ukrainian Cultural Research Center (Kyiv, Ukraine)

Kyiv Anthology: A Corpus of Urban History

The article “Kyiv Anthology: A Corpus of Urban History” traces the history and transformation of urban themes using Russian poetry anthologies. The first anthology by S. Ponomarev (1878) captures the “Pilgrimage” theme. At the beginning of the twentieth century, the themes of “Exodus”, “Pagan Antiquity” and a “Memorial for the Dead City” (“Kyiv-Wij”) emerged. The last Kiev anthologies examined focus on urban topography: Podil and traumatic trams.

Ievgeniia Sarapina Researcher of collective memory and urban space, doctoral student at Paris-Sorbonne University

City’s Imaginary Shaping: Turn of the Century Kyiv Mythologems

The turn of the nineteenth and twentieth centuries brought rapid transformations to the urban fabric of Kyiv that were accompanied by (self-) representation in guidebooks, a newly introduced genre of city description. At the time when two epochs of Kyiv’s development were juxtaposed, guidebook authors’ estimations of “good old times” and “alien” innovations propose a fruitful material for investigation of the collective memory-shaping of Kyiv. The paper argues that late 19th and early 20th century Kyiv identity narratives in guidebooks were structured by three mythologems: “Kyiv as Jerusalem of Russian lands”, “Kyiv as the mother of Russian cities” and “Kyiv as the heart of a Ukrainian Sovereign State” that still shape the imagination of Kyiv to this day.

Kateryna Dysa PhD., Associate Professor of the National University of Kyiv-Mohyla Academy. Her latest research interests include the history of travel and the travel literature of Kyiv in the late 18th — early 20th centuries.

An Image of a Modern City in Kyiv Guidebooks at the Turn of the 19th and 20th Centuries

The first Kyiv guidebooks which began to spread in the mid-19th century were addressed to those on pilgrimage to Kyiv. They were mainly focused on everything that was “ancient and sacred” in the city. However, at the end

of the century a new type of guidebook appeared for which the intended audience were tourists and business visitors. This article is focused on these modern guidebooks which presented Kyiv not just as an ancient capital and sacred center of Rus', but as a modern city. It explores the questions of how the authors of these guidebooks constructed the image of a modern city, and how the structure of the new guidebooks reflected the needs of tourists.

Stefan Mashkevich Doctor of Physical and Mathematical Sciences, research scholar at the Bogolyubov Institute for Theoretical Physics and the National Academy of Sciences of Ukraine.

The Role of Public Transportation in Pre-Revolutionary Kiev

From 1892 until 1918, public transportation in Kyiv was provided by a private enterprise — Kyiv City Railway Society, a joint stock company. Thus, a new subspace of city space emerged, which was public and at the same time commercial. The fact that one of the basic city services was in private hands meant that both collaboration and potential conflicts involved three parties: the enterprise, the city, and the passengers. Whereas both the city and the enterprise (as well as the passengers) were interested in making tram service a success, there were a number of conflicts between the two. Those became especially acute after the city decided to buy out the enterprise; in combination with unfortunate external circumstances of a political nature, they eventually caused a dissolution of the enterprise, whose owners thus lost their money. The passengers not only enjoyed the new modern conveniences, but also engaged in a new social relationship, testing the official urban order and creating their own daily mobility practices.

Anastasia Bozhenko doctoral student (aspirant) at Karazin Kharkiv National University

The Modern City as Symbolic Festival: Leisure Space of Kyivans in the Second Half of the Nineteenth to the Early Twentieth Century

The subject of the article is the process of formation of mass leisure and entertainment in Kyiv in the second half of the 19th to early 20th century. We can observe firstly the process of transformation of old forms

of entertainment, for example, theater, which became more accessible for a wider segment of the public. We see a parallel development in the case of professional organizations/business associations which earlier were exclusively made up of the nobility. Secondly, there appeared new forms of entertainment, above all, filmmaking, which from its start existed beyond the class system. Also at this time there was a tendency to increase the participation of the female audience in the public leisure space, even though the gender order remained. Some examples are also given to testify to the strengthening of inter-ethnic interactions in the city in respect to entertainment and leisure.

Stanislav Mohylny MA student at the history program at Central European University (Budapest).

Kyiv in Caricature from 1907 to 1912: Portraits of a Modern City

This article explores newspaper caricatures published between 1907 and 1912 which represented the city of Kyiv. The caricatures are grouped according to the most popular themes depicted in them and placed in the context of current events of the period. Caricatures were a reaction to dynamic changes and issues that were being actively discussed in Kyiv. Ignoring some topics and reproducing information about others, caricatures formed a specific set of images reflecting the ways of life in a modern city.

Kateryna Kobchenko Candidate of Historical Sciences, research scholar at the Center of Ukrainian Studies in the Philosophy Department of Taras Shevchenko National University of Ukraine.

Women Students in Kyiv in the Late 19th — Early 20th Centuries: A Social Topography

This article proposes an overview of the history of woman's higher education in the Russian Empire using the example of Kyiv and based on an analysis of the structure of the student body of the Kyiv Institute of Higher Women's Courses as well as of some alternative higher and special schools. The motivation for study of the first female students as well as the reaction of the local public toward these new participants in the city's

everyday life are also investigated. The big success of such radical changes in the traditional gender order can be confirmed by the fact that during a period of a little more than fifty years woman's higher as well as professional education became an important part of the educational system of the state, and Kyiv turned into a big schooling center for women.

Olha Martynyuk MA in History, Associate Professor at the History Department of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", curator of "Bicycle Craze of 1980s Kyiv" exhibition and the "Play History" project.

Practicing Democracy Under Absolutist Rule: Electoral Gatherings in Kyiv in 1912

This text describes the legal frameworks and practices behind public political gatherings in Kyiv between the revolutions of 1905 and 1917 with a particular focus on electoral gatherings in 1912 that caused an empire-wide scandal. While public gatherings and associations were by default prohibited in the Russian Empire before 1905 and limited only to the "worker class" in the Soviet Union, the decade before the fall of the absolutist regime marked the development of a vibrant culture of public political debate. In a society that remained for the most part illiterate, public meetings were one of the key channels for promoting political agenda. Although the law secured the right for everyone to convene, the local administration often used various gaps in the law to limit the exercise of this right by opposition groups. In 1912, amid the Mendel Beilis blood-libel case and the electoral rally to the fourth State Duma, the local administration first prohibited liberal and left groups from holding public meetings, and then, after the latter attempted to exercise this right, the police closed down five out of six meetings. This incident demonstrated various strategies for achieving political goals: the local administration instrumentalized anti-Semitism to secure the electoral victory of Russian nationalists; the opposition united around the idea of defending the right to convene despite ideological divides; while the radical right-wing youth provoked and tested the nascent political freedoms for their ability to maintain social stability between the varying and diverse new political actors.

Vitaliy Masnenko Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of Ukrainian History and Ethnology of Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy

Kyiv and the Image of Kyiv in the Life and Thought of Vyacheslav Lypynsky

At first sight, Kyiv in Vyacheslav Lypynsky's life was only occasionally present. We first consider the period when he attended the First Kyiv Gymnasium (August 1900 — June 1902), then the beginning of his public and scientific activity when he paid flying visits in 1909–1913, and finally, during the Revolution, which took place in 1917–1918. Despite his brief stays, Kyiv and its intellectual environment were quite significant for his formation as a thinker. It was in Kyiv where Lypynsky joined the Ukrainian national movement through the Ukrainian Gymnasium Society and Maria Trebinska's Ukrainian salon, and where he organized the Congress of Ukrainian-Polish Culture in February 1909. Along with constructing a personal identity as a "Ukrainian of Polish Culture", he drew a Ukraine-centered mental map of Kyiv. While re-imagining Ukraine, Lypynsky identified Kyiv as the "heartland of the country," rethinking the historical meanings of its public spaces ("the Gate of Kyiv", St. Sophia's Square, etc.).

Vitaliy Skalsky Candidate of Historical Sciences, research scholar at the Institute of the History of Ukraine (National Academy of Science of Ukraine).

Revolution and Spring Flood: Parallel Processes in Kyiv, 1917

Nature and politics are tightly woven together. In the spring of 1917 Kyiv underwent two simultaneous processes — politically, revolution and flooding in respect to nature. Vital changes in political life were taking place at the same time as a natural disaster: the river overflowed its banks leading to destruction and casualties.

Political changes depended on the caprices of nature. In such conditions a significant part of the inhabitants of Kyiv and of Ukraine showed their high level of interest in nation-building projects. Thousands of villagers, ethnic Ukrainians, at the high point of the spring flood came to Kyiv for the

general national congress. This fact showed that society was actively going down the path of the creation of a national community.

This theme was largely absent in the historiographical literature of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 due to politics-centered revolutionary studies.

Olha Skorohod researcher, doctoral candidate at the National University of Kyiv-Mohyla Academy.

Kyiv in the February Revolution: Reconsideration of the Uniqueness of the City and the Crystallization of Ukrainian Identity

In the article we discuss the creation of a new public discourse in Kyiv in the first month of the February Revolution of 1917. Instances of large protests during March to June 1917 show the dynamic of development of the public space of the city. The author focuses on two discourses, martial and national-building, which most prominently demonstrate the revolutionary atmosphere of Kyiv. The dynamic of the martial image of Kyiv — from city-forepost to unreliable rear — is traced on the basis of analysis of the parade of troops of the Kyiv Garrison on the 6th of March and the general protest on the 19th of June, during which the military aspect was key. Changes in the public image of Kyiv in regards to national identity, from a Russian city to the center of the Ukrainian national project, are demonstrated on the basis of a comparison between the Day of Revolution on the 16th of March with the Ukrainian Day of Freedom on the 19th of March. The author concludes that in the first months of the 1917 Revolution the unviable imperial images of Kyiv gave way to new discourses.

Mariusz Korzeniowski Doctor of Sciences, Professor at the University of Marie Curie-Sklodowska (Lublin, Poland)

Poles in the Cultural Life of Kyiv During the Years of the First World War

The subject of review in this piece is the cultural activity of Poles in Kyiv during the years of the First World War. Attention is given to aspects such as the life of Polish theater and its creators, literary texts which appeared on the

pages of the Polish press in Kyiv, publishing initiatives of Polish bookstores and so on. The author tries to show that these projects influenced not only the deepening of national identity, but also underlined the Polish presence in Kyiv and on Ukrainian territory in general.

Dariusz Tarasiuk Doctor of Sciences, Professor at the University of Marie Curie-Sklodowska (Lublin, Poland)

Mariusz Korzeniowski Doctor of Sciences, Professor at the University of Marie Curie-Sklodowska (Lublin, Poland)

Political Activity of the Polish National-Democratic Camp in Kyiv in 1917

In the article we look at the political activity of the Polish National-Democratic camp in Kyiv in 1917. Particular attention is given to the activity of the Polish Executive Committee in Rus’.

Tetiana Shevchenko Candidate of Historical Sciences, senior research scholar at the Research Institute of Ukrainian Studies under the Ministry of Education and Science of Ukraine.

«I educated my son from his early childhood in the communist and revolutionary spirit”:

The Bourgeoisie of Kyiv in the Grip of the Soviet State

The paper presents history of Milovskyi family and particularly repressions against its member Hryhorii Milovskyi in the 1920s-1930s in the context of social transformations of the twentieth century. Much attention is given to Hryhorii’s defense during the judicial investigation and trial against him. His defense represented some of the survival strategies and social-psychological mechanisms of adaptation the bourgeoisie (or ‘former people’) took in Kyiv in order to survive the conditions of class terror which formed the basis of Soviet society.

Olha Gnydiuk PhD student at the European University Institute, Department of History and Civilization (Florence, Italy)

*“This, too, was childhood”:***Looking Back on Motherhood and Childhood in Post-1943 Kyiv**

In November 1943 the Red Army entered Kyiv. For many of its citizens this event marked the end of the war. Following directives from the central administration in Moscow, the city council initiated reconstruction of the city but also launched a program for restoring the social fabric damaged by the war. Like many other national governments, the Soviet one adopted a pro-natalist policy that brought to the fore childbirth and motherhood while promising economic, institutional and legal support for women, especially single-mothers, in rearing children. However, bright propaganda promises shaded the less shiny post-occupation and post-war reality: childcare and educational institutions would need another several years to be reinstated; women would bear the “double burden” for another several decades. This article draws on memories of two girls who were growing up during these difficult and unsettled years in Kyiv after German occupation. They did not have fathers; their mothers alone had to take care of and provide for their children. As a result, they spent very little time with their children and were forced to leave them on their own, with neighbors or relatives. Overall, this case study provides us with a glimpse into childhood experiences in post-occupation Kyiv as it is narrated by those who lived through it. In addition, it shows that even though the city was not the central point of the stories, these two childhood narratives are immersed within the cityscape.

Serhy Yekelchik Ph.D., Professor at the University of Victoria, Canada

**“Lovely Sister, Dear Brother”: By Whom, How and For What Purpose
Khreshchatyk Was Rebuilt After World War II**

Despite the rhetoric of the Soviet authorities who claimed that rebuilding the ruins of Khreshchatyk was a “common people’s work” and expected that Soviet people would indeed enthusiastically participate in this initiative, reality was much more complex. The clearing of the street of stones and rubble that began in 1944 moved on slowly and with many difficulties because people in Kyiv who were engaged in this had other responsibilities and urgent things to accomplish. As a result, in the fall of 1944 German

POWs appeared on Khreshchatyk and were the main force behind the further clearing of the street. When it finally came to the construction of new buildings, the brigades, while participating willingly, were nonetheless looking for ways to get some benefits for the institutions they represented, for instance, by demanding some buildings to be constructed for their institutions.

**З питань замовлення і придбання
просимо звертатися:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний Університет
«Кієво-Могилянська Академія»
корпус 5, кім. 210
тел.: (38-044) 425 60 20, (38-050) 425 60 20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net — відділ збуту
litera@ukma.kiev.ua — видавництво
<http://www.duh-i-litera.com>

Надаємо послуги «Книга — поштою»